

Булик М. В.

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ДАВНІ ЧАСИ

Маріуполь - 2017

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

БУЛИК МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ДАВНІ ЧАСИ

Навчальний посібник

Маріуполь – 2017

УДК 327(3)(075.8)
ББК 66.4г(0)я73
Б 90

*Рекомендовано Вченою радою історичного факультету
Маріупольського державного університету
(Протокол № 09 від 19 червня 2017 р.)*

Булик М. В.

Історія міжнародних відносин у давні часи: навчальний посібник.
Маріуполь : МДУ, 2017. 274 с.

Рецензенти:

Тригуб О. П. – д.і.н., професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили;

Тодоров І. Я. – д.і.н., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету;

Жванко Л. М. – д.і.н., професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова.

У навчальному посібнику розглянуто історію міжнародних відносин та зовнішньої політики держав Давнього Сходу та періоду античності. Особливу увагу приділено процесу трансформації перших державних утворень, утворенню протоімперій, поступовому формуванню міжкультурних та міжцивілізаційних зв'язків. Посібник містить список рекомендованих до використання джерел та наукових праць, географічний довідник та іменний покажчик.

Призначено для студентів-міжнародників, істориків, а також всіх зацікавлених у дослідженні історії міжнародних відносин.

© Маріупольський державний університет, 2017

© Булик М. В., 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1. Міжнародні відносини та зовнішня політика Давнього Єгипту.....	9
Тема 2. Міжнародні відносини в Давній Месопотамії.....	26
Тема 3. Міжнародні відносини та зовнішня політика Хеттської держави.....	38
Тема 4. Міжнародні відносини та зовнішня політика Ассирійської держави.....	47
Тема 5. Давня Індія в міжнародних відносинах.....	64
Тема 6. Міжнародні відносини та зовнішня політика Давнього Китаю.....	78
Тема 7. Давня Греція в міжнародних відносинах	122
Тема 8. Міжнародні відносини та зовнішня політика Давнього Риму.....	182
Географічний довідник.....	253
Географічний покажчик.....	271

ВСТУП

Навчальний посібник з історії міжнародних відносин у давні часи призначений, насамперед, для студентів спеціальностей «Міжнародні відносини» та «Історія». Він охоплює період з кінця IV тис. до н.е. до V ст. н.е., тобто від появи перших державних утворень до часу ліквідації Західної Римської імперії. Знання, отримані студентами під час вивчення даного періоду, повинні створити чітку уяву про причини появи та розвитку міжнародних відносин у період давньої історії.

Весь досліджуваний період можна розділити на дві частини за хронологічним та цивілізаційним підходом:

- міжнародні відносини та зовнішня політика держав Давнього Сходу;
- міжнародні відносини та зовнішня політика античних держав.

В процесі вивчення студенти повинні зосередити увагу на дослідженні міжнародних відносинах та зовнішній політиці Давнього Єгипту, державних утворень Передньої Азії (Вавилону, Ассирії, держави Хатті), давньої Індії та Китайської держави; міжполісних відносинах в Давній Греції, зовнішній політиці Македонського царства і Давнього Риму. Особливістю вивчення даного періоду є несформованість традиційних у сучасному розумінні народів, що обумовлює доволі специфічний предмет дослідження. Водночас слід пам'ятати про те, що племена, які оточували країни Давнього світу часто не мали власної державності, тим самим, виходячи за рамки розуміння міжнародних відносин як стосунків держав. Також необхідно пам'ятати про обмеженість джерел, за якими вивчається даний період, зокрема, письмових; їх суб'єктивний характер та схильність до міфологізації.

Вивчення міжнародних відносин в давній період повинно сприяти формуванню у студентів навичок історичного аналізу, уміння бачити

загальні закономірності розвитку держав. До переліку компетентностей, якими має оволодіти студент слід також віднести здатність до отримання інформації та її аналітичної обробки, працювати з джерелами, критично ставитись до особливостей розвитку людського суспільства на початковому етапі еволюції державних утворень.

Знання історії міжнародних відносин сприяють формуванню політичної та історичної культури студентів.

Розвиток міжнародних відносин став можливим завдяки поступовому формуванню перших державних утворень в Єгипті та Месопотамії. Перехід від родоплемінного ладу до державного супроводжувався докорінними змінами в соціально-економічному устрої. Зокрема, поступовим збільшенням виробничих можливостей, рівня продуктивності праці, що сприяло економічному піднесенню племен, їх збагаченню. Історики відзначають, що одночасно з цим тривав і процес соціального розшарування населення, посилення економічного та суспільно-політичного значення старійшин і вождів. Війни за здобич, рабів та території сприяли поступовій централізації влади та ресурсів в їхніх руках, створювали передумови для появи протодержавних утворень, де влада царя була обмежена спочатку суто військовими обов'язками, але поступово поширювалася і на економічний та адміністративний сегменти. Безперечно, сприятливим моментом для їх розвитку стали родючі долини, що давали можливість двічі на рік збирати врожаї, накопичувати надлишок продуктів, перетворюючи їх на владний ресурс.

Виникнення примітивних держав в Єгипті та Месопотамії дозволило їм проводити більш активну політику щодо навколишніх народів, що ще перебували на стадії розкладу родоплемінного суспільства. Перші війни не

передбачали територіальних захоплень. Сторони цікавили раби та матеріальні цінності, але поступово розширення військових можливостей та потреба у цінних товарах, зокрема, металах, змусила правителів держав до завоювань родовищ, родючих долин, морського узбережжя. Таким чином, відбувається їхнє територіальне збільшення, яке стало запорукою подальшого розвитку. За період III – I тис. до н.е. у більшості давніх культур відбулася еволюція самої структури держави. Початковим етапом стало утворення державного ладу навколо певних поселень або родючих долин. Вони були невеликими за розмірами, проводили зовнішню політику стосовно навколишніх поселень або племен, яка характеризувалася практично виключно воєнними діями. Вже в II тис. до н.е. відбувається становлення територіальних царств, які охоплювали територію країни та в період могутності виходили за її межі. Оскільки часто такі держави знаходилися у географічному віддаленні від інших собі подібних, то їхньому існуванню могли загрожувати лише внутрішні потрясіння, пов'язані з державними переворотами, повстаннями, сепаратизмом, або в окремих випадках природними катастрофами. Вже в I тис. до н.е. утворюються перші протоімперії, що прагнули увібрати до себе всі відомі їм території за допомоги військових походів. Адміністративний устрій цих перших імперій був переважно примітивним, зберігалася окремішність підвладних територій, часто було відсутнє єдине законодавство, фінансова політика тощо. На цьому фоні звичайно слід виокремити Китайську та Римську імперії, що виникли пізніше і існували на інших принципах завдяки розвиненому бюрократичному апарату.

До особливостей міжнародних відносин у Давній період дослідники однозначно відносять і відсутність єдиної системи міжнародних відносин. Дійсно, людські культури та держави, ними породжені, розвивалися в ізоляції відносно один одного. При цьому можна виокремити такі осередки людського розвитку як Середземномор'я та Близький Схід, Південну Азію

та Східноазійський регіон з Китаєм на чолі. Не можна говорити однозначно, що між окремими регіонами не існувало торговельних зв'язків, але вони мали епізодичний характер і лише в другій половині I тис. до н.е. економічний розвиток, політичні трансформації, поширення наукових знань про інші землі дозволили встановити відносно стабільні відносини між віддаленими народами та державами. Але й тоді географічний фактор впливав на взаємини між ними. З іншого боку, завдяки всім цим передумовам значно посилилася можливість розв'язання перших «світових війн» між окремими імперіями або царствами. Прагнення до завоювання всіх відомих народів було властиве персам, македонянам, римлянам тощо. Певним чином, воно стало однією з причин поступового занепаду та зникнення цих держав.

Також характерними особливостями міжнародних відносин в даний період була відсутність чіткого розуміння поняття суверенітету правителями тієї доби. Кожна велика держава включала до свого складу не лише провінції, але й напівнезалежні царства та князівства, де місцеві правителі зберігали свої повноваження за умови безумовної підтримки сюзерена. Поступово внаслідок централізації державного управління або покарання за повстання відбувалася уніфікація системи підпорядкування окремих територій, що передбачала позбавлення особливих прав та привілеїв. Але повністю завершити цей процес не вдалося навіть на кінцевому етапі існування давніх держав. Більш того, під тиском нових народів та загального політичного та економічного занепаду тенденції сепаратизму серед підвладних народів лише посилювалися. З іншого боку, процес часткової втрати самостійності окремими державами часто відбувався добровільно як запорука захисту з боку більш потужних міжнародних гравців. Як приклад можна навести союзи міст-держав у Східному Середземномор'ї.

В цілому можна погодитися і з іншим твердженням Е. Соловйова про неактуальність у давні часи таких вагомих на сьогодні факторів, як міжрелігійні та міжетнічні відносини. Людина тієї доби переважно сповідувала багатобожжя та була готова для проникнення інших релігійних культів. Лише наприкінці I тис. до н.е. – початку I тис. н.е. відбувається актуалізація релігійного та етнічного факторів як засобу мобілізації окремих людських спільнот. Цікаво, що період давніх часів супроводжувався постійними міграційними процесами, внаслідок яких утворювалися та зникали цілі держави та народи. Асиміляція переможених переможцями була важливою запорукою збереження стабільності в новоутворених монархіях.

ТЕМА 1.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

1.1. Зовнішня політика Ранньо- та Давньоєгипетського царств (пр. 3120 – 2150 рр. до н.е.)

Сприятливий клімат, наявність Нілу, що дозволяв збирати два врожаї на рік, вдосконалення знарядь праці та технологій виробництва спричинив появу в II половині IV тис. до н.е. на території Єгипту перших державних утворень – (д.-гр. – номів), які поступово об'єдналися в два царства – Верхньоєгипетське та Нижньоєгипетське. Слід зазначити, що сама назва «Єгипет» має давньогрецьке походження і, скоріш за все, походить від назви столиці Раннього та Середнього царства Хут-ка-Птах (д.-гр. – Мемфіс). Об'єднання відбулося воєнним шляхом через приєднання північної частини країни до Верхньоєгипетського царства. Таким чином, утворення єдиної держави створило сприятливі умови для ствердження влади Єгипту серед навколишніх племен. До цього часу чітко не з'ясовано, хто той правитель, що об'єднав країну, однак дослідники називають трьох основних претендентів: Нармера, Менеса та Хор-Аха. Деякі науковці вважають їх однією особою, інші ідентифікують Менеса як Хор-Аха. Однак дослідники сходяться на тому, що вже за перших царів Ранньоєгипетська держава зосереджується на походах проти своїх сусідів. Таким чином, на 3100 – 2800 рр. до н.е. припадає період розширення зовнішньої експансії єгипетських царів. В цей час її основними рисами було:

- боротьба з лівійськими племенами кочовиків з метою захоплення полонених та скоту;

- захист рудників міді на Синаї від кочових племен Передньої Азії (Синай був приєднаний до Єгипту при фараоні IV династії – Снефру);
- експансія на південь – за перший та другий нільські пороги до країни Нубія або Куш.

Крім воєнних дій почали розвиватися суто дипломатичні стосунки, включаючи в свою сферу вісників, протопосольства, що відправлялися до сусідніх народів.

Одним з найбільш вдалих у зовнішньополітичному плані для єгипетського царства стало правління Джера (пр. 2870 – 2823 рр. до н.е.). Він вів вдалі війни проти нубійських племен, дійшовши до другого порогу Нілу, свідчить наскельний надпис, що зберігається в музеї м. Хартум і на якому зображено царя та полонених нубійських вождів. Крім того, Джер провів завойовницькі походи проти племен Лівії та Синаю, у другому випадку намагаючись встановити контроль над мідними родовищами.

Нове посилення зовнішньополітичних позицій Єгипту відбулося за правління царів III – VI династій. Зокрема, вже перший правитель II династії – Джосер (пр. 2635 – 2611 рр. до н.е.) зміг відновити контроль над мідними родовищами Синайського півострова та Північною Нубією. Більш того було побудовано систему укріплень від Асуана до Філе, що мала стати південним кордоном Єгипту.

Чи не перші письмові джерела – петрогліфи розповідають про походи, торговельні експедиції, розробку корисних копалин. Зокрема, походи Снофру в Лівію, боротьбу фараонів V династії Сахури та Уні (Уніса) проти кочовиків-азіатів на Синайському півострові.

Зокрема, цар Снофру (2613 – 2589 рр. до н.е.) відновив завойовницькі походи на південь проти нубійців, під час яких (пр. 2595 р. до н.е.) було захоплено понад 7000 полонених та 200000 голів скота. На початку 80-х рр. XXVI ст. до н.е. Снофру здійснив похід проти лівійських

племен країни Техену, захопивши понад 1000 полонених та 13000 голів скота. Вдалими були також військові дії на Синаї, де фараону вдалося)) остаточно приєднати місцевості, багаті на мідь.

Активна зовнішня політика Давньоєгипетського царства продовжувалася і за часів правління V династії, зокрема фараона Сахури (пр. 2487 – 2475 рр. до н.е.). Традиційно зосередивши увагу на основних напрямках військових походів, він продовжив територіальні захоплення на Синайському півострові, у Лівії та Нубії. Водночас важливим елементом зовнішньої політики Сахури стали військово-морські експедиції до Сирії, Фінікії, Палестини та країни Пунт. Завдяки їм було захоплено значну кількість полонених та товарів, посилено політичні та економічні позиції Єгипту в сусідніх державах. Водночас Сахура не гребував і звичайною торгівлею, встановивши тісні зв'язки з сирійським містом Бібл та країною Пунт. Основними товарами виступали полонені, дикі та домашні тварини, сільськогосподарська продукція, метали, цінна деревина тощо.

Одним з найбільш відомих описів тенденцій зовнішньої політики того часу є ієрогліфічний надпис Уні, воєначальника фараона VI династії Теті III (2347 – 2337 рр. до н.е.) та Піопі I (Пепі I). Уні виконував важливі дипломатичні та військові доручення фараонів, серед яких: забезпечення безпеки фараона під час переміщення територією Єгипту, командування військами фараона під час походу на азійські племена.

Піопі I, у свою чергу, здійснив похід на Синайський півострів, про що свідчать наскальні рисунки та надписи поблизу Ваді-Магхара, в яких відзначається перемога царя над місцевими племенами. Крім того, було здійснено похід в Нубію, до другого порогу Нілу. Похід Піопі I змінив нубійців не лише платити данину, але й надавати воїнів у допоміжні війська єгипетських правителів. Уні ж здійснив 6 походів на палестинські землі проти племен місцевих бедуїнів. В тактичному плані ці походи закінчилися успішно, оскільки було зібрано значну здобич. Однак,

стратегічно єгипетські правителі на той час так і не змогли встановити свій контроль над передньоазійськими племенами. Военні дії Піопі I вдало поєднував з торговельною дипломатією. Зокрема, подальший розвиток отримали економічні зв'язки з містом Бібл (д.-єг. Кебен), було розширено торгівлю з народами Синайського та Аравійського півостровів, країною Пунт.

При цьому слід відзначити, що вже в той час царське військо складалося не лише з єгиптян, але й з нубійців, лівійців. Тим же часом датується надпис вельможі Хархуфа (XXIII ст. до н.е.), який був наближеним до фараонів VI династії Меренри I (бл. 2285 – 2279 рр. до н.е.) та Піопі II (бл. 2279 – 2219 рр. до н.е.), а також – розвідником, дипломатом. Він очолював посольства на південь (Ірчет, оазис Харга), домігся укладення вигідних договорів з південними країнами: Ірчет, Сачу, Уауат; виконував обов'язки начальника перекладачів. Правління цих двох фараонів ознаменувалося продовженням завойовницької політики щодо Нубії, зокрема, проти племен Уауата та Ірчет, а також здійсненням військово-морських експедицій до країни Пунт. Крім того, в цей період єгипетські правителі починають активно залучати до своєї армії лівійських та нубійських найманців, які мали замінити народне ополчення та загони, підпорядковані провінційній знаті. Прагнення до територіальних захоплень призводить і до реформи армії, зокрема, посилення військово-морського та інженерного компонентів. Так, зокрема, були побудовані фортифікаційні споруди на кордоні з Синайським півостровом та Нубією.

1.2. Зовнішня політика Середньоєгипетського царства (2040 – 1783 рр. до н.е.)

Активні завойовницькі походи в значній мірі послаблювали економіку Давнього Єгипту, змушуючи царів час за часом звертатися за підтримкою до провінційної аристократії, надаючи їй за це у користування

значні земельні ресурси. Поступово ці землі стають спадковими володіннями знаті, більш того, в умовах послаблення центральної влади, зростають сепаратистські настрої серед правителів номів та провінційних аристократів. Наявним підтвердженням цього можуть служити величні гробниці, побудовані представниками аристократії. Сепаратистські настрої серед номархів, економічні проблеми та локалізація зовнішньої політики призвели о розпаду Давньоєгипетського царства та початку Першого перехідного періоду (2250 – 2050 рр. до н.е., VII – X династії). Він характеризувався наявністю кількох десятків державних утворень, серед яких виокремлювалися Хенен-несут (д-гр. Гераклеополь) у Верхньому Єгипті та Но-Аммон (д-гр. Фіви) у Нижньому. Боротьба правителів обох номів завершилася перемогою фіванської династії, яка контролювала торговельні зв'язки з Нубією та караванні шляхи до узбережжя Червоного моря.

Засновником Середньоєгипетського царства дослідники вважають Ментухотепа II (2056/2046 – 2005/1995 рр. до н.е.), представника XI династії, який розгромив свого суперника з Гераклеополя Мерікару та об'єднав країну. Після цього Ментухотеп II відновив походи в нубійські землі, контроль над якими було втрачено у період міжусобиць. Зокрема, було знов завойовано землі племен Тебен та Уауату у Південній Нубії. Крім того, єгиптяни повернули собі володіння на Синайському півострові. Наступники Ментухотепа II поступово втрачали реальну владу в боротьбі з провінційною аристократією, аж доки до влади не прийшов Аменемхет I (пр. 1991 – 1962 рр. до н.е.), засновник XII династії фараонів. Він не лише приборкав провінційну знать, тим самим централізувавши управління державою, але й здійснив кілька походів проти навколишніх племен. Зокрема, на північному сході від Єгипту було розгромлено азійські племена херіуша та ментіу, що проживали на Синайському півострові.

Більш того, Аменемхет I вдерся до південної частини Палестини, де перетиналися важливі торговельні шляхи.

Спадкоємець Аменемхета I Сенусерт I (1971 – 1926 рр. до н.е.) продовжив завойовницьку політику батька, намагаючись встановити повний контроль над Нубією. Підтримка з боку номової аристократії надала можливість розвернути широкомасштабну боротьбу з племенами нубійців. Зокрема, про її перипетії свідчать надписи воєначальників фараона – Саренпута та Ментухотепа, в яких вони розповідають про розгром країни Куш та багаті трофеї, отримані в результаті перемоги. Територіальні завоювання, здійснені на півдні, актуалізували проблеми захисту кордонів, тому за наказом Сенусерта I було побудовано лінію укріплень на чолі з фортецями Бухен, Іккур, Кубан. Значна увага надавалася також дипломатичним то торговельно-економічним зв'язкам з державами Передньої Азії, зокрема, м. Бібл.

Наступники Сенусерта I, у свою чергу, намагалися просунути ще далі на південь, прагнучи досягнути держави Пунт. На думку істориків найвищого розквіту Середньоегипетське царство досягло за правління Сенусерта III (1872 – 1853 рр. до н.е.). Як і раніше, Нубія продовжувала залишатися основною сировинною базою для єгипетської економіки. Важливу роль відігравали також і людські ресурси південних народів, що забезпечували єгиптян рабами. Протягом 19 років Сенусерт III здійснював походи у Нубію, будував фортеці, що мали забезпечити захист від набігів кушитських племен. В історичних джерелах саме його вважають першим справжнім підкорювачем Нубії, згадки про якого зустрічаються навіть в давньогрецьких джерелах. Водночас Сенусерт III намагався розширити своє панування і на територію Передньої Азії, здійснюючи походи в Палестину та Сирію. Його наступники ж значно знизили зовнішньополітичну активність, намагаючись зберегти завойоване.

Соціальні суперечки, що назрівали у суспільстві, послаблення центральної влади та сепаратизм провінційних еліт, а також зовнішні вторгнення призвели до загибелі царства. Почався II перехідний період, що охопив кінець XVIII – початок XVI ст. до н.е. і пов'язаний з пануванням в країні азіатських кочових племен гіксосів (аморейські племена – західні семіти). Вони прийшли з Палестини в дельту Нілу. Вожді цих племен в династичній традиції вважаються представниками XV та XVI гіксоських династій. Столицею гіксосів став Аварис, а влада поширювалася на долину Нілу до Елефантини на півдні. Разом з тим існували невеликі володіння місцевих єгипетських правителів, які платили данину гіксосам. В даний період були встановлені тісні зв'язки Єгипту з країнами Азії. Наприкінці правління гіксосів посилилася Фіванська династія (XVII), представники якої Секененра III та Камос очолили боротьбу за вигнання гіксосів та об'єднання країни.

Серед джерел того часу історики виокремлюють папірус Сальє, який розповідає про дипломатичні відносини гіксосів та фіванської династії, а також про воєнні дії між ними. В 1908 р. в Долині Царів Г. Картером були знайдені 2 дерев'яні таблички, одна з яких отримала назву «Табличка Карнарвона № 1» – історичне оповідання про боротьбу Камоса (правителя Фіванської династії) проти Апопі (цар гіксосів). Пізніше в 1928 р. в Єгипті (м. Карнак) були знайдені фрагменти так званої стели Камоса, де підтверджувалися дані табличок.

Причини боротьби між Фіванською династією та гіксосами полягали в боротьбі за водні ресурси, податки, долинні землі, при цьому джерела свідчать про надзвичайно складну зовнішньополітичне становище в період правління XVII династії. Велику роль грали: дипломатичне листування (навіть між ворогами), посланці, міждержавні союзи, династичні шлюби. Існувала система династичних союзів, договорів.

Водночас слід відзначити, що владу гіксосів офіційно визнавала значна частина єгипетської знаті. Існувала система династичних союзів, договорів. В цей період безпосередньо Нижній та Середній Єгипет знаходився під владою гіксосів. Верхній Єгипет – у Фіванській династії (XVII династія). Території на південь від Елефантини – у володінні Кушитського царства, яке знаходилося в союзних з гіксосами відносинах. Слід зазначити, що стосунки фіванських та гіксоських правителів включали до себе також і господарські аспекти.

Загалом, слід відзначити, що Камос все ж таки не зміг остаточно перемогти гіксосів. Його спадкоємець Яхмос I (1552 – 1527 рр. до н.е., засновник XVIII династії) захопив Аварис, вигнав гіксосів з країни, переслідував їх в Палестині, після 3-річної облоги захопивши головну фортецю гіксосів Шарухен та приєднавши дану територію до Єгипту. Здійснивши перший похід в Передню Азію, Яхмос I перекинув війська на південь, до Нубії, населення якої після довгої перерви знов було підкорено єгиптянами. Вс. Авдієв зауважує також на тому, що Яхмос для забезпечення безпеки своїх західних володінь був змушений укласти мирний, або навіть союзний договір з лівійськими вождями. Доказом цього він вважає той факт, що дочка фараона носила титул володарки країни Темеху (частина Лівії).

Водночас зароджувалися відносини з більш віддаленими країнами: Вавилоном, державою Хатті, Мітанні. Це сприяло розвитку системи переговорів, посольств, дипломатичного діловодства, дарунків. Також з'явилися спеціалізовані дипломатичні установи, спецшколи.

1.3. Зовнішня політика Новоєгипетського царства – (XVI – XI ст. до н.е.)

Завойовницька політика щодо сусідів була продовжена за наступника Яхмоса Аменхотепа I (1525 – 1504 рр. до н.е.). Наслідуючи

батька, він здійснив похід до Нубії, під час якого були приєднані нові землі, включно до другого порогу Нилу, що дозволило об'єднати їх з південними номами Верхнього Єгипту в єдиний округ, призначивши на чолі «царського сина Кушу і начальника південних областей». Адміністративним центром нової області стало місто Нехен (д-гр. Гієраконполь). Також слід відзначити, що Аменхотеп I відступив від союзу свого батька з лівійцями, почавши воєнні дії проти племені Іаму-кехек, що проживало на захід від дельти Нилу. Відомостей про ці події залишилося небагато, тому про конкретні результати походу говорити складно.

При Тутмосі I (бл. 1504 – 1492 рр. до н.е.) починається новий етап зовнішньої експансії Єгипту, зумовлений накопиченням ресурсів, здійсненням в період правління попередника. Основним напрямом стає територія Передньої Азії. Вс. Авдієв зауважував, що саме за правління Тутмоса I почала оформлюватися зовнішньополітична доктрина єгипетської держави, яку можна схарактеризувати як великодержавну і імперіалістичну стосовно навколишніх держав та народів. Тепер єгипетський фараон не обмежувався лише «розширенням кордонів» власної держави, але прагнув встановити контроль над усіма відомими йому землями. Тутмос I розширив територію своєї держави на півдні до 3 порогу Нилу та області Донгола, на території якої знаходилося столиця Нубії Напата.

Після південного походу Тутмос I здійснив військову експедицію в Передню Азію з метою встановлення контролю за торговельними шляхами, що сполучували Східне Середземномор'я з Месопотамією. Свою роль, звісно, відіграло і прагнення захопити багату здобич: золото, скот, рабів на території Синаю, Палестини, Фінікії, Сирії. Шлях єгиптян відповідно до мемуарів полководця Яхмоса проліг через Газу, Мегіддо, Північну Сирію та Каркеміш. Саме тут вперше єгиптяни розгромили армію держави Мітанні, що знаходилася на північному сході від Сирії. Перемога

дала змогу єгиптянам захопити цінну здобич, насамперед, коней та колісниці, що мало значно посилити маневровість армії.

На правління Тутмоса III (1479 – 1425 рр. до н.е.) припадає період найвищого розквіту зовнішньої експансії Давнього Єгипту. В цей час здійснюються нові походи в Нубію, Палестину, Сирію. Дві останні мали стати плацдармом для подальшого військового та торговельно-економічного проникнення єгиптян в Малу Азію та Месопотамію. Вже перший похід Тутмоса III в Палестину показав рішучість намірів щодо підкорення цієї території. Єгипетське військо зіткнулося з коаліцією міст-держав на чолі з царем міста Кадеш. Біля м. Мегіддо єгиптяни розгромили союзників приблизно в 1457 – 1456 рр. до н.е., захопивши місто та зібравши з нього багату данину. Водночас в Південній Сирії було побудовано фортецю, що мала стати базою єгипетського панування на півночі. Вірогідно в 1451 – 1450 рр. до н.е. було здійснено так званий «п'ятий похід» в Малу Азію з метою локалізації міста-держави Кадеш, що була найбільш запеклим ворогом Єгипту. Основною ціллю стали прибережні міста Фінікії – Уарчет, Іартіту. Метою VI та VII походів (1450 – 1448 рр. до н.е.) стало закріплення панування Єгипту на узбережжі Фінікії, зокрема, захоплення портового міста Сіміра та знищення Кадешу. Обидвох цілей було досягнуто, і ці території вже розглядалися не як васальні фараону держави, а як безпосередньо провінції Єгипетського царства.

Восьмий похід Тутмоса III було присвячено війні з державою Мітанні за володіння долиною Євфрату, внаслідок чого армія азійської держави була витіснена за ріку. Під час походу було захоплено місто Каркеміш та захопити значну територію на захід і схід від Євфрату, спустошивши їх. Цікавим моментом є той факт, що своїм походом проти Мітанні Тутмос III встановив фактично союзницькі відносини з державою Хатті, правителі якої воювали з Мітанні за території Північно-Західної

Месопотамії. Підтвердження цього є подарунки, що надіслав хеттський цар єгипетському фараону. Останні походи Тутмоса III були спрямовані на закріплення влади Єгипту в Передній Азії та придушення повстань місцевих племен. Зокрема, під час останнього походу (пр. 1438 – 1437 рр. до н.е.) було ще раз захоплено та зруйновано міста Кадеш та Туніп.

Водночас з походами в Передню Азію відбувалася експансія на південь з метою подальшого захоплення Нубії, після чого кордони Єгипетського царства були розширені до IV – V порогів Нилу (1430 – 1429 рр. до н.е.).

За правління спадкоємців Тутмоса III в Сирії та Палестині знаходилися постійні військові гарнізони, завданням яких було збереження панування єгиптян в регіоні. Водночас існувала система заручників та династичних шлюбів з представниками місцевої аристократії. Не зважаючи на вищеперераховані заходи місцеві племена час від часу піднімали повстання проти єгиптян. Так наступник Тутмоса III фараон Аменхотеп II (пр. 1428 – 1397 рр. до н.е.) був змушений здійснити як мінімум три походи проти сирійських держав з метою приборкати їх. Ці походи на думку Авдієва дозволили відновити гегемонію Єгипту в Передній Азії, поставивши під контроль провідні торговельні шляхи. Останні роки правління Аменхотепа II стали свідченням початку занепаду політики активної зовнішньої експансії Єгипту. Цей процес продовжився і за правління Тутмоса IV (пр. 1397 – 1388 рр. до н.е.). Причини цього слід шукати насамперед у внутрішніх суперечностях, що охопили Єгипет наприкінці XV – початку XIV ст. до н.е. Воєнні походи вимагали значних матеріальних витрат, що не завжди перекривалися здобиччю. Відбувався процес поступового розорення общинників та зростання соціальної нерівності в суспільстві. Водночас відбувалося протистояння між різноманітними угрупованнями аристократії та жерців, які боролися за вплив на фараона. Тутмос IV був змушений зосередитися на захисті вже

раніше завойованих територій, хоча навіть це не завжди йому вдавалося. Проводячи достатньо успішні походи проти Мітанні, він водночас був змушений шукати шляхи порозуміння з її правителем. Наслідком такого компромісу став шлюб Тутмоса IV та мітаннійської принцеси. За умовами мирного договору Північна Сирія перейшла під контроль Мітанні. Крім того, Тутмос IV уклав союзний договір з вавилонським царем Караіндашем I, що зберігав свою дію і за наступників єгипетського правителя. Вже Аменхотеп III (1388 – 1353/1351 рр. до н.е.) намагався уникати прямих зіткнень, прагнучи вирішувати зовнішньополітичні питання через дипломатію, зокрема, шлюбну. Сам він був одружений на вавилонських та мітаннійських принцесах. Водночас в період правління Аменхотепа III зростає загроза з боку держави Хатті, що почала здійснювати напади на сирійські провінції Єгипту.

Одним з основних джерел з історії зовнішньої політики Нового царства є Телль ель-Амарнський дипломатичний архів (зібрання історичних текстів XIV ст. до н.е., яке включає до себе документи дипломатичної кореспонденції, які зафіксовані клинописом аккадською мовою на глиняних табличках; були знайдені біля столиці царя Ехнатона – Ахетатона).

Аменхотеп IV (Ехнатон) (1353 – 1336 рр. до н.е.) був політичним, релігійним реформатором, який переніс свою столицю в Ахетатон, туди ж були перенесені всі державні установи, в тому числі – «Будинок листів фараона». Існують свідоцтва дипломатичних відносин Аменхотепа III, Аменхотепа IV з Вавилоном, Мітанні, Ассирією, державою Хатті, Арцавою, Кипром (Алашия), а також з васальними містами-державами Палестини, Фінікії, Сирії. Також в архіві знаходяться списки дарунків, листи, чернетки угод. Листи адресувалися не лише фараону, але і його чиновникам, жінкам фараонів. Використання аккадської мови було обумовлене її фактичним міжнародним статусом на Близькому Сході.

Зосередившись на релігійній реформі, Аменхотеп IV не приділяв багато уваги підтриманню відносин з традиційними союзниками Єгипту в Передній Азії. Більш того, він дозволяв собі зневажливі дії щодо панівних династій цих держав. Так, зокрема, під час супроводу майбутньої дружини Ехнатона – вавилонської принцеси було виділено лише п'ять колісниць, тоді як за традицією необхідно було не менш кількох тисяч. Більш того, Аменхотеп IV своїми діями фактично створив першу велику дипломатичну кризу в Передній Азії, коли несподівано для правителів інших держав уклав союз з Ассирією – ворогом Мітанні та Вавилону. В цей час посилювалася держава хеттів, якою правив Суппілуліумі I. Він розгромив Мітанні та почав захоплення сирійських володінь Єгипту. Більш того, за підтримки хеттів почали повставати правителі підкорених держав Південної Сирії, Фінікії та Північної Палестини. Водночас посилювалося внутрішнє протистояння в Єгипті, де Аменхотеп IV зіткнувся з рухом протистояння його реформам, тому він не міг активізувати свою зовнішню політику.

В даний період система правління Єгипту в Азії характеризувалася наступним чином – існували провінції Амурру, Упе, Ханаан, кожною з яких керував єгипетський намісник – рабіцу. З них: Амурру, що включало Північну Сирію та Фінікію з резиденцією рабіцу в м. Сіміра; Упе – Південна Сирія, Зайорданья, центр – Куміду; Ханаан – Палестина, центр – Газа.

Правителі залежних міст підкорялися рабіцу. Водночас всі три провінції мали рівний статус, їх намісники відповідали лише перед фараоном. Крім того, термін «рабіцу» означав також особливих дипломатичних посланців.

Рабіцу повідомляв про дії правителів міст-держав; про інтриги, що були спрямовані проти Єгипту; про пересування військ сусідніх держав. Вони також несли обов'язки по захисту провінцій, командували військами

(піхота, загони колісниць). Мали право на надзвичайне застосування військ. Могли безпосередньо втручатися у внутрішні справи міст-держав, займалися регулюванням податковою політики в провінціях.

Водночас фараон час від часу відправляв до провінцій спеціальних посланців для контролю над діяльністю рабіцу або на допомогу йому. Інколи в знак особливих заслуг рабіцу отримували титул – «управитель всіх іноземних земель». Ця посада надавалася чиновникам з високим послужним списком. За етнічною приналежністю рабіцу в основному ставали єгиптяни, хоча інколи ними могли стати азіати, вірні Єгипту.

При посвяті в сан рабіцу існувала особлива церемонія, під час якої чиновник отримував особливе золоте кільце як символ влади. Згодом на допомогу рабіцу почали назначати когось з місцевих правителів, що повинно було укріпити зв'язки єгиптян з місцевою знаттю. Поступово посада рабіцу стала спадковою.

Також єгиптяни використовували таємних шпигунів: «очі царя Верхнього Єгипту, вуха царя Нижнього Єгипту в мерзотній країні Речену». До цього часу точно не з'ясована сфера повноважень та засади їхньої діяльності.

В самому Єгипті всіма справами азійських провінцій займався «Будинок листів фараона», який очолювався рабіцу – єгиптянином. Цей чиновник, фактично, був радником з усіх питань управління Передньою Азією. Крім того, він виконував обов'язки воєначальника в провінціях.

При цьому слід зазначити, що єгиптяни практично не змінювали внутрішню політичну та соціальну структуру завойованих територій.

За часу правління XIX династії Єгипет зіткнувся з експансією держави Хатті, яка на той час вже знищила Мітанні. За періоду правління фараона Сеті I (пр. 1290 – 1279 рр. до н.е.) відбулося кілька походів з метою повернення контролю над містами Палестини, Фінікії та Південної Сирії. Більш того, внаслідок походу в Амурру вдалося розгромити

хеттську армію царя Муваталлі II (пр. 1306 – 1282 рр. до н.е.). Ця перемога не допомогла Єгипту зберегти контроль над більшістю захоплених територій, і в кінці свого правління Сеті I був змушений укласти мирний договір з хеттським царем, за яким кордон проходив по нижній течії річки Ель-Літані (територія південної частини сучасного Лівану).

Спадкоємець Сеті I Рамзес II (пр. 1279 – 1213 рр. до н.е.) фактично одразу ж після приходу до влади почав реалізувати активну зовнішню політику з метою повернення раніше втрачених територій. Так, в 1274 р. до н.е. відбулася битва при Кадеші, де хетти, однак, фактично перемогли єгиптян. Лише після смерті Муваталлі відбулося потепління відносин між державами. Цьому передувало загострення відносин Хатті з Ассирією, яка на той час завоювала Північну Сирію та Мітанні. В 1270 р. до н.е. було підписано мир між Хаттусілі III та Рамзесом II. Посол Хатті привіз до Єгипту текст мирної угоди на срібній дошці з клинописним текстом. Угода була перекладена на єгипетську мову та вибита на храмових стінах в Карнаці. В договорі зазначалися основні аспекти – мир, дружба, братерство; військовий союз, підтримка у внутрішньополітичних справах на випадок повстань; видача біженців. Угода характеризується фактичним ототожненням держави та правителя. Значну роль грали релігійні догми, що було обумовлено роллю жерців.

Через 13 років після підписання мирного договору відбувся шлюб Рамзеса II та старшої дочки Хаттусілі III. Слід зазначити, що ця угода сприяла посиленню економічних зв'язків, насамперед, торгових. Мир зберігався до самого падіння держави Хатті (від навали «народів моря»). Племена гердана, представник «народів моря» переселилися до Єгипту, де стали особистою гвардією фараонів. В останній чверті XIII ст. до н.е. фараон Мернептах був змушений зосередити свої зусилля на вирішенні «північної» проблеми. На заході від Єгипту лівійці об'єднали «народи моря»: руку, акауаша, гердана, тереш, шекелош і почали поступовий

наступ на Єгипет. В дельті Нилу відбулася битва, в якій лівійці були розгромлені.

В середині XII ст. до н.е. фараон Рамзес III знову був змушений воювати з «народами моря». Він розгромив лівійців та кочовиків, однак коло 1162 р. до н.е він був вбитий, після чого єгиптяни зосередилися лише на обороні своїх земель.

Поступово лівійці все ж таки змогли захопити владу в Єгипті. Фараоном коло 950 р. до н.е. став Шешонк I. Він здійснив похід в Палестину, де захопив Єрусалим. В 730 р. до н.е. Єгипет був захоплений нубійським царем Піанхі, який заснував Ефіопську (XXV) династію. Один з його наступників Тахарка в 689 – 664 рр. до н.е. вів боротьбу проти Ассирії. В 671 р. до н.е. Тахарка був розгромлений ассирійським царем Асархаддоном, після чого втік до Нубії. Ассирійське правління в Єгипті було нетривалим, в 664 р. до н.е. представник саїської династії номархів Псамметіх I (664 – 610 рр. до н.е.) підняв повстання та почав процес об'єднання країни, який тривав до 655 р. до н.е. Втім, незабаром він був змушений об'єднатися з ассирійцями проти кушитів, вавилонян та мідійців. Війни проти Вавилону тривали до 582 р. до н.е., коли було укладено мирний договір. Кінець VII – перша половина VI ст. до н.е. позначилася посиленням грецького впливу в Єгипті. Еллінські найманці стали основою армії фараонів та їхньою особистою гвардією. Пожвавилися торговельні зв'язки між двома країнами. Водночас Єгипет зіткнувся з перською загрозою. В 525 р. до н.е. останній єгипетський фараон Псамметіх III (526 – 525 рр. до н.е.) був розгромлений у битві при Пелусії перським царем Камбізом III, який захопив країну до самої Нубії та проголосив себе новим фараоном. Цар Дарій I перетворив Єгипет на одну з провінцій своєї імперії, після чого єгиптяни втратили право на будь-яку зовнішню політику. Правління персів з перервами тривало до 332 р. до н.е., коли Єгипет був завойований македонською армією. Після смерті

Александра III Македонського на цих землях утворилося нове царство на чолі з династією Птолемеїв, однак воно несло вже риси елліністичного періоду, поєднуючи місцеві та прийшли, грецькі та македонські, традиції.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте зовнішню політику та міжнародні відносини Давньоєгипетського та Середньоєгипетського царств.
2. Визначте особливості зовнішньої політики та міжнародних відносин Новоегипетського царства.

Список рекомендованої літератури

1. *Авдиев В. И. Военная история древнего Египта. М., 1948.*
2. *История Востока: В 2-х т. М. : Высш. шк., 1994.*
3. *Крижанівський О. Г. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. К. : Либідь, 2000. 592 с.*
4. *Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И. А. Стучевский. М. : Наука, 1987. 312 с.*
5. *Очерки истории международных отношений: Учебное пособие / Под общей ред. О. А. Колобова. Москва : ИМЭМО РАН; Нижний Новгород : ИФ ННГУ, 2001.*
6. *Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-и книгах. Книга 1. Древний Мир. Благовещенск : Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. 476 с. URL : http://kuznetsov.ucoz.org/khrestomatija_po_istorii_mo-kniga_1-drevnij_mir.pdf.*

ТЕМА 2.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ДАВНІЙ МЕСОПОТАМІЇ

2.1. Відносини міст-держав ранньодинастичного періоду (бл. 2750 – 2315 рр. до н.е.)

В даний період на території Месопотамії знаходилося близько 20 поселень-держав, які за давньогрецькою традицією називають номи. Переважна більшість – у нижній течії Тигру та Євфрату. Між собою вони не були пов'язані політичними союзом, однак, натомість, існував релігійний – на чолі з містом Ніппур (загальне релігійне святилище). Серед номів слід відзначити: Ешнунна, Сіппар, Кіш, Шуруппак, Урук, Ур, Умма, Лагаш, Акшак.

Політичні претензії на панування в регіоні традиційно пов'язують з титулом царя міста Кіш. Однак разом із тим, відсутні будь-які письмові згадки про існування політичного об'єднання на чолі з даним номом. Можливо, що таким чином, відзначали титул регіонального гегемона в цілому. Скоріше ним був глава союзу держав Месопотамії, ніж правитель єдиної держави.

Зовнішні контакти Месопотамії на початковому етапі були спрямовані на східні землі, з якими відбувалася жвава торгівля каменем та продовольством. Опосередкованим підтвердженням цього можна вважати месопотамські епоси, одним з яких є «Ен-Меркар та владика Аратти». В ньому описується один з легендарних перших правителів Урука, який встановив торговельні контакти з державами, що знаходилися поблизу кордонів сучасної Індії. Також слід згадати і про «Сказання про Гільгамеша», в якому річ ведеться про можливий похід на Ліван, або Елам. З останнім пов'язані згадки про найбільш давній конфлікт в регіоні – війну царя Кішу Менбарagesі (бл. 2600 р. до н.е.) з даною державою, що завершилася поразкою Еламу. Разом із тим, слід зазначити, що воєнні дії

між обома державами відбулося протягом досить довгого часу, тому залишилися дані про те, що правителі Еламу і Кішу захоплювали контроль над регіоном.

Війни ранньодинастичного періоду поділялися на три види: боротьба за панування в регіоні, територіальні конфлікти, походи з метою грабунку. Проявом одного з таких конфліктів є війна між Гільгамешем, еном (правителем) та лугалем (військовим вождем) Урука та Агою, останнім царем I династії Кішу. Внаслідок вдалої війни Гільгамешу вдалося утворити військовий союз, який об'єднав міста Нижньої Месопотамії: Урук, Адаб, Ніппур, Лагаш, Шуруппак, Умма тощо. Він також вважається засновником I династії Урука (2615 – 2500 рр. до н.е.).

В середині XXV ст. до н.е. гегемонію в Месопотамії отримує I династія Ура, правителі якої спромоглися встановити контроль над іригаційними системами Євфрату.

За правління Еанатуна (2450 – 2425 рр. до н.е.), засновника I династії Лагаша, відбувається війна між Лагашем та Уммою, внаслідок чого жителі останньої пообіцяли ніколи не нападати на лагашців та виплатити данину, що складалася з 300000 літрів ячменя. Ці події були зображені у відомій «Стелі шулік» – кам'яній плиті розміром 1,5 метра.

Пізніше Еанатум зумів завоювати майже всю територію Шумеру (м. Ур, Урук, Уру-аз, Мішеме, Аруа), відбити напади еламів на території Лагашу. За деякими даними військо Лагашу доходило до держави Марі (місто-держава на березі Євфрату у Північній Сирії, чий розквіт припав на XIX ст. до н.е.)

Наприкінці XXIV ст. до н.е. Лугальзагесі, лугаль Урука та Умми, єдиний представник III династії Урука (2336 – 2311 рр. до н.е.) ще раз об'єднав територію Шумеру. У 2316 р. до н.е. він розгромив Кіш, а в 2312 р. до н.е. те ж саме здійснив з Лагашем. В своїх надписах Лугальзагесі пише, що він зміг об'єднати території від «Нижнього моря»

(Перської затоки) до «Верхнього» (Середземного) моря. Водночас незалежних даних, що підтверджували даний факт немає.

Завоювання Лугальзагесі були припинені засновником Аккадського царства Шуррукіном, або Саргоном (пр. 2316 – 2261 рр. до н.е.). Встановивши контроль над містечком Аккаде, Саргон в 2313 р. до н.е. здійснив похід на захід, внаслідок чого було завойовано місто Ебли та середземноморське узбережжя Сирії. У 2311 р. до н.е. аккадці розгромили Лугальзагесі та приєднали його володіння до своєї держави. Військо Саргона на той момент складалося з народного ополчення, більш того до його армії записувалися общинники підкорених держав, сподіваючись тим самим домогтися підвищення по службі, або звільнитися з-під влади номової знаті. Більш того, цікавою особливістю тактики Саргона було активне використання луку та підрозділів лучників проти важкоозброєної фаланги шумерів.

У 2310 р. до н.е. проти Саргона виступили війська коаліції номів Південної Месопотамії на чолі з правителем м. Ур, які були розгромлені. Також було захоплено Умму та Лагаш. Таким чином, аккадці об'єднали в єдину державу території від Середземномор'я до Перської затоки. Більш того, Саргон здійснив походи на Елам та в Малу Азію. Загалом джерела згадують про 34 походи Саргона, внаслідок чого, вірогідно, було утворено першу централізовану територіальну державу Месопотамії. Разом із тим, Саргон та його наступники зберегли традиційну систему територіально-адміністративного поділу країни, владу місцевої знаті та жерців. Влада Саргона над підкореними землями була не надто міцною, що підтверджується постійними заколотами та смертю спадкоємців. Наступники Саргона були замішені зосередитися на постійному приборканні підкорених міст Шумеру, походах проти Еламу та держав Північної Месопотамії. Цікаво, що поряд з сухопутними походами здійснювалися військово-морські експедиції з метою підпорядкування

срібних родовищ. Ще одним важливим моментом у дослідженні історії дипломатії у період Шумеру та Аккаду став перший відомий на сьогодні договір міждержавний договір між царем Нарам-Суеном (Нарам-Сіном) (2236 – 2200 рр. до н.е.) та правителем Еламу. У відповідності до його тексту Елам брав на себе зобов'язання щодо повної лояльності до Аккаду, надання військової допомоги Нарам-Суену, видача втікачів аккадцям. Важливим елементом є звернення до богів як гарантів договору та певні натяки на те, що сам аккадський цар визнавався вищою силою.

Вже наприкінці правління Нарам-Суена відбувається укладення союзу між Ніппуром та племенами кутіїв, або гутіїв, які проживали в районі гір Загросу (південно-західна частина сучасного Ірану). Спільними зусиллями вони змусили аккадців відступити та перейти до оборони власних володінь. З 2200 до 2109 рр. до н.е. кутії воювали з Аккадом, Еламом та іншими містами-державами Шумеру, однак при цьому вони так і не створили власну державу, проживаючи, скоріше, у стані військової демократії.

Близько 2109 р. до н.е. цар Урука Утухенгаль (2112 – 2104 рр. до н.е.) розгромив кутіїв, чим дав початок відновленню незалежності Шумерсько-Аккадського царства. Цей процес продовжився за правління Ур-Намму, засновника III династії Ура (пр. 2112 – 2094 рр. до н.е.). Він відновив єдність Південної Месопотамії, назвавши її державою Шумеру та Аккаду. До складу держави увійшли також землі Північної Месопотамії, частина територій Еламу тощо. Крім того, походи здійснювалися на територію Східного Середземномор'я. Подальша експансія Шумеро-Аккадської держави відбувалася за правління наступника Ур-Намму Шульгі (пр. 2094 – 2046 рр. до н.е.). Він був змушений насамперед здійснити реформу армії, утворивши загони лучників, надавши воїнам земельні наділи. Бл. 2066 р. до н.е. був завойований Елам, яким стали правити намісники Шульгі. Пізніше –

Ашшур, Урбіллум, поселення Загросу. На півночі було встановлено контроль над східною частиною Малої Азії та, можливо, м. Бібл. Слід зазначити, що, в порівнянні з попередніми періодами значно розширилася інструментарій зовнішньої політики – зокрема, поширювалася практика укладення династичних шлюбів, використання розвідників та торговців як дипломатичних агентів, пропагандистських акцій, на кшталт прославлення шумеро-аккадських царів.

Правління III династії Ура було перервано внаслідок навали кочових племен амореїв, що прийшли з Сирії, сподіваючись тим самим прокормити свої стада та сім'ї. До зовнішньої загрози додалися проблеми, пов'язані з кризою державного та економічного устрою держави Іббі-Суена (бл. 2027 – 2003 рр. до н.е.) і відкрита зрада частини найближчого оточення царя. Таким чином, наприкінці XXI – початку XX ст. до н.е. держава Шумера та Аккаду переживає занепад, пов'язаний з її розколом та втручанням сусідніх держав та народів.

Водночас даний період відомий також поширенням контактів шумерів та аккадців з Давнім Єгиптом (за правління Аменемхета II), появою на зовнішньополітичній арені Ашшура, що став центром майбутньої Ассирійської держави та подальшим посиленням ролі шлюбної дипломатії у відносинах між державами Месопотамії. Крім того, поширеною була практика укладення міждержавних союзів, недовгострокових, але таких, що передбачали рівний, або нерівноправний статус. Укладення союзів супроводжувалося клятвами перед богами, а також направленням до васальної держави намісника – хазіану, який мав слідкувати за виконанням умов договору.

2.2. Зовнішня політика Старовавилонської держави

У XX – XVII ст. до н.е. виникло Старовавилонське царство, пов'язане з утворенням аморейських держав на території Месопотамії.

Згодом, за правління Шамши-Адада I (1813 – 1781 рр. до н.е.) відбулося об'єднання Верхньої Месопотамії з центром в Ашшурі. Таким чином, йому вдалося об'єднати території, що в майбутньому стали центром Ассирії. Пізніше Шамши-Адад I підкорив державу Марі, Каркеміш; здійснював походи на сирійську державу Ямхад (центри Халеб, Алалах). На схід від своєї держави він був змушений постійно воювати проти племен хурритів-туррукку, які проживали у горах Загросу та здійснювали набіги на володіння Шамши-Адада I. Після його смерті держава поступово слабшає, а на зміні приходить Старовавилонське царство на чолі з царем Хаммурапі (1793 – 1750 рр. до н.е.).

В 1787 р. до н.е. вавилонський цар здійснив похід на аморейську державу Ларса, який розпочав низку війн між ними. Близько 1782 р. до н.е. Хаммурапі уклав угоду про союз з Шамши-Ададом I, попередньо відмовивши правителю м. Ешнунна в військовій допомозі проти Ассирії. Укладення союзу, можливо, ставило Вавилон у залежне положення, але в обмін на це Хаммурапі отримав м. Туттуль, Рапікум в середній течії Євфрату. Однак вже після смерті Шамши-Адада I відбувається погіршення відносин між Вавилоном та Ассирією, і Хаммурапі почав надавати підтримку ворогам ассирійців, зокрема, в державі Марі.

Близько 1764 р. до н.е. Хаммурапі здійснює походи, внаслідок яких було розгромлено армії правителів Ешнунни, Малгіума, Елама, хурритів. Крім того, трохи згодом було розгромлено державу Елам. В 1764 – 1762 рр. до н.е. було також підкорено Ларсу, що дало змогу Хаммурапі в повній мірі іменувати себе царем Шумеру та Аккаду та «Батьком амореїв».

Близько 1757 р. до н.е. вірогідно відбулося підкорення Ассирії та розгром племен хурритів з гір Загросу, а в 1756 р. до н.е. було остаточно підкорено Ешнунну.

Після смерті Хаммурапі відбувається поступовий занепад Старовавилонського царства, пов'язаний як з вторгненням племен касситів

(проживали в Західному Ірані) та внутрішніми повстаннями. Останнім правителем I Вавилонської династії став Самсу-Дітана (пр. 1626 – 1595 рр. до н.е.). В 1595 р. до н.е. на Вавилон було здійснено об'єднаний похід хеттського царя Мурсілі I та касситів з Ханейського царства, внаслідок чого місто було зруйновано, а Старе царство остаточно зникає.

2.3. Середньовавилонське царство в міждержавних відносинах

На середину II тис. до н.е. в Передній Азії існувало кілька держав, що були однаковими за своїм впливом та військовою могутністю: Єгипет, Середньовавилонська держава, Мітанні, держава хеттів. На цей час відбулося послаблення Еламу, водночас держави Східного Середземномор'я перебували у васальній залежності від провідних держав регіону. Правителі провідних держав іменували один одного «брат», однак при цьому їх авторитет та статус не був однаковим. Особливе місце займав єгипетський фараон, а інші взаємовідносини формувалися у залежності від реальної ситуації на відповідний час.

В 1594 р. до н.е. цар «Країни Моря» (південна болотиста місцевість поблизу Перської затоки) Гулькішар захопив Вавилон та об'єднав під своєю владою Нижню Месопотамію. На 1571 – 1549 рр. до н.е. припало правління Агума II Как-ріме («Меч милості»). Він був царем Хани, зумів витіснити з Вавилону Гулькішара та приєднати його володіння. Близько 1510 р. до н.е. цар Вавилонії Бурна Буріаш I уклав мирну угоду з правителем Ашшура Пузур-Ашшуром III, за яким кордон між двома державами пролягав по середній течії Тигру.

Правитель Улам-Буріаша (1450 – 1400 рр. до н.е.), у свою чергу, підкорив «Країну Моря», а пізніше став царем Вавилону після смерті свого брата Каштіліаша, об'єднавши тим самим країну. Саме з даного часу касситські царі Вавилону починають іменувати себе – «Цар Вавилону, цар Шумеру та Аккаду, цар касситів та Кар-Дуніаша (Нижньої Месопотамії)».

Свідченням тісних контактів царів Вавилону з іншими правителями Передньої Азії можуть слугувати факти, пов'язані зі здійсненням дипломатичних переговорів, посольств, укладенням династичних шлюбів тощо. Зокрема, за правління царя Кадашман-Харбе I відбувалося жваве листування між ним та фараоном Аменхотепом III, який, вимагаючи надіслати до свого гарему вавилонську принцесу, відмовлявся здійснити подібний крок щодо свого візаві. Бурна-Буріаша II (1376 – 1347 рр. до н.е.) на початку правління прагнув підтримувати дружні зв'язки з Єгиптом, які були розірвані внаслідок непоштивості єгипетського фараона Ехнатона, його неухильної уваги до дипломатичних переговорів та родини вавилонського царя. Ще більш касситів турбували відсутність достатньо щедрих подарунків від єгиптян та активні переговори Єгипту з Ассирією.

В другій половині XIV ст. до н.е. в Месопотамії посилюється роль Ассирії, яка активно втручається у справи, зокрема, і Вавилону. Після смерті Бурна-Буріаши II ассирійський цар Ашшур-убалліт I здійснив похід на територію Вавилону, посадивши на престол свого онука Караіндаша I (1347 – 1346 рр. до н.е.). Однак незабаром кассити повстали проти власного царя та скинули його. Це викликало новий похід ассирійців на Вавилонію, внаслідок чого царем став ще один онук ассирійського царя – Курігальзу II (1346 – 1324 рр. до н.е.). Цікаво, що новий вавилонський цар не зберіг вдячність перед ассирійцями й в 20-і рр. XIV ст. до н.е. провів два походи проти них. «Синхронічна історія» вказує на загальну поразку вавилонського царя, однак не слід забувати про ассирійське походження літопису, що надає суб'єктивності викладеним даним. Разом із тим, Курігальзу II зумів провести вдалу війну проти еламів, захопивши їхні території, зокрема, столицю, Сузи. Фактично. Це був останній значний успіх касситів як володарів Вавилону. Вже незабаром вони були змушені зіткнутися з Еламом та Ассирією, що значно посилилися і загрожували, відповідно, зі сходу та півночі. На заході з'явилися нові племена – арамеї,

скотарський народ, який прагнув заселити родючу Месопотамію. Близько 1236 р. до н.е. еламський цар Унташ-Напірішт здійснив вдалий похід на Вавилон, пограбувавши його. А десь через рік відбувся асирійське вторгнення на чолі з царем Тукульті-Нінуртою I. Завойовники зруйнували укріплення міста та його храми, а сам асирійський цар проголосив себе правителем Шумеру та Аккаду.

Останній період існування касситського царства у Вавилоні був пов'язаний з постійними війнами проти асирійців та еламітів. Останній цар з III Вавилонської династії, Елліль-надін-аххе (1160 – 1157 рр. до н.е.) був розгромлений еламітами та вивезений у полон. Водночас слід відзначити, що вавилоняни не змирилися з правлінням еламітів і вже в тому ж таки 1157 р. до н.е. відбулося нове повстання під проводом Мардук-набіт-аххі-шу, який заволодівши містом, проголосив себе новим царем, ставши засновником нової IV Вавилонської династії (1156 – 1026 рр. до н.е.). Тимчасове відновлення могутності Вавилону відбулося за правління царя Навуходоносора I (1125 – 1103 рр. до н.е.), якому вдалося розгромити еламітів, захопивши їхню столицю – Сузи, а також розширити кордони держави до Ассирії та Сирії. Надалі вавилоняни були змушені все частіше стикатися як з походами асирійців, так і нападами кочових племен арамеїв, які наприкінці XI ст. до н.е. вдерлися на західні та північні території Середньовавилонської держави. Крім того, з півдня Месопотамії відбувалося проникнення халдейських племен. Таким чином, на рубежі II – I тис. до н.е. Вавилон поступово втрачає свою незалежність, водночас посилюються внутрішні суперечності, що призводить до фактичного розпаду держави.

В 745 р. до н.е. за запрошенням вавилонського царя Набонасара асирійський правитель Тіглатпаласар III здійснив похід проти халдеїв та еламітів. Цей похід приніс асирійському царю славу визволителя та можливість коронуватися як «цар Шумеру та Аккаду». В 731 р. до н.е. він

повторив похід, завдавши поразки халдейським племенам, а в 729 р. (728) до н.е. коронувався як вавилонський цар під ім'ям Пулу. Особливістю цього приєднання було те, що Вавилонія не була ліквідована як державне утворення, зберігши статус царства.

2.4. Зовнішня політика Нововавилонської держави (626 – 538 рр. до н.е.)

Відновлення незалежності Вавилону відбулося за правління Набополасара, який починав, скоріш за все, як асирійський намісник в Південній Месопотамії. Скориставшись внутрішніми усобицями в Ассирії, Набопаласар в 627 р. до н.е. підняв повстання в Вавилонії. Успіх повстання призвів до того, що вже в 626 р. до н.е. Набополасар коронувався як цар (626 – 605 рр. до н.е.), заснувавши X Вавилонську (халдейську) династію (626 – 538 рр. до н.е.). Союзником Набопаласара став мідійський цар Кіаксар, договір з яким було скріплено династичним шлюбом між дітьми правителів.

В 612 р. до н.е. союзники захопили столицю Ассирії Ніневію та знищили. В 609 р. до н.е. біля м. Харран (Північна Месопотамія) було розгромлено єгипетську армію під проводом Нехо II, яка прийшла на допомогу асирійцям. Таким чином, асирійці втратили останню надію на порятунок, а переможці – вавилоняни та мідійці розділили між собою територію колишньої імперії. При цьому Набопаласар отримав південну частину колишньої Асирійської держави, зокрема, Сирію, Фінікію, Палестину, північну частину Аравійського півострова. Вже в 605 р. до н.е. на той час царевич Навуходоносор вдруге розгромив єгиптян та їх союзників під Каркемішем, змусивши держави Сирії, Фінікії та Палестини принести клятву вірності вавилонському царю.

Періодом розквіту Нововавилонського царства стало правління Навуходоносора II (605 – 562 рр. до н.е.). В 604 – 602 рр. до н.е.

вавилонянам вдалося підкорити територію Аскалона, Іудеї тощо. В 601 р. до н.е. відбулася генеральна битва між вавилонянами та єгиптянами, яка не виявила явного переможця, але закріпили статус-кво у відносинах між двома державами.

На 599 – 597 рр. до н.е. припала друга кампанія підкорення Іудеї, внаслідок якої Єрусалим двічі захоплювався вавилонянами, місцеві правителі скидалися зі своїх престолів, а місто піддавалося грабунку та виведенню населення у полон. Продовжуючи експансію, в 589 – 586 рр. до н.е. Навуходоносор II здійснив третій похід задля підкорення Єрусалима, Причиною стало повстання іудеїв, які сподівалися на союз з єгипетським фараоном Априєм. Однак останній фактично покинув напризволяще місто і 18 липня 586 р. до н.е. Єрусалим було захоплено та трохи згодом знищено.

В 582 р. до н.е. між Вавилоном та Єгиптом було укладено мирний договір, за яким Східне Середземномор'я переходило під контроль Навуходоносора II. Більш того, було укладено династичний шлюб між ним та єгипетською принцесою Нейтакерт (Нітокріс).

Зважаючи на раніше укладений союз, Навуходоносор II підтримував його у відносинах з Мідією. Разом з тим, вавилоняни постійно зміцнювали оборону кордонів власної держави. Зокрема, вздовж найбільш вузького перешийка Тигру та Євфрату було побудовано так звану «Мідійську стіну». Крім того, захисні укріплення було збудовано навколо найбільших міст Вавилонії. Загалом, слід відзначити, що обидві держави прагнули до збереження миру, не будучи впевненими у власній перемозі.

Після смерті Навуходоносора II Вавилонська держава поступово занепадала, кінець кінцем ставши жертвою нападів персів. Більш того, в останні роки існування держави всередині її відбувалися процеси політичного протистояння між угрупованнями жерців, торговців та лихварів, царями: Набонідом та Валтасаром. Все це підточувало сили Вавилону та створило сприятливі умови для захоплення країни персами.

Навесні 539 р. до н.е. перська армія почала похід проти Вавилону на чолі з царем Кіром II (559 – 530 рр. до н.е.). Її армія у вересні 539 р. до н.е. в битві під Опісом на р. Тигр розгромила армію Набоніда, який втік, а пізніше здався у полон Кіру II. Більш того, 12 жовтня 539 р. до н.е. панівна верхівка Вавилону відкрила ворота перед персами, після чого цар Валтасар був вбитий у своєму палаці. Деякий час перські царі іменували себе також і вавилонськими, однак пізніше внутрішня автономія Міжріччя почала обмежуватися, поки повністю не була ліквідована. Територія Вавилону увійшла до складу Перської держави, де перебувала до захоплення її македонянами на чолі з Александром Македонським.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте міждержавні відносини в період Шумеру та Аккаду.
2. Визначте особливості зовнішньої політики вавилонського царя Хаммурапі.
3. Дослідіть міжнародні відносини Нововавилонського царства.

Список рекомендованої літератури

1. *История Востока: В 2-х т. М. : Высш. шк., 1994.*
2. *Крижанівський О. Г. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. К. : Либідь, 2000. 592 с.*
3. *Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И. А. Стучевский. М. : Наука, 1987. 312 с.*
4. *Очерки истории международных отношений: Учебное пособие / Под общей ред. О. А. Колобова. Москва : ИМЭМО РАН; Нижний Новгород : ИФ ННГУ, 2001.*

ТЕМА 3.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ХЕТТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Давньохеттське царство в міжнародних відносинах (бл. 1680 – 1500 рр. до н.е.)

Засновником давньої Хеттської держави вважається Лабарна I, який правив приблизно у 1680 – 1650 рр. до н.е. зі столицею у місті Куссара. Першими завоюваннями хеттів стали території, що прилягали до Куссари: Хупісна, Ненасса, Ланда, Цаллара, Лусна тощо. Поступово Лабарна I дійшов до південного узбережжя Чорного моря, таким чином простягнувши свої володіння до Середземного моря.

Наступник Лабарни I Лабарна II, або Хаттусілі I (1650 – 1620 рр. до н.е.) пріоритетом своєї зовнішньої політики бачив підкорення Північної Сирії та західної частини Месопотамії. На початку свого правління, приблизно в 1649 р. до н.е. Хаттусілі I захопив північносирійські міста Уршу, Тасхінію.

В 1648 р. до н.е. хетти здійснили похід на захід Малої Азії в країну Арцава, яку пов'язують, зокрема, з Троєю. Водночас із цим на заклик правителів малих держав Малої Азії та Північної Сирії до держави Хатті увійшли війська держави Мітанні (Ханігальбат), які спромоглися завдати удар першій столиці хеттів Куссару. Хаттусілі I спромігся відбити напад мітаннійців, однак був змушений після цього зосередити увагу на повторному підкоренні повсталих проти нього правителів невеликих малоазійських князівств. Лише після цього хетти повернулися до захоплення території Сирії, поступово просуваючись на південь вздовж східного узбережжя Середземного моря. Одним з результатів цих походів стало міст Халапа (Хальпу, Алеппо) та Алалах, які були центрами північносирійської держави Ямхад.

З 1620 до 1594 рр. до н.е. в державі Хатті правив Мурсілі I, онук Хаттусілі I. Перш за все ним були захоплені Тарс, Харрума та Хассува, які знаходилися у південній частині Малої Азії. Пізніше було вдруге підкорено та ліквідовано Халапу, правитель якої відмовився від клятви вірності хеттам після смерті Хаттусілі I. Крім того, було захоплено землі хурритів, що проживали у Північній Месопотамії, а їх населення перетворено на союзників хеттів.

Близько 1595 р. до н.е. Мурсілі I разом з союзниками захопив Вавилон, скинувши царя Самсу-дітану. Однак при цьому хетти не ставили на меті територіально захопити Вавилонію, оскільки вона знаходилася надто далеко від політичного центру Хатті, лише пограбувавши дані території. Вже після смерті Мурсілі I на територію Старохеттського царства почали здійснювати напади хурритські племена з півдня та касків з півночі Малої Азії. Останнім вдалося відтіснити хеттів від узбережжя Чорного моря. Постійні війни, внутрішньодинастичне протистояння, засухи та неврожаї призвели до занепаду давнього хеттського царства.

3.2. Зовнішня політика Середньохеттського царства (бл. 1500 – 1380 рр. до н.е.)

Цей період є достатньо маловивченим через невелику кількість джерел, що залишилися на сьогодні. Більш того, через однотипність тронних імен правителів, окремі дослідники взагалі піддають сумніву існування Середньохеттського царства. Разом із тим, цей період відзначився локалізацією зовнішньої політики хеттів, посиленням впливу мітанійців та звільненням держав Північної Сирії з-під влади Хатті.

3.3. Новохеттське царство (бл. 1460 – 1190 рр. до н.е.) в міжнародних відносинах

За правління царя Тудхалії II (1460 – 1440 рр. до н.е.) відбувається новий етап піднесення могутності Хатті. Йому вдалося повернути контроль за державами Малі Азії: Арцавою, Масу (Мізія), Лукку (Лікія). Було відібрано у єгиптян контроль за державою Ямхад (ст. Халапа) та Мукіш (ст. Алалах). Пізніше Тудхалія I зумів розгромити союз північносирійських держав та Мітанні, знищивши повсталі проти нього Ямхад та Мукіш.

В 1380 – 1334 рр. до н.е. відбувалося правління Суппілуліуми I, який значно розширив кордони хеттської держави, зокрема, через завоювання держав Ішува та Хайаса, що знаходилися у східній частині Анатолійського півострова. За результатами завоювання Хайяси було укладено договір, яким цар останньої, Хуккана, був зобов'язаний принести клятву вірності хеттському царю, надавати військову допомогу та видавати всіх втікачів з держави Хатті. Таким чином, хетти отримали контроль за регіонами, багатими на корисні копалини, а також стратегічно вигідний плацдарм для подальшої боротьби з мітаннійцями.

Територіальні захоплення Суппілуліуми I призвели до зіткнень з державою Мітанні, цар якої, Тушратта (пр. 1370 – 1350 рр. до н.е.), претендував на контроль за Східною Анатолією та Північною Сирією. Крім того, ще одним суперником для хеттів став Єгипет, особливо після приходу до влади Аменхотепа IV (1375 – 1336 рр. до н.е.), який прагнув зберегти контроль за територією Східного Середземномор'я.

В результаті чотирьох мітаннійських війн Суппілуліуми I вдалося підкорити територію Сирії від Середземного моря до Євфрату, зокрема, місто Каркеміш (Східна Анатолія) і встановлено протекторат над державою Мітанні, цар якої Шаттіваса одружився з дочкою Суппілуліуми I.

В 1333 – 1306 (1335 – 1305) рр. до н.е. в Хатті тривало правління Мурсілі II. Основними напрямками його зовнішньої політики стали експансія проти Арцави, що являла собою союз кількох міст-держав та знаходилася в Західній Анатолії; боротьба з племенами касків, що проживали у північно-східній частині Анатолії, боротьба за збереження контролю над Сирією. Цікавим моментом є укладення мирного договору між Мурсілі II та єгипетським фараоном Хоремхебом (1319 – 1292 рр. до н.е.), якому вдалося потіснити хеттів у Сирії і закріпити за собою контроль за південною частиною Східного Середземномор'я.

В 1306 – 1282 рр. до н.е. царем хеттів був Муваталлі II. В своїй зовнішній політиці він зосередився на відносинах з царем Вілуси (Трої) Алаксандру та боротьбі проти єгиптян, які значно активізувалися, за контроль над Сирією. Зокрема, за правління фараона Сеті I (1290 (1294) – 1279 рр. до н.е.) єгиптянами було здійснено похід на північ, внаслідок якого було захоплено васальну хеттам державу Амурру та місто Кадеш.

Новий етап хеттсько-єгипетського протистояння припадає на час правління фараона Рамзеса II Великого (1289 – 1213 рр. до н.е.), який приблизно у 1284 (1312, 1286) р. до н.е. здійснив похід у Сирію, що завершився битвою біля міста Кадеш. Битва не мала чітко визначеного переможця, тому між хеттами та єгиптянами було укладено перемир'я. Разом із тим, хетти не лише залишили за собою контроль за Кадешем, але й просунулися на південь, де захопили державу Амурру. Таким чином, за правління Муваталлі II відбувалася найгостріша фаза хеттсько-єгипетських відносин, відома за історичними джерелами.

В 1275 – 1250 рр. до н.е. відбувалося правління Хаттусілі II. Ще за правління Муваталлі II отримав у підпорядкування північний захід Хеттської держави, приймав участь у битві під Кадешем, куди привів у якості союзників племена касків. Пізніше після смерті Муваталлі II він підняв повстання проти царя Урхі-Тешшубе (Мурсілі III) та скинув його з

престолу. Почавши з традиційного протистояння з єгиптянами, Хаттусілі II через деякий час зіткнувся із загрозою з боку асирійців, які за правління Салманасара I значно посилилися, розгромивши мітаннійців та почавши загрожувати східним володінням хеттських царів. В цих умовах Хаттусілі II нічого не залишалось як відновити союз з Вавилоном, порушений на початку правління царя Кадашман-Елліля II (1280 (1274) – 1265 рр. до н.е.). Близько 1270 р. до н.е. було здійснено дипломатичний прорив у відносинах з Єгиптом – укладено союзну угоду, за якою забезпечувалася недоторканність територіальних володінь, взаємна військова допомога, гарантія видачі втікачів тощо. Крім того, в 1257 р. до н.е. відбувся династичний шлюб між Рамзесом II та дочкою Хаттусілі II. Цей договір поклав край ворожнечі між хеттами та єгиптянами, створивши передумови для їхнього військово-політичного союзу, фактично, до самої загибелі країни Хатті.

Після смерті Хаттусілі II держава Хатті поступово занепадає. Цей процес проявлявся в припиненні активних завойовницьких походів хеттів в Передній Азії, посиленні відцентрових сепаратистських тенденцій у провінціях, повстаннях проти царя та активізації зовнішньої експансії, передусім з боку Ассирії. Серед основних напрямів зовнішньої політики останніх правителів Хатті слід, насамперед, згадати про встановлення протекторату над Аласією (Алашиєю, Кіпром). Вперше похід на острів Кіпр здійснив цар Тудхалія IV (1250 – 1230 рр. до н.е. – роки правління). За допомоги сирійського флоту було захоплено місто Аласія, населення якого було обкладене даниною. Важливу роль відігравало встановлення контролю над місцевими мідними родовищами. Однак пізніше за правління Арнуванди III (1209 – 1205 рр. до н.е.) острівні володіння хеттів починають піддаватися нападам з боку ахейців. Цар Суппілуліума II (1205 – 1178 рр. до н.е.) зумів на деякий час відновити контроль над Аласією, однак незабаром сама Хатті стала жертвою «народів моря».

Надзвичайно складно складалися відносини з країнами, що займали західну частину Малої Азії, насамперед, Арцавою. Крім того, середземноморське узбережжя Анатолії перетворилося на об'єкт територіальних захоплень з боку правителів Аххіяви (Мікенської держави). Саме на період правління Тудхалії IV припадає експансія балканських народів, зокрема, ахейців в Малу Азію, відома як «Троянська війна». Можливо це був прояв руху «народів моря», або спричинений ним. Внаслідок походу місто було зруйновано, а хетти опинилися перед загрозою, подолати яку вже не могли.

Безпосередньою причиною зникнення держави Хатті стало нашествя «народів моря»: шардана, пелесет (філістимляни), тйеккер (тевкри, можливо, троянці), дін'їн (данайці, можливо, ахейці), шекелеш (сікули), етвеш (можливо, ахейці), тереш (тирсени, можливо троянці), каркіса, лука, вешеш, лабу, мешвеш, теукру. Однак, свій вплив на цей процес мали й внутрішні чинники, пов'язані як з династичною боротьбою, так і посиленням соціальної нестабільності в суспільстві, зокрема, голодом. Значну роль відіграв занепад в цілому культур Передньої Азії, розрив торговельних зв'язків між державами регіону, криза бронзового виробництва тощо. Після розгрому, вчиненого «народами моря» остаточно хеттську державу знищили племена, відомі як мушки, які на думку більшості вчених прийшли в Анатолію зі сходу.

3.4. Дипломатія держави Хатті

Міждержавні договори

Зовнішня політика держави Хатті базувалася, насамперед, на завойовницьких походах. Разом із тим, результати цих походів слід було підкріплювати укладенням певних міжнародних договорів. Текст угоди викладався на спеціальних табличках і записувався в присутності високо посадовців, які виконували роль свідків.

Існували різні типи договорів. Між рівноправними правителями укладалися договори «дружби». Як приклад, можна навести угоду між хеттським царем Цидантасом та правителем держави Кіццуватна Пілліясом. Іншим типом були договори між хеттськими царями та залежними від них правителями. В текстах, насамперед, обумовлювалися кордони держав, заборона на їх порушення, на будівництво нових поселень на спірних або чужих територіях, заборона на підтримку ворожих до хеттів держав тощо. Цікаво, що хеттські правителі прагнули перелічити у тексті угоди не лише ворогів, але й союзників, тим самим диктуючи своїм залежним союзникам пріоритети зовнішньої політики. Важливо також відзначити той факт, що частина умов даних угод була обов'язкова для виконання лише з боку залежних держав.

Строк дії договору звичайно визначався часом правління окремого правителя. Після приходу до влади нового правителя відбувалося укладення нової угоди. Її текст міг повторювати вже раніше укладений договір, або до нього вносилися правки, що мали відбивати обставини, що змінилися.

Контроль за виконанням угод покладався на свідків-богів, як хеттських, так і іноземних, загалом всіх, що були відомі хеттам. Цікаво, що офіційна титулатура хеттського царя включала до себе звернення «Сонце», що певним чином могло відображати його зв'язок з богами, або божественну сутність.

Династичні шлюби

Одним з елементів укладення мирних або союзних угод міг виступати шлюб між представниками панівної сім'ї Хатті та іншої сторони договору. При цьому хетти вимагали особливого статусу для своїх принцес при дворах іноземних правителів. На підтвердження цього можна навести угоду між Суппілуліумою I та Хукканасом, царем Хайяси. Водночас правителі Хатті, укладаючи династичні шлюби з князями залежних

держав, відзначали окремим пунктом у текстах договорів пріоритетне, або навіть виключне право дітей від подібних шлюбів на престол (договір між Суппілуліумою I та Шаттівазою, царем Мітанні).

Дипломатичний корпус Хатті

Гінці, посланці та послы відігравали важливу роль у реалізації зовнішньої політики Хеттської держави. Відзначається обов'язковість регулярних обмінів дипломатами між хеттами та державами, що підтримували відносини з ними, особливо залежними від Хатті. Так, наприклад, в умовах договору з західноанатолійською державою Вілуса зазначався факт відрядження послів Арцави до хеттів. Як посланці від залежних держав за умовами договорів час від часу мали виступати, безпосередньо, правителі цих країн.

Дипломатичний протокол хеттів передбачав наявність кількох рангів в залежності від повноважень та близькості до царя. Цікаво, що одним з найвідповідальніших доручень вважалися шлюбні посольства, під час яких дипломати мали засвідчити недоторканість нареченої.

Важливу роль у дипломатичних відносинах відігравали писарі, завданням яких було складення договорів та листів, спираючись на хеттські традиції. Цікавими особливостями цього листування були форми звернень між правителями держав. У випадку листування двох рівних за статусом та незалежних монархів використовувалося звернення «улюблений брат». Якщо ж адресатом послання був цар залежної країни, то його називали «син», той, у свою чергу, звертався до хеттського царя, як до «батька».

Як і в Єгипті, в державі Хатті були створені спеціальні школи писарів, де майбутніх дипломатів навчали кільком мовам, насамперед, аккадській, шумерській, та хеттському письму. Разом із тим, відомі переклади хеттською з хурритської, угаритської тощо.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте зовнішню політику Хетської держави.
2. Визначте особливості дипломатії Хетської держави.

Список рекомендованої літератури

1. *История Востока: В 2-х т. М. : Высш. шк., 1994.*
2. *Крижанівський О. Г. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. К. : Либідь, 2000. 592 с.*
3. *Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И. А. Стучевский. М. : Наука, 1987. 312 с.*
4. *Очерки истории международных отношений: Учебное пособие / Под общей ред. О. А. Колобова. Москва : ИМЭМО РАН; Нижний Новгород : ИФ ННГУ, 2001.*
5. *Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний Мир. Благовещенск : Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. 476 с. URL : http://kuznetsov.ucoz.org/khrestomatija_po_istorii_mo-kniga_1-drevnij_mir.pdf.*

ТЕМА 4.**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА
АССИРІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ****4.1. Зовнішня політика Староассирійського царства (XX (XVIII)
– XV ст. до н.е.)**

На початку II тис. до н.е. відбувається поступове зародження державності у давніх ассирійців. Зовнішня політика в цей час характеризувалася, головним чином, веденням завойовних війн. Разом із тим, слід зазначити, що на початковому етапі правителі Ашшуру зосередилися на внутрішньому розвитку та посиленні економічних позицій держави в регіоні Передньої Азії.

Остаточне оформлення Ассирійського царства відбулося в період правління Шамши-Адада I (1813 – 1781 рр. до н.е.), який був вихідцем з аморейського племені ханейців, сином Белкабі, правителя однієї з держав Верхньої Месопотамії. Почавши з володіння в місті Шубат-Еллілль, Шамши-Адада I почав завоювання Нижньої Месопотамії, пізніше захопивши міста Екаллатум, Ашшур та Ніневію. Ставши володарем Ашшура, він першим прийняв титул царя.

Вже за його правління формуються основні напрями зовнішньої політики Ассирії: західний – Східне Середземномор'я, південно-східний – Ешнунна та Вивилон, східний – оборона від гірських племен Загросу. При цьому Шамши-Адад I активно використовував не лише суто військові, але й дипломатичні методи, укладаючи, зокрема, союзи з потенційними противниками, використовуючи їх інших суперників.

В 1800 р. до н.е. Шамши-Адад I завоював Північну Месопотамію, Каппадокію. Основним напрямом його зовнішньої політики було Східне Середземномор'я. Ця держава несла в собі риси раннього державного утворення з переважними характеристиками військової демократії, що на

той час вже фактично розклався, опорою на вільних, ще не розорених землевласників та загальним мілітарним державним устроєм.

Водночас з Ассирією посилилися: Вавилон, держава Хатті (XVII ст. до н.е.), Мітанні (XVI ст. до н.е.). Постійне протистояння з ним привело до кризи Ассирії та локалізації зовнішньої політики.

4.2. Середньоассирійське царство (кінець XV – початок IX ст. до н.е.) в міжнародних відносинах

Відновивши єдність держави, асирійський правитель Ашшурбалліт I (1365 – 1330 рр. до н.е.) почав провадити активну дипломатичну діяльність з пошуків союзників проти Мітанні. Проявом цього стало посольство до Єгипту, де ассирійці вручили фараону листи та подарунки. У свою чергу, ассирійсько-єгипетський союз викликав міжнародну кризу в Передній Азії. Вавилон та Мітанні були змушені відправити до Єгипту своїх послів з листами протесту та подарунками, однак не мали успіху. Укладений договір дозволив ассирійцям здійснити вдалий похід проти мітаннійців та звільнитися від їхньої влади. Крім того, Ашшурбалліту I вдалося укласти династичний союз з Вавилонським царством, що дозволив його онуку Кадашманхарбе на деякий час зайняти престол цієї держави. За правління Ададнерарі I (1307 – 1274 рр. до н.е.) успішну завойовну політику було продовжено. Зокрема, ассирійська армія розгромила вавилонські війська, було встановлено протекторат над державою Мітанні. Ададнерарі I прийняв титул «Цар множин» і завдяки захопленій здобичі розбудував власну столицю – Ашшур.

Наступник Ададнерарі I Салманасар I (1274 – 1245 рр. до н.е.) розвернув активні дії проти Урарту та Мітанні. Зокрема, під час північного походу було вперше розгромлено урартців, після чого Салманасар I придушив постання мітаннійців проти Ассирії. Внаслідок воєнних дій йому вдалося захопити дев'ять мітаннійських міст, взявши там багату

здобич. Більш того, успішні дії асирійського царя змусили хеттів укласти мирний договір з єгипетським царем Рамзесом II та поновити союз з Вавилоном.

Тукультініурта I (1244 – 1207 рр. до н.е.) проводив походи на схід проти Еламу; на заході він воював проти держави Марі та міст-держав Північної Сирії. Водночас він вперше в історії Ассирії завоював Вавилон. Крім того, було розгромлено коаліцію племен країни Наїрі, що проживали на північ від Ассирії. Постійні походи, війни з сусідами послаблювали Ассирію, в самій країні розгорнулася боротьба за престол, внаслідок чого зовнішня політика держави знизилася свою активність. Більш того, Вавилону вдалося відносити свою незалежність, а його правителі почали втручатися у внутрішні справи Ассирії.

Деякої стабільності вдалося досягнути лише за правління Тіглатпаласара I (1115 – 1077 рр. до н.е.), який зумів відновити активну зовнішньополітичну діяльність. Це стало можливим завдяки, насамперед, зникненню таких держав, як Хатті та Мітанні, внутрішньополітичним кризам в Єгипті та Вавилоні. Водночас в Передній Азії з'явилися нові кочові племена, зокрема, «народи моря» та арамеї. Вони здійснювали напади на місцеві країни, прагнучи не лише пограбувати їх, але й захопити певну частину території. Причини цієї навали полягали у зникненні пасовиськ, експансії нових племен, войовничості кочовиків. Тіглатпаласар I зосередився на захопленні земель, що знаходилися на захід від Ассирії. Так було розгромлено племена мушків, що входили до «народів моря» і жили у верхів'ях Тигру. Крім того, просуваючись до узбережжя Середземного моря, асирійські війська зуміли захопити частину Фінікії з містами Бібл, Сідон, Арвад. Таким чином, прибережні території Східного Середземномор'я вперше опинилися в сфері впливу асирійських царів. Водночас на південному напрямку Тіглатпаласар I був змушений продовжувати війни проти Вавилону, внаслідок яких мсто було

на деякий час захоплено. Водночас в цей час був поглиблений військовий союз з Єгиптом.

В X ст. до н.е. Ассирія слабшає, її зовнішня політика в цей час зосередилася на захисті своїх провінцій від нападів сусідів. Також змінився характер самих міжнародних відносин. Відбувається трансформація порівнянно невеликих територіальних царств на перші протоімперії. Одночасно змінюється і характер міжнародних відносин. Вони «глобалізуються», охоплюють відомий на той час людський світ. Протоімперії ставлять перед собою завдання приєднання цього світу. Разом із тим, за деякими виключеннями природа таких протоімперій була примітивною, залежала від постійних походів та захопленої здобичі. Економічні стосунки між окремими провінціями таких протоімперій були слабкі, сільське господарство часто залишалося на натуральному рівні. Зберігалися трайбалізм та релігійна ворожнеча. Відповідно, успішність існування подібних держав напряду залежала від сильної центральної влади, особи правителя та його військових і політичних здібностей. Свою роль відігравав і потенціал економічного розвитку, здатність забезпечувати всім необхідним завойовницьку зовнішню політику протоімперій. Однією з перших таких утворень стала Ассирія.

4.3. Новоассирійське царство (IX – VII ст. до н.е.) як приклад однієї з перших імперій

Наприкінці X – початку IX ст. до н.е. Ассирійське царство поступово консолідується. Воно відновило свої позиції в Східному Середземномор'ї, почало вести активну зовнішню політику. Цей період припадає на правління – Ашшурнацирапала II (883 – 859 рр. до н.е.) та Салсанасара III (858 – 824 рр. до н.е.).

В IX ст. до н.е. проти Ассирії діяли три коаліції: південно-західна на чолі з Єгиптом; південно-східна – на чолі з Еламом та північна на чолі з

Урарту. Відповідно, в IX ст. до н.е. Ассирія сформувала три основні напрями своєї зовнішньої політики: північне проти Урарту; південне проти Єгипту, Еламу, Вавилона, аравійських племен; західне – Східне Середземномор'я та додаткове, східне, – проти Мідії.

Вже Ашшурнацирапал II приєднав територію країни Наїрі (на північ від Ассирії). Салманасар III продовжив завоювання північних земель, ведучи затяжні війни проти Урарту.

На півдні Ашшурнацирапал II захопив ряд прикордонних територій Вавилонії, Салманасар III зміг, у свою чергу, розширити кордони держави до самої Перської затоки. Водночас, внаслідок дипломатичних та династичних інтриг він зумів посадити на престол Вавилона ассирійського ставленика.

На сході Ассирія вела воєнні дії проти гірських племен мідійців, які мали перемінний успіх.

Західний напрямок зовнішньої політики Ассирії мав особливе значення. Територія Східного Середземномор'я мала багаті природні ресурси: метали, камінь, ліс. На високому рівні знаходилося землеробство, скотарство, ремесла, торгівля. Тут знаходилися багаті міста: Тір, Сідон, Дамаск, Газа. Дана територія займала важливе геостратегічне положення.

Ашшурнацирапал II захопив караванні шляхи через Сирійсько-месопотамський степ до східносередземноморських князівств. Частина фінікійських та сирійських князівств почала платити данину Ассирії. Салманасар III продовжив експансію, зіткнувшись при цьому з коаліцією місцевих князівств.

В першу коаліцію увійшли князівства Північної Сирії та Південного Сходу Малої Азії на чолі з містом Каркеміш – Північносирійський союз. Ассирійці розгромили його і приєднали територію Північної Сирії.

Після цього була утворена нова коаліція – Південносирійський союз на чолі з Дамаском. До складу даної коаліції увійшли Арвад, Хамат,

Ізраїль, Аммон, арабські племена. Союз отримував підтримку з боку Єгипту.

У 854 (853) р. до н.е. арміями Ассирії та Південносирійського союзу відбулася битва при Каркарі на р. Оронт. За повідомленнями літописів ассирійці розгромили дану коаліцію (14000 вбитих воїнів коаліції), хоча дослідники висловлюють сумнів у цьому, Після цієї битви Салманасар III обложив Єрусалим, однак не зміг його захопити. Разом з тим, перемога при Каркарі дозволила ассирійцям розграбувати територію Дамаського царства, а також отримати данину від Тіра, Сідона, Ізраїля. Загалом, ассирійці провели 16 походів для підкорення держав Південносирійського союзу. Після смерті Салманасара III владу в Ассирії захопив Шамшиадад V (824 – 811 рр. до н.е.). Після придушення заколоту на чолі з власним братом, новий ассирійський цар відновив зовнішні завоювання. Йому вдалося розгромити урартську армію, встановити контроль над Вавилоном та захопити територію Мідії на сході. Успішні походи продовжилися за правління сина Шамшиадада V Ададнерарі III (810 – 783 рр. до н.е.). Саме йому вдалося в 802 р до н.е. захопити до цього неприступний Дамаск, взявши багату здобич. Крім того, васальну вірність ассирійцям висловили також міста Фінікії та Палестини. Таким чином, ассирійці притул наблизилися до кордонів Єгипту, створивши загрозу для азійських володінь фараонів.

В I половині VIII ст. до н.е. Ассирія знов опинилася у занепаді. Причинами цього стали суперечності у внутрішньополітичному та економічному розвитку держави. Водночас, на зовнішньополітичній арені також спостерігалось складне становище. На західному напрямку посилила свою активність Урарту, яка створила кілька антиассирійських коаліцій зі східносередземноморських князівств. Якщо ще Адад-Нерарі III отримував данину від держав Східного Середземномор'я, то за його наступників царі

Урарту Менуа, Аргішти I, Сардурі II витіснили асирійців і самі почали вторгнення на територію Ассирії.

Відновлення активної зовнішньої політики Ассирії відбулося в другій половині VIII ст. до н.е. Цар Тіглатпаласар III (745 – 727 рр. до н.е.) провів реформи в армії, державному апараті. Зокрема, було збільшено роль кавалерії у воєнних діях, посилено інженерний корпус.

В 743 – 740 рр. до н.е. Тіглатпаласар III вів боротьбу проти Урарту та Північносирійського союзу на чолі з м. Арвад. Тіглатпаласар III розгромив сирійські князівства. В 738, 735 рр. до н.е. було здійснено походи на Урарту, внаслідок яких ця держава була відрізана від своїх сирійських та фінікійських союзників. В другій половині 30-х рр. VIII ст. до н.е. відбулися походи проти Південносирійського союзу на чолі з Дамаском. Були захоплені прибережні території Східного Середземномор'я, а в 732 р. до н.е. – Дамаск. На сході Тіглатпаласар III захопив гори Загроса та Мідію.

На півдні Ассирія розгромила халдейські племена та захопила Вавилон, де Тіглатпаласар III коронувався як цар Пулу. Таким чином Вавилонське царство зберіглося під прямим управлінням асирійського царя. На відміну від нього, всі інші території ставали звичайними провінціями на з намісниками без права місцевого самоврядування. Одночасно з цим широко застосовувалися депортації та переселення підкорених племен.

Цар Салманасар V (727 – 722 рр. до н.е.) спрямував основну увагу на захід. Ассирія підтримала повсталу колонію Тіра Кітій на Кіпрі та оголосила війну Тіру. Однак тіряни розгромили Кітій, і асирійці були змушені укласти мирну угоду. Після цього асирійська армія здійснила похід на Північну Сирію та південний схід Малої Азії.

В 725 р. до н.е. почалося повстання в місті Тір. Ассирія провела активну дипломатичну підготовку нової війни. Внаслідок переговорів від Тіру відкололися Сідон, Арвад. Втім, не зважаючи на це, Тір спромігся

нанести поразку на морі союзникам Ассирії. Водночас Ассирія почала облогу Тіра. В 724 р. до н.е. проти Ассирії виступив Ізраїль. У відповідь було розгромлено ізраїльське військо, захоплено у полон царя Осію, оточено столицю – м. Самарію. Однак в 722 р. до н.е. Салманасар V був вбитий внаслідок придворного закомлуту, внаслідок чого до влади прийшов Саргон II (722 – 705 рр. до н.е.). Одразу ж після сходження на престол новий цар захопив Самарію та Тір, облогу яких почав ще його попередник Салманасар V.

В 720 р. до н.е. після розгрому Тіра ассирійці здійснили похід на Кіпр, застосувавши для цього васальний фінікійський флот. Були зайняті фінікійські колонії на острові. В 709 р. до н.е. клятву вірності Саргону II принесли 7 вільних царів Кіпру опинилися під загрозою експансії греків-іонійців.

В тому ж 720 р. до н.е. була сформована нова антиассирійська коаліція на чолі з: на півночі – Хамат, який уклав союз з Арвадом, Дамаском, Сімірою, Самарією; на півдні – Газа, яка уклала союз з арабськими племенами, Єгиптом. Крім того, обидва союзи об'єднали свої зусилля.

Саргон II спочатку розгромив Північносирійський союз, захопив Хамат та перетворив його на звичайну провінцію. Потім в битві при Рафії були розгромлені сили царя Гази Ганнона та єгипетсько-кушитського фараона Шабаки, після чого Шабака втік в Єгипет; Ганнон був страчений. На останок Саргон II розгромив арабські племена. На південному сході Малої Азії в 719 – 718 рр. до н.е. Саргон II придушив повстання проурартських міст: Суккії, Шинухте.

В 717 р. до н.е. на заході повстала Фрігія. Очолив повстання зять Саргона II Амбаріс, цар Табалу в союзі з Урарту. Саргон II спочатку захопив м. Каркеміш, а в 713 р. до н.е. розгромив Табал і перетворив його на звичайну провінцію.

В 711 р. до н.е. утворилася антиассирійська коаліція (південний схід Середземномор'я) на чолі з м. Ашдод. В цей союз увійшли Моав, Іудея, було також укладено союз з Єгиптомії. Шляхом дипломатичних інтриг та прямого втручання Ассирія розгромила цю коаліцію, а Ашдод став новою провінцією. Крім того, налякані єгипетський фараон та цариця північно-східних арабів Самсі відправили до Саргона II цінні дарунки.

В 709 р. до н.е. ассирійці почали наступ на північ проти царства Міта. В цей час Міта знаходилася під тиском кіммерійців, тому добровільно увійшла під протекторат Ассирії. В 716 р. до н.е. Саргон II почав зіткнення з Урарту. Перед цим Саргон II провів велику дипломатичну підготовку, фактично, поставивши Урарту в міжнародну ізоляцію. В 714 р. до н.е. під час восьмого походу Урарту було остаточно розгромлено. При цьому Саргон II не наважився остаточно знищити Урарту, навіть в послабленому вигляді ця держава була необхідна для прикриття з півночі від кочових племен кіммерійців та скіфів.

На південному напрямі Саргон II зосередився на боротьбі проти коаліції Вавилона та Еламу. В 721 р. до н.е. коаліція в битві при Дері (Дер) відбила наступ Ассирії. Лише в 710 р. до н.е. Саргон II зміг домогтися розриву коаліції. Він отримав підтримку вавилонських жерців та коронувався як цар міста.

На сході Саргон II заснував дві нові провінції: Кшиессу та Хархар, однак влада ассирійців серед мідійського населення трималася лише за допомоги військових гарнізонів.

Характеризуючи період правління Саргона II, слід відзначити, що саме за цього царя зовнішня політика Ассирії перетворилася на єдиний взаємопов'язаний комплекс.

За правління царя Сінаххеріба (705 – 681 рр. до н.е.) реалізовувалися два основних напрями зовнішньої політики: західний та південний.

На заході було створено нову антиассирійську коаліцію у складі Тіра, Сідона, Арвада, Бібла, Ашдода, Іудеї, арабських племен, Єгипту (всього 15 держав). В 701 – 700 рр. до н.е. Сінаххеріб розгромив цю коаліцію, використавши при цьому весь арсенал ассирійської дипломатії: посольства, підкупи, переговори, ультиматуми. Крім того, він застосовував типово військові методи: рейди, походи, блокади та облоги. В битві при Ельтеке ассирійці розгромили єгиптян. Був обложений Єрусалим, розгромлені арабські племена. Цар Іудеї Єзекія капітулював і був змушений виплатити данину Сінаххерібу. Ассирія вийшла до єгипетських кордонів, однак в цей час прийшла звістка про повстання в Вавилоні.

На заході Ассирія вела воєнні дії проти племен Тавра, Кілікії. В 685 р. до н.е. ассирійці вперше зіткнулися з кіммерійцями. На півдні проти Ассирії продовжувала діяти коаліція Вавилона, Елама, арабських племен. Так, зокрема, в 702, 693, 691, 689 рр. до н.е. відбувалися походи проти Вавилона. Під час останнього Сінаххеріб стер з лиця землі Вавилон. В 681 р. до н.е. ассирійський цар був вбитий своїми синами, можливо, за підтримки вавилонських жерців та Урарту.

Асархаддон (681 – 669 рр. до н.е.) насамперед вирішив вавилонське питання, намагаючись заручитися підтримкою жерців. В 679 – 678 рр. до н.е. він відновив місто, повернувши йому раніше втрачені привілеї та землі.

Тим часом на сході мідійці об'єднали скіфів, кіммерійців в нову коаліцію, яка в 674 – 673 рр. до н.е. вела війну проти Ассирії під проводом Каштаріті. Ассирійцям вдалося розколоти цей союз, привернувши до себе царя скіфів Партатуа. Разом з тим, основним наслідком війни стала поява нового Мідійського царства.

На півночі Асархаддон воював проти держави Манна, Урарту, кіммерійських племен. В 673 – 672 рр. до н.е. відбувалася війна з царством

Шупрія, в якій Ассирія перемогла, заснувавши на місці цієї країни дві нові провінції.

Водночас була розгромлена Меліда, знищений Сідон, розгромлені арабські племена. Фактично, вся територія Східного Середземномор'я була підкорена та перетворена на плацдарм для наступу на Єгипет.

В 674 та 671 рр. до н.е. було здійснено 2 походи Асархаддона на Єгипет, під час яких країна була завойована, поділена на окремі номи, які знаходилися під владою місцевої знаті, а також військової та цивільної адміністрації. Однак одразу ж після виведення ассирійських військ Єгипет повстав, уклавши союз зі східносередземноморськими царствами. В 669 р. до н.е. під час походу Асархаддон помер.

Його наступник Ашшурбанапал правив в 668 – 627 рр. до н.е. Його держава простиралася від порогів Нилу до Закавказзя, від Іранського плато до Анатолії, від Перської затоки до Середземномор'я.

У зовнішній політиці Ашшурбанапала виокремлюють два етапи:

668 – 654 рр. до н.е. – період збереження гегемонії Ассирії за постійних воєнних дій проти сусідів та повсталих провінцій.

В 667 – 663 рр. до н.е. відбулося кілька походів в Єгипет, який в союзі з Кушем та східносередземноморськими державами боровся за незалежність. Велися постійні воєнні дії проти кіпрських та фінікійських міст-держав; палестинських держав: Іудеї, Моава, Едома. В 664 – 660 рр. до н.е. Ассирія воювала проти Урарту та Манни. В 665, 655 рр. до н.е. тривали війни проти коаліції Елама, халдейських та арамейських племен. В цей же час на сході повстали мідійські племена.

Слід зазначити, що в даний період Ассирія ще могла зберігати свої завоювання. Причини цього полягали в багатому досвіді дипломатичних інтриг, ефективній розвідці ассирійців, воєнних акціях, що проводилися армією для залякування непокірних. Крім того, ассирійці підтримували

союзні відносини з племенами кіммерійців та скіфів, які використовувалися для ведення воєнних дій проти провінцій.

Однак, вже в 655 р. до н.е. Псамметіх I за допомоги грецьких найманців зумів звільнити Єгипет від асирійців.

653 – 627 рр. до н.е. – II етап у зовнішній політиці Ашшурбанапала.
Він характеризувався зростанням кризових явищ у внутрішній та зовнішній сферах управління асирійською імперією.

В 653 – 648 рр. до н.е. відбувалося повстання Шамашшумукіна в Вавилоні. Він об'єднав Елам, халдейсько-арамейські племена, сирійські, фінікійські, палестинські міста, арабські племена. Крім того, повсталі отримали підтримку Єгипту, Лідії, Мідії. Граючи на суперечностях союзників, Ассирія спромоглася ще раз розгромити повсталих за допомоги кіммерійців та скіфів. Крім того, в 642 – 640 рр. до н.е. були підкорені арабські племена.

В 642 – 639 рр. до н.е. Ашшурбанапал розгромив Елам. Але, не зважаючи на ці тактичні успіхи, Ассирія опинилася в глибокій внутрішньо-та зовнішньополітичній кризі. Ці акції остаточно підірвали сили держави. Вже в 626 р. до н.е. цар Набопаласар звільнив від асирійців Вавилон. В 625 р. до н.е. Мідія звільнилася від влади союзників Ассирії скіфів. Разом Мідія та Вавилон сформували нову коаліцію проти Ассирії. Асирійська армія почала рух на Вавилон, однак Набопаласар був підтриманий арабськими племенами та зумів відбити цей наступ.

В 616 р. до н.е. армія Набопаласара розгромила асирійців у битві при Кабліні. В 615 р. до н.е. на допомогу Ассирії виступив Псамметіх I, однак в війні з Вавилоном був розгромлений (Єгипет був занепокоєний посиленням Набопаласара у порівнянні з послабленою Ассирією). В 614 р. до н.е. Набопаласар та Кіаксар виробили спільний план дій проти Ассирії. Цей союз був скріплений шлюбом дітей царів: Навуходносора та Амітіди. В 612 р. до н.е. відбулася облога Ніневії, під час якої столиця Ассирії була

захоплена та повністю знищена. Останній цар Ассирії, Сіншаруішкун, не пережив свого міста, загинувши під час штурму.

Деякий час в окремих провінціях колишньої імперії продовжували діяти окремі загони ассирійців, однак в 605 р. до н.е. останній з них було розгромлено.

4.4. Дипломатія Ассирійської держави

Система міжнародних угод Ассирійської держави

Залишилися тексти деяких договорів. Угода Шамши-Адада V (823 – 811 рр. до н.е.) і царя Вавилона Мардук-Закіршумі I. Він датується 20-и рр. IX ст. до н.е.

На 754 р. до н.е. припадає договір Ашшур-Нерарі V (754 – 745 рр. до н.е.) та Матіілу, царя сирійської держави Біт-Агусі, за яким Матіілу зобов'язувався надавати військову допомогу Ассирії, не воювати проти неї та не укривати у себе ворогів царя.

В 671 р. до н.е. було укладено угоду Асархаддона та Ваала, царя Тіра. Він регламентував каботажне плавання та стверджував права Тіра на контроль за морською торгівлею в районі узбережжя Фінікії. Крім того, залишилися договори Асархаддона та мідійських князів, які стосувалися питань спадковості влади Ашшурбанапалом та збереження залежності відносно Ассирії.

Від часу правління Ашшурбанапала серед інших залишилися договори з двадцятьма правителями-номархами Єгипту; Нехо, царем Саїса; царями Тіра; Лідії; Елама; арабськими племенами.

При підписанні договорів проводилися певні магичні ритуали; церемонії; клятви перед богами, порушення яких вело до божественної кари. Крім того, це привело б цілком земного покарання.

Династичні шлюби

Ассирійські царі в особливо важливих випадках видавали своїх дочок за іноземних правителів. Мета цього полягала у необхідності втримати цих володарів в рамках союзу з Ассирією, забезпеченні якщо не активної підтримки, то хоча б нейтралітет.

Наприклад, у VIII ст. до н.е. провідну роль на сході Малої Азії грав Табал. Ассирійці змістили законного правителя, замість нього поставили царем свого прибічника, і закріпили його вірність шлюбом Амбаріса та дочки Саргона II Ахатабіши. Втім, не зважаючи на шлюб, Табал постійно знаходився під наглядом ассирійських розвідників, які зосереджувалися в оточенні цариці Табалу. В 70-і рр. VII ст. до н.е. Асархаддон для забезпечення союзу зі скіфами віддав свою дочку за царя скіфів Партатуа.

Водночас іноземні царівни виходили за представників ассирійського царського дому. Шамши-Адад V був одружений на вавилонській принцесі Шуммурамат, яка пізніше стала регентшею при Адад-Нерарі III. Вона зіграла вадливу роль у примиренні Ассирії та Вавилону. За її посередництва були мирно вирішені питання прикордонних територій. В цей час в Ассирії отримав поширення культ вавилонського бога Набу. Шуммурамат в античності була відома як Семіраміда. Важливу роль при Сінаххерибі грала його жінка Нак'я. Вона була арамейського або палестинського походження і зіграла визначальну роль у приході до влади Асархаддона та Ашшурбанапала.

Крім того, в Ассирію представниці іноземних царських домів потрапляли як заручники або полонені (наприклад, дочки царя Іудеї Єзекії).

Система заручників

Вона практикувалася як один з елементів збереження мирних відносин, вірності клятвам, підкорення Ассирії.

В X – IX ст. до н.е. при Адад-Нерарі II в заручники було взяте все населення країни Алзі (Вірменське нагір'я). Разом з тим все ж таки, переважно заручниками ставали представники знаті. Так, Саргон II захопив 250 родичів царя Урарту Руси I. Асархаддон після захоплення Арзанії (місто в Південній Палестині) забрав у полон царя та його сина. Після захоплення Мемфісу – родичів фараона Тахарки. Активно практикувалася система заручників Ашшурбанапалом.

Ще однією формою стала присилання синів васальних правителів як ознаки вірності Ассирії. Так, при дворі Ашшурбанапала знаходився син царя Тіру Ваала.

Переговори та посольства

Серед них виокремлювалися два види:

– Під час миру. Наприклад, переговори Саргона II та царя Манни, Уллусуну (714 р. до н.е.). Вони супроводжувалися урочистими церемоніями, піднесенням дарунків (коні, велика худоба, продовольство). Мета переговорів – домогтися допомоги Ассирії у війні проти Урарту (була досягнута). Мирні переговори Асархаддона з царем Елама Уртакі в 674 р. до н.е. – в результаті їх еламійці повернули в Вавилон статуї богів, вивезені раніше в Елам. За часу правління Ашшурбанапала велися постійні переговори з навколишніми правителями.

В 661 / 660 рр. до н.е. до Ассирії прибуло посольство Гігеса, царя Лідії для координації спільної боротьби з кіммерійцями. Це була важлива дипломатична перемога, оскільки забезпечувала вплив Ассирії на значній частині території Малої Азії.

В 655 р. до н.е. прибуло посольство царя Урарту Руси I, наляканого посиленням Ассирії. Під час переговорів послы були піддані процедурі залякування для досягнення успішного результату. В 639 р. до н.е. новий цар Урарту Сардурі III, який був занепокоєний воєнними успіхами Ассирії у війні з Еламом та арабами, прислав до Ашшурбанапала посольство з

великими дарунками. Посольство досягло успіху, оскільки цар Ассирії був зацікавлений в союзниках.

Відомі також посольства до Ассирії єгипетських правителів Нехо, Псамметіха I. До Ашшурбанапала приїздило посольство Кіра I, царя Персії на чолі з його сином Арукку.

– Під час війн. Наприклад, Сінаххеріб через своїх воєначальників звертався до знаті, війська, жителів Єрусалиму під час облоги міста, обіцяючи їм перспективу переселення в багаті землі своєї імперії.

В розгромі повстання Шамашшумукіна також значну роль відіграли дипломатичні переговори. Так, Ашшурбанапал відправив у Вавилон свого посла, який обіцяв зберегти привілеї міста та закликав не підтримувати повсталих. Такі ж самі посольства були спрямовані до всіх учасників повстання, що дало свої результати.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягали особливості зовнішньої політики Старо- та Середньоассирійського царств?
2. Проаналізуйте зовнішню політику Новоассирійського царства в контексті утворення перших протоімперій.

Список рекомендованої літератури

1. *История Востока: В 2-х т. — М. : Высш. шк., 1994.*
2. *Крижанівський О. Г. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. К. : Либідь, 2000. 592 с.*
3. *Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И. А. Стучевский. М. : Наука, 1987. 312 с.*
4. *Очерки истории международных отношений: Учебное пособие / Под общей ред. О. А. Колобова. Москва : ИМЭМО РАН; Нижний Новгород : ИФ ННГУ, 2001.*

5. *Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний Мир. Благовещенск : Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. 476 с. URL : http://kuznetsov.ucoz.org/khrestomatija_po_istorii_mo-kniga_1-drevnij_mir.pdf.*

ТЕМА 5.

ДАВНЯ ІНДІЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

5.1. Джерела з історії дипломатії Давньої Індії

Джерела з історії міждержавних відносин та зовнішньої політики держав Давньої Індії вирізняються, насамперед, практичною відсутністю суто історичних літописів, міжнародних договорів та інших дипломатичних документів. Основні дані дослідники знаходять у текстах релігійно-етичного, філософського характеру, епосах, міфах та легендах. Їм властивий високий рівень суб'єктивності та неточності. Разом із тим, слід відзначити, що не надаючи значної уваги опису подій міждержавних відносин, давні індійці детально розробляли проблематику теорії зовнішньої політики.

Одним з основних джерел з дослідження теорії міждержавних відносин в Індії є «Артхашастра» («Наука про користь», «Наука про політику»), яка за основною версією була створена радником царя Чандрагупти Каутільєю (інше ім'я - Чанак'я) в IV ст. до н.е. за іншою версією дана праця була написана протягом кількох століть аж до I ст. до н.е., або в перші століття нашої ери.

Досліджуючи «Артхашастру», слід брати до уваги той факт, що вона є теоретичним узагальненням зовнішньополітичної практики давньоіндійських держав, оскільки в ній розгуляється теоретичне державне утворення в цілому ідеального характеру з наданням відповідних рекомендацій правителю. Значна увага надається питанням нормативного характеру, зокрема, видам міжнародних переговорів та союзів, методам зовнішньої політики тощо.

Крім «Артхашастри» важливу роль у розвитку зовнішньополітичної думки індійців зіграла «Нігісара» філософа Камандакі (V – VII ст. н.е.). Певним чином, дана робота є продовженням більш ранніх розробок.

Ще однією працею релігійно-філософського характеру, в якій розглядаються питання зовнішньополітичного характеру, є «Махабхарата», канонічний текст був складений в V ст. н.е. Розповідаючи про міждинастичну боротьбу, епос звертає значну увагу на рекомендації царям щодо управління державою. Особливо це стосується 12 парви (книги) – «Шантипарва» – «Книга про мир», в якій надаються настанови про політичний устрій та дипломатію ідеальної держави.

В основі зовнішньополітичної стратегії давньоіндійських правителів лежала концепція «мандали» – кола або колеса. Воно передбачало, що в центрі колеса знаходиться, безпосередньо, держава правителя, його сусіди виступають як суперники, а сусіди сусідів – як союзники. Завдання справжнього правителя – здійснювати завоювання навколишніх земель, включаючи невеликі царства до своїх володінь з тим, щоб, кінець кінцем, досягти статусу світової. Правитель при цьому має досягти статусу «чакравартін» – «володар всесвіту». Досягти цього можна через зруйнування «мандали» свого ворога, внесення розбрату у відносини того з союзниками. Водночас концепція «мандали» передбачає існування інших великих держав, які не відносяться, безпосередньо, до ворогів чи союзників. Такі держави називаються «серединна» та «нейтральна». Таким чином, «мандала» правителя перетворюється на єдину систему, в якій він є двигуном і навколо держави якого все обертається. Цікаво, що статус «нейтральної» або «серединної» держави не є остаточним. Вони зберігають його лише до знищення «ворога», після чого переходять на його місце. На тактичному рівні передбачалося захоплення невеликих держав-союзників ворога, що лежать на краю «мандали» ворога, пізніше слід розгромити та захопити більших союзників і на сам кінець здійснити розгром самого «ворога».

Ще одним елементом зовнішньополітичної теорії Давньої Індії є концепція «семичленної держави», що має складатися з царя, міністрів,

міст-фортець, сільської території, скарбниці, війська та союзників. При цьому останні виступали як автономні державні утворення у складі «мандали» – вони зберігали внутрішнє самоврядування, певні зовнішньополітичні та військові ресурси.

Крім сусідів-ворогів «Артхашастра» згадує також так званих «саманта» – залежних правителів-сусідів. Вони мають приносити користь, бути покірними правителю, надавати військо, свою територію та виплачувати данину. У протилежному випадку відбудеться пряме територіальне захоплення. Без дозволу правителя васал не мав права будувати фортеці, укладати шлюбні союзи, здійснювати великі жертвоприношення. Водночас правитель не міг претендувати на особисті землі, майно, родину залежного князя, оскільки такі дії викличуть протидію з боку всієї «мандали». Самі союзники поділялися на «тих, хто став союзником» та «успадкованих» - тих, хто уклав договір про союз ще з предками правителя.

Методи реалізації зовнішньої політики – мир, війна, похід (рух), «вичікувальне становище» (стояння), пошук допомоги, двоїста політика. Однак, разом із тим, вже в давні часи всі ці методи зводили до двох – війна та мир. При цьому останній сприймався лише як тимчасове становище, засіб досягнення остаточної перемоги над ворогом. Більш того після укладення договору правитель мав активно застосовувати проти іншої сторони шпигунів, таємних агентів, сприяти занепаду ворога шляхом надання допомоги свої союзникам, або внесення розбрату між суперником та його спільниками. Реалізуючи цю політику, правитель мав застосовувати вмовляння, подарунки, викликання ворожнечі та відкрите застосування сили, договори та взяття у заручники. Останні відігравали особливу роль: ними часто виступали сини залежних правителів (при цьому намагалися не віддавати у заручники єдиного спадкоємця), дочок, придворних та радників васалів.

В «Артхашастрі» виокремлюється три види договорів:

Перший – укладався у випадку надання військової допомоги залежним правителем суверену.

Другий – передбачав виплату данини. У випадку надто великих її обсягів називали «злиденною». Виокремлювався різновид, пов'язаний з укладенням шлюбного союзу з виплатою данини у майбутньому.

Третій – передбачав надання певної поступки: частини території або права на збір податків.

5.2. Індська (Хараппська) цивілізація (III тис. – XVII ст. до н.е.)

Виникає в долині річки Інд, мала кілька основних центрів: Хараппа, Мохенджо-Даро, Лотхал, які нараховували до 100000 осіб. Ареал Хараппської культури охоплював регіони сучасних Пенджабу, Саураштри, Раджастхана, сягала Белуджистану на заході, Уттар-Прадешу – на сході. Фактично він простягнувся на 1600 км з заходу на схід та 1250 км з півночі на південь. В поселеннях існували укріплені фортеці, де знаходилися резиденції правителів, водночас значну роль відігравали жерці, які були посередниками між населенням та панівною верхівкою.

Географічна віддаленість обумовлювала певну політичну ізоляцію щодо основних центрів людської цивілізації, що знаходилися у Передній Азії. Водночас дослідники зауважують на тісних торговельних зв'язках носіїв Хараппської культури з населенням Месопотамії, Центральної Азії тощо. Зокрема, центром морської торгівлі було місто Лотхал, який торгував навіть з містами Давнього Єгипту.

Занепад індської цивілізації припадає на XVIII – XVII ст. до н.е. Його причини на сьогодні є предметом наукових дискусій, однак основні підходи полягають у пошуку або внутрішніх причин (кліматичні та екологічні катастрофи, що призвели до засух та голоду; епідемії;

перенаселеність або, навпаки, масовий ухід населення на нові землі), або зовнішніх – вторгнення племен арійців.

5.3. Ведичний період (XIII – VI ст. до н.е.) в історії міжнародних відносин Давньої Індії

Свою назву цей період отримав від збірки індуїстських молитов та коментарів до них, відомих як «Веди», що використовувалися племенами арійців, які прийшли на територію Індії приблизно в 1900 – 1800 рр. до н.е. Їх проникнення супроводжувалося гострим протистоянням з місцевим населенням, яке, можливо, подекуди приймало форму расових чисток. Разом із тим, знаходячись на більш низькому рівні політичного розвитку, арійці сприяли занепаду держав Давньої Індії та поверненню до стану племінної демократії. Таким чином, процес відновлення державного ладу в Індії розтягнувся на кілька століть і остаточно завершився лише в середині I тис. до н.е., коли утворилися кілька десятків північноіндійських держав, серед яких виокремлювалися 16 махаджанапад (великих країн): Магадха, Кошала, Вріджі, Малла тощо. Саме між ними розгорнулася боротьба за контроль над територію Індостану, що припала на початок буддійського періоду історії Давньої Індії.

5.4. Давньоіндійські держави у Буддійський період (V – III ст. до н.е.)

В VI – IV ст. до н.е. відбувається посилення протистояння між державами Кошала та Магадха. Правителі Кошали спромоглися підкорити території у передгір'ях Гімалаїв, зокрема, царства Каши, Ватсу тощо. У свою чергу, Магадха почала посилюватися за правління Бімбісари (558 (543) – 491 рр. до н.е.). з династії Шайшунага. Саме даний правитель перейшов до активної завойовницької політики, захопивши державу Анга. Крім того, Бімбісара активно застосовував політику шлюбної дипломатії.

Одружуючись з дочками навколишніх правителів і отримуючи у придане значні території. Крім того, цар Магадхи намагався підтримувати тісні дружні відносини з правителями держав Аванті та Гандхари.

Його наступник, Аджаташатуру (491 – 459 рр. до н.е.) вів воєнні дії проти Кошали, завоювавши яку, зумів також захопити й державу Вріджі. Таким чином, правителям Магадхи вдалося об'єднати більшу частину території Північної Індії та створити першу загальноіндійську державу зі столицею в Паталіпутрі. В IV ст. до н.е. Магадха поширила свою владу на територію Північно-Східної та Центральної Індії. Вірогідно, це прийшлося на час правління Калашокі (бл. 364 р. до н.е.). Однак пізніше, близько 345 – 341 рр. до н.е. його спадкоємці були скинуті з престолу Махападмою Нандою, який зумів завершити підкорення долини річки Ганг та держав Центральної Індії.

Новий етап розвитку міждержавних відносин у Давній Індії припадає на період завойовницьких походів Александра Македонського та боротьби за владу між династією Нанда та Чандрагуптою.

Завоювавши Персію та Центральну Азію, Александр в 327 р. до н.е. розпочав похід у Північну Індію, командуючи військом, що налічувало близько 120000 осіб. Це дало змогу швидко перетнути Гіндукуш та вийти на територію сучасного Афганістану. Водночас за його наказом були відправлені посольства до правителів індійських держав, що знаходилися на правому березі ріки Інд. Їм було запропоновано визнати зверхність Александра та надіслати йому дари. Таким чином, було укладено союз з царем держави Таксіла – Амбхі, який, у свою чергу, прагнув руками македонян розгромити ворожого йому царя Пора. Відмовившись виконати вимоги Александра, Пор нав'язав йому битву на р. Гідасп (Джелама) у квітні – травні 326 р. до н.е., яка завершилася поразкою індійців. Не зважаючи на поразку та полон, Пор зберіг за собою володіння та навіть

отримав нові території в обмін на визнання зверхності Александра та надання тому союзної допомоги.

Завдяки цій перемозі Александр отримав контроль над територією Пенджабу, а на берегах Гідаспа були побудовані два нових міста – Нікея та Букефалія. Надалі Александр спробував підкорити імперію Нанда, дійшовши до ріки Гіфасіс та прагнучи захопити долину річки Ганг. Однак стомлене та розбагатіле військо відмовилося продовжувати похід і змусило царя повернути назад. Таким чином, македоняни захоплюючи територію Північно-Західної Індії не ставили собі на меті ліквідувати місцеві державні утворення. Їхні правителі переважно залишалися на своїх престолах в обмін на визнання влади Александра та виплату певної данини. Після смерті ж македонського царя почалося поступове вигнання європейців з території Індії, яке в цілому завершилося до 317 р. до н.е.

5.5. Зовнішня політика імперія Маур'їв (317 – 180 рр. до н.е.)

Засновником держави став Чандрагупта Маур'я, який вірогідно народився в м. Таксіла, де служив в правителя Дхана Нанди, однак пізніше через якісь розбіжності був змушений втекти від нього. Також в Таксілі він познайомився з брахманом на ім'я Каутілья, або Чанак'я. Завдяки його порадам Чандрагупта зумів організувати кампанію проти правителя Магадхи, захопивши в 317 р. до н.е. владу в державі, та підкорити Північну Індію від Аравійського моря до Бенгальської затоки. На той час армія Чандрагупти нараховувала понад 400000 військових та 4000 слонів. Це дало змогу не лише приєднати навколишні території, але й зупинити експансію сирійського царя Селевка Нікатора, який спробував повторити досягнення Александра. За умовами мирного договору Селевк передав Чандрагупті територію сучасних Афганістану та Белуджистану в обмін на 500 бойових слонів. Дипломатичні успіхи Чандрагупти проявилися також і в тому, що посольства до нього відправлялися з усіх провідних держав

Передньої Азії, зокрема, Єгипту та Сирії. Помер Чандрагупта приблизно в 298 р. до н.е., залишивши престол своєму синові Біндусарі (298 – 272 рр. до н.е.).

Правління Біндусари відзначилося розширенням території на південь, наслідок чого було підкорено 16 раніше незалежних держав. Водночас він зберіг та укріпив союзні відносини з південноіндійськими дравідійськими царствами: Чолою, Пандьєю, Черою, а також підтримував дипломатичні зв'язки з Єгиптом та державою Селевкідів.

Розквіт держави Маур'я припав на правління сина Біндусари – Ашоки (бл. 273 – 236 рр. до н.е.). Йому вдалося приєднати Калінгу (Оріссу), що знаходилася на сході Індії. В процесі підкорення загинуло понад 100000 осіб, було взято у полон 150000 осіб. Завдяки підкоренню Калінги Ашока об'єднав майже всю територію Індії за винятком крайньої південної її частини. Для з'ясування кордонів імперії дослідники застосовують аналіз едиктів Ашоки населенню, що знаходять в сучасному Афганістані, Пакистані, Кашмірі, Непалі. В період правління Ашоки відзначено тісні дипломатичні зв'язки з сирійським царем Антіохом II Теосом, єгипетським царем Птолемеєм II Філадельфом, македонським правителем Антігоном Гонатом, царем Епіру Александром. Деякі історики вважають, що влада Ашоки розповсюдилася і на Шрі-Ланку, оскільки за його правління на острові почав активно проповідуватися буддизм. Система управління підкореними провінціями була доволі традиційною – для керівництва ними призначалися або царевичі (кумара), або представники місцевих династій. Їх повноваження були настільки широкими, що дозволяли трактувати ці держави як напівнезалежні, або навіть лише формально залежні. Важливим елементом дипломатії залишалися релігійні місії, які мали, насамперед, посилювати культурний диктат Магадхи в Індії.

В епоху Маур'я активно розвивалася торгівля Індії з сусідніми країнами. Так, вже відбулася спеціалізація морських портів за регіональним принципом. З Єгиптом та Месопотамією торгував порт Бхрігучакачха (суч. Броч), з Цейлоном та Південно-Східною Азією індійці торгували через Тамраліпті (суч. Тамлук). На півночі були прокладені догори, що мали сполучувати державу Маур'я з Іраном та Центральною Азією.

Після смерті Ашоки в імперії почалися династичні чвари, що призвели до розпаду держави. Крім внутрішніх причин цього явища, слід брати до уваги й такі зовнішні фактори, як постійні війни з греко-бактрійцями та парфянами, завдяки чому Маур'я втратили контроль над частиною Афганістану та Пенджабу. Приблизно в 187 – 180 рр. до н.е. полководець Пушьямітра скинув останнього царя з роду Маур'я – Бріхадратху та заснував нову династію – Шунга (185 – 73 рр. до н.е.). Столицею Шунга була Паталіпутра, однак їм не вдалося досягти того рівня могутності, що був характерний для Маур'я часів розквіту. Більш того, через походи греко-бактрійців Шунга втратили значну частину території Північної Індії й лише бл. 110 р. до н.е. спромоглися укласти мирну угоду із завойовниками.

5.6. Індо-грецьке царство (180 р. до н.е. – 10 р. н.е.) та індо-скіфське царство (200 р. до н.е. – 400 р. н.е.) в міжнародних відносинах

Поява цих царств стала можливою завдяки тим перетворенням, що відбулися в Центральній Азії після походів Александра Македонського. Завдяки масовим міграціям населення в даному регіоні утворилася нова держава – греко-бактрійська, один з правителів якої – Деметрій I в 187 р. до н.е. зумів захопити частину території сучасних Афганістану та Пакистану. Пізніше греко-бактрійцям вдалося приєднати до своїх володінь також Сіндх та Гуджарат. Свого розквіту дана держава досягла за

правління Менандра (інд. Мілінди), сина Деметрія II. Йому довелося здійснювати завойовницькі походи в долину річки Ганг та перенести свою столицю до м. Сагала. Пізніше після смерті Менандра під тиском зовнішніх факторів єдина держава розпалася, поділившись на дві частини. Спадкоємці Менандра зберегли за собою східні території та правили до 10 р. н.е., коли вони були скинуті індо-скіфами.

Індо-скіфське царство було створене східною гілкою скіфських племен – саками і охоплювали територію сучасних Афганістану, Пакистану та Північно-Західної Індії. В I ст. до н.е. правитель індо-скіфів Май здійснив перші завоювання в Індії, захопивши Гандхару та Таксілу. Пізніше була захоплена Матхура та кілька разів розграбовані околиці Паталіпутри. В 10 р. до н.е. індо-скіфами було знищено індо-грецьке царство. Однак, згодом, протягом I ст. н.е. індо-скіфів на південь почали витісняти племена кушанів.

5.7. Зовнішня політика Кушанського царства (I – III ст. н.е.)

Дана держава охоплювала територію сучасних Афганістану, Пакистану, Північної Індії, держав Середньої Азії. Походження її носіїв залишається предметом наукових дискусій, однак найбільш прийнятною залишається версія, що пов'язує їх з народом юечжі – східноіранськими племенами, що проживали з самого початку на території Сіньцзян-Уйгурського автономного району КНР. В II ст. до н.е. через постійні війни з сюнну частина юечжі, відома як кушани, почала переселятися на захід та південь, внаслідок чого в 145 р. до н.е. вони розгромили греко-бактрійське царство. Засновником Кушанського царства став Куджула Кадфіз (пр. 20 – 80-і рр. н.е.), який був удільним князем юечжі, а пізніше зумів захопити територію Афганістану та Північної Індії.

В період правління Віми Кадфіза II відбулося приєднання Центральної Індії, однак свого розквіту Кушанське царство досягло за

життя правителя на ім'я Канішка I (бл. 100 – 144 рр.). Він переніс столицю своєї держави до м. Пурушавара (Пешавар), тим самим посиливши індійський компонент кушанської імперії. Особливістю політико-адміністративного устрою Кушану було збереження значної кількості державних утворень, що підпорядковувалися місцевим, індійським династіям. Крім того, деякі намісники з-поміж самих кушанів також прагнули заснувати власні династії, передаючи владу спадкоємцям.

Слід зазначити, що Кушанське царство займало унікальне геополітичне становище. З одного боку, воно межувало з Китайською імперією, ведучи активну боротьбу за територію Східного Туркестану та контроль над Великим шовковим шляхом, з іншого, на заході – велися постійні війни проти парфян, а пізніше – проти Іранської держави часів Сасанідів. В цих умовах в III ст. Кушанське царство поступово почало занепадати. Цей процес завершився повним знищенням в V ст. н.е.

Кушанське царство виступало як своєрідний торговельний місток між Заходом та Сходом. Його торговці однаково активно підтримували ділові стосунки як із Римом, так і Китаєм. Саме на території Кушану археологи знаходять клади зі значною кількістю римських золотих та срібних монет, ювелірних прикрас.

5.8. Держава Гуптів (320 – 600-і рр.) в міжнародних відносинах

В I пол. IV ст. відбувається чергове піднесення Магадхи, внаслідок посилення династії Гуптів. Завдяки династичному шлюбу з представницею клану Ліччхаві Камарадеві царю Чандрагупті I вдалося значно посилити свої позиції у Північній Індії та почати перші територіальні захоплення. За роки правління Чандрагупта I зумів розширити кордони своєї держави на долину ріки Ганг та на схід до Південного Біхару. Наприкінці життя він прийняв титул махараджадхїраджи («царя царів») і можливо зрікся

престолу на користь сина. Його наступник Самудрагупта (330 – 380 рр.) вважається справжнім будівничим держави Гуптів.

Прихід до влади Самудрагупти супроводжувався династійним протистоянням та проявами регіонального сепаратизму. Зокрема, йому насамперед довелося розгромити чотири найближчих до його держави царства, правителі яких відмовилися присягнути на вірність. Пізніше Самудрагупта здійснив походи проти коаліції південноіндійських правителів, розгромивши їх, однак не відчуючи достатніх сил для підкорення, був змушений залишити дані території.

Загалом в період правління Самудрагупти були вироблені теоретичні підходи до зовнішньої політики, які передбачали комплексний підхід до її здійснення. Зокрема, навколишні царства поділялися на 4 групи: до перших належали ті, правителі яких біли вже знищені, а їх території включені до складу царства Самудрагупти; друга група являла собою держави, царі яких були переможені, але залишилися в живих через милість царя Магадхи; третя – сусіди, що були змушені сплачувати данину йому; четверта, остання, становила далекі держави, володарі яких визнавали імператорський титул Самудрагупти та надсилали до нього посольства. Водночас територіально-адміністративний устрій його царства не передбачав жорсткої централізації, більша частина залежних володарів навіть після завоювання їх земель зберегли владу; у деяких випадках вони навіть не сплачували данину.

Один з наступників Самудрагупти, Чандрагупта II (бл. 380 – 415 рр.), який прийшов до влади внаслідок придворного перевороту, зіткнувся з необхідністю відновлення влади Гуптів над раніше втраченими землями: долиною р. Ганг, Центральною Індією. Водночас йому вдалося розгромити державу Західних Кшатрапів, що знаходилася на північному заході Індії та мала індо-скіфське походження.

Приблизно в 460 р. на території Центральної Азії з'являються племена ефталітів (білих гунів), які здійснювали напади на території Гуптів. Не зважаючи на перші перемоги над кочовиками, держава Гуптів поступово занепадала, внаслідок чого її територія зменшувалася, а недавні васали відмовлялися від сплати данини та надання військової допомоги. Внутрішні процеси децентралізації, свідома відмова від концентрації управління та постійний зовнішній тиск спричинили остаточний розпад держави Гуптів та появу на її колишній території кількох нових невеликих держав на чолі з династіями Гауда в Магадсі, Маукхарія в Канауджі, Майтрак у Валлабсі.

Таким чином, на кінець давніх часів в Індії були відсутні великі державні утворення, що могли б спричинити значні зміни в Центральній Азії. Водночас, дослідники зазначають, що навіть в умовах утворення загальноіндійських держав основна ставка при підкорення земель робилася на дипломатичні інтриги, а внутрішнє управління цих князівств рідко зазнавало значних змін.

5.9. Посольська служба в Давній Індії

Історія дипломатичної служби в Давній Індії бере свій початок вже в I третині I тис. до н.е. і пов'язана зі згадуванням у брахманах спеціального терміну «дута» – посол. Водночас в «Артхашастрі» вже відбувається поділ послів на кілька рангів – «повноважний», «з обмеженими повноваженнями», «гінець». Водночас давньоіндійські тексти не виокремлюють послів як окремих чиновників, скоріш за все вони поєднували дипломатичні функції з іншими, більш важливими з точки зору правителя. Більш того, самі царі час від часу брали участь у посольствах. У свою чергу, гінці належали до найменш оплачуваної частини чиновництва в давньоіндійських державах. Слід також зазначити

той факт, що царські послы розглядалися не лише і навіть не стільки як дипломати, скільки як шпигуни, які мали надавати інформацію правителю.

До особливостей дипломатичної служби в Давній Індії слід віднести принцип недоторканості посольств, який разом із тим, часто порушувався, тому послам часто рекомендували одразу ж після вручення послання залишати ті царства, до яких їх надсилали.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості зовнішньої політики держави Маур'їв.
2. Проаналізуйте міжнародні відносини держави Гуптів.
3. Дослідіть теоретичні засади зовнішньої політики в Давній Індії.

Список рекомендованої літератури

1. *История Востока: В 2-х т. М. : Высш. шк., 1994.*
2. *Крижанівський О. Г. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. К. : Либідь, 2000. 592 с.*
3. *Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И. А. Стучевский. М. : Наука, 1987. 312 с.*
4. *Очерки истории международных отношений: Учебное пособие / Под общей ред. О. А. Колобова. Москва : ИМЭМО РАН; Нижний Новгород : ИФ ННГУ, 2001.*
5. *Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний Мир. Благовещенск : Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. 476 с. URL : http://kuznetsov.ucoz.org/khrestomatija_po_istorii_mo-kniga_1-drevnij_mir.pdf.*

ТЕМА 6.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДАВНЬОГО КИТАЮ

6.1. Зовнішня політика держави Шан-Інь

Держава виникає приблизно наприкінці XIV ст. до н.е. в долині річки Хуанхе. Її столицею було місто Шан, залишки якого знайдені в районі сучасного м. Аньян (сучасна провінція КНР Хенань). Основними джерелами з історії даного періоду є ворожильні надписи тамтешніх царів, що зверталися до богів із різними запитами стосовно, зокрема, зовнішньополітичних дій. Територія держави Шан розділялася на 5 великих територій, навколо яких знаходилися землі напівзалежних племен. На період розквіту в першій половині XII ст. до н.е. територія Шан охоплювала не лише сучасну провінцію Хенань, але й Шаньсі, Шеньсі, Хебей. Таким чином, ареал її розповсюдження припадав, насамперед, на Північний та Центральний Китай. Водночас торговельні зв'язки шань-інців розповсюджувалися на населення узбережжя Тихого океану, Сибіру, Південного Китаю.

Протягом всього періоду існування Шан вона вела воєнні дії проти навколишніх племен, перетворюючи їх на рабів, або залежне населення. При цьому шан-інці намагалися не втручатися у внутрішні справи залежного населення, прагнучи лише тим чи іншим чином збирати данину.

В XII ст. до н.е. в період правління царя Сяо I із заходу на схід здійснило переселення плем'я чжоу, яке заселило територію сучасної провінції Шеньсі, на схід від Шан. На початковому етапі чжоу сплачували данину шан-інцям. Наприкінці XII ст. до н.е., укріпившись на нових землях, чжоу перейшли до завойовницьких походів, віддаючи частину данини правителям Шан. Однак вже в XI ст. до н.е., об'єднавши навколишні племена, чжоу почали війну проти Шан-Інь. Бл. 1046 р.

(1122 р., 1027 р.) до н.е. У-ван, вождь чжоу в битві при Муе розгромив останнього шанського царя Шоу Сіня, який покінчив життя самогубством. Таким чином, держав Шан-Інь припинила своє існування, а новим володарем Китаю стає династія Чжоу.

6.2. Зовнішня політика держави Чжоу

Західне Чжоу (1046 (1122) р. до н.е. – 771 (770) р. до н.е.)

В 1046 р. до н.е. (1122 р. до н.е.) після завоювання Шан-Інь відбулося утворення так званої Західної Чжоу, яке проіснувало до 770 р. до н.е. зі столицею в м. Хао (долина р. Вейхе). Її історія простежується в таких працях, як «Чжоулі», «Шу-Цзін» («Книга історії»), «Ши-Цзін» («Книга пісень»), «І-Цзін» (Книга змін), «Історичні записки» Сима Цяня (145 – 86 рр. до н.е.), а також деякі спеціалізовані, насамперед, військові трактати.

Засновником держава Чжоу став У-ван, однак невдовзі після перемоги над Шан-Інь він помер, залишивши свою державу братам. Між ними почалися міжусобиці, в які втрутилися залишки шан-інської аристократії. В цих умовах один з правителів Чжоу, Чжоу-гун, зумів розгромити заколотників та навіть запровадити нові методи посилення стабільності власної держави. Так, він, насамперед, став практикувати масове переселення підкорених народів, зокрема, аристократії; по-друге, останні були позбавлені своїх земель та майна і перетворені на звичайних селян та ремісників. Це дало змогу посилити владу Чжоу на завойованих землях.

Ще однією проблемою правителів Західного Чжоу були племена кочовиків, що нападали на їхні території. Серед таких номадів особливо виокремлювалися племена жунів та ді, через зіткнення з якими чжоу були змушені перенести свою столицю з Хаоцзіну до Цюаньцю та збудувати навколо нової столиці фортечні мури. На деякий час це зупинило

вторгнення кочовиків, однак постійні війни проти них відіграли значну роль в кінцевому розпаді Західного Чжоу. Через внутрішні негаразди: поширення рабовласництва, посилення податкового тиску на ремісників та селян, тиранічне правління останніх царів Чжоу, народні востання; а також через вторгнення жунів держава, започаткована У-ваном приблизно в 771 р. до н.е., розпалася. Замість неї утворилася низка невеликих самостійних держав, що раніше входили до Західного Чжоу.

Східне Чжоу (770 – 249 рр. до н.е.)

Даний період почався з правління Пін-вана (770 – 720 рр. до н.е.), який внаслідок постійної загрози з боку кочовиків був змушений перенести свою столицю на схід до м. Лої (суч. Лоян). Його правління – період постійних війн між державними утвореннями, що з'явилися на місці Західного Чжоу, а також активного зовнішнього втручання з боку кочових племен.

Період Чуньцю (Весни та осені) (722 – 481 рр. до н.е.)

В цей час відбувається послаблення влади ванів, які перетворюються лише на символ єдності держави, однак за своїм впливом та військово-політичною могутністю поступалися багатьом з представників провінційної аристократії. Серед держав давнього Китаю виокремлювалися, насамперед, ті, що знаходилися в долині р. Хуанхе та на Великій Китайській рівнині – т.зв. «серединні». Інші державні утворення та племена вважалися з точки зору Чжоу варварськими. При цьому хоча б формально «серединні» держави були змушені визнавати правителів Східного Чжоу як верховних можновладців країни, її, насамперед, релігійних лідерів. В цей період починає формуватися інститут визнання верховного правителя Китаю як «Сина Неба» з відповідним наділенням його певними рисами як мінімум божественного представника на землі. Не маючи часто відповідних військових можливостей правителі Чжоу прагнули відігравати роль арбітрів між різними аристократичними родами,

нацьковуюючи їх один на одного або укладаючи військово-політичні союзи з окремими з них. При вже в даний період значну роль починає відігравати розвідувальна діяльність, шпигунство та диверсії, зокрема, вбивства.

Наявність значної кількості держав, постійні війни між ними внаслідок боротьби за території та рабів стимулювали розвиток спеціальних знань про відповідні сфери управління, військове мистецтво, дипломатію тощо. Одним з основних джерел з історії даного періоду є праці Кун-цзи, або Конфуція (551 – 479 рр. до н.е.). Саме його авторству приписують рукопис «Чуньцю», який дав назву і всьому періоду історії Китаю з 722 по 481 рр. до н.е. Розробивши власне етико-філософське вчення, він разом із тим приділяв значну увагу практичним аспектам реалізації державної політики. В основу поглядів Конфуція лягла ідея про запрограмовану зверхність китайців з «серединних» царств щодо всіх інших народів. Непідкорення Китаю сприймалося як відмова від одного з основних принципів життєвого устрою. Держава мала поділитися, на думку Конфуція, на 5, або 9 квадратів, вписаних один в одного, в центрі якого мало знаходитися Чжоу. Ступінь підкорення держав та племен від Чжоу мав залежати від географічної віддаленості щодо центру. Правителі таких царств, або племен мали з'являтися з дарами до вана Чжоу раз на 100 років. Ближчі до Чжоу царства вважалися спорідненими з центром та мали більш значні зобов'язання щодо «Сина Неба» зобов'язання. Зокрема регулярність відвідування ними резиденції вана складалася від кількох разів на рік до одного разу на кілька років; з іншого боку, вони мали дарувати підношення, які, можливо, не відігравали матеріальної ролі, але мали означати збереження союзних або васальних відносин. Відмова від виконання подібних ритуальних дій мала привести до покарання, брати участь в якому мали всі «серединні» держави. На практиці ці настанови Конфуція виконувалися далеко не завжди й залежали скоріше від реальної політичної ситуації, ніж від теоретичних розробок філософа.

До джерел цього періоду відносять також суто військові трактати, в яких разом із тим, можна віднайти як рекомендації зі здійснення зовнішньої політики, так і фактичні дані щодо її реалізації. Серед них насамперед слід згадати про працю Сунь Цзи (544 – 496 рр. до н.е.) «Мистецтво війни».

Серед положень книги особливу увагу слід приділити прагненню перемогти ворога, не доводячи ситуацію до реальних воєнних дій шляхом дипломатії, руйнування стратегічних задумів та планів суперника, активного використання шпигунів тощо. Останнє знайшло окремий відбиток у поглядах автора «Мистецтва війни», зокрема він поділив всіх шпигунів на 5 категорій: місцевих, внутрішніх, зворотніх, шпигунів смерті та життя.

Крім «Мистецтва війни» слід згадати про працю «Вей Ляо Цзі», названу на честь автора – Вей Ляо, військового теоретика, який жив в IV ст. до н.е. В ньому зображено моменти, пов'язані з цілями воєнних дій, зокрема, зосереджено увагу на необхідності захоплення у полон якомога значної кількості полонених. Можливо саме в цьому на той момент полягала основна мета війни за умов наявності значних територій та відносно невеликої кількості населення. Крім того, активний розвиток рабства та работоргівлі також вимагав подібних дій. З іншого боку, на думку дослідників, Вей Ляо міг і не мати практичного досвіду ведення війни, а тому зосередившись на власних розмірковуваннях щодо воєнної проблематики.

Крім вищеперерахованих трактатів слід згадати також про трактат «Закони війни шановного У», написаний давньокитайським полководцем У Ці та, вірогідно, доповненого його учнями в IV ст. до н.е.

Період Цуньцю став часом посилення провінційних князів, які утворили систему відносин, відому як «п'ять гегемонів»: Цінь, Цзінь, Ці, Чу, Юе, або Сун. Частина з них, як, наприклад, Чу, Юе, Цінь, на

початковому етапі розвитку вважалися «варварськими» і протиставлялися «серединним» китайським державам. Однак з посиленням своєї могутності вони переходили у ранг провідних князівств і починали активно впливати на міждержавні відносини в тодішньому Китаї. Цьому сприяло і загальне послаблення влади вана. Присвоюючи собі титул гегемона («У ба»), вони намагалися не стільки перейняти всі привілеї статусу вана Чжоу, скільки не допустити монопольного посилення інших царств. Саме тому, держава Чжоу спромоглася, хоча б і у формальному вигляді проіснувати ще кілька століть. Розширивши територію серединних царств внаслідок міжусобної боротьби, гегемони водночас скорочували їх чисельність, завдавали значних збитків економіці країни та, водночас, зменшували чисельність населення. Взаємне послаблення, що відбулося внаслідок цього призвело врешті-решт і до зникнення більшості з гегемонів.

Першим, хто проголосив себе гегемоном, став правитель царства Ці, яке заходилося на сході Чжоу (суч. Провінція Шаньдун, столиця Ліньцзи) Хуань-гун (685 – 643 рр. до н.е). Спільно зі своїм радником Гуань Чжуном Хуань-Гун провів низку реформ в адміністративній, військовій, податковій сферах, що дало змогу сформувати потужну армію. Зокрема, армія складалася як селян, які на період воєнних дій перетворювалися як на рядових солдатів, так і служивих людей, які ставали командирами нижчої ланки та формували важкоозброєну піхоту. Армія поділялася на п'ятірки, «сяожун» – 50 осіб, «цзу» – 200 осіб, «люй» – 2000 осіб, «цзюнь» – 10000 осіб. В царстві налічувалося три армії, таким чином, приблизна кількість вояків складала 30000 осіб. Водночас їхня чисельність могла змінюватися у відповідності до реальної ситуації. Разом з тим, навіть такої, відносно невеликої, армії цілком вистачало, щоб перемагати сусідів Ці. У своїй діяльності Хуань-гун поєднував політику відсторонення вана Чжоу від прийняття реальних політичних рішень та ритуального поклоніння «Сину

Неба». Багато в чому це стало можливим завдяки діяльності Гуань Чжуна, який відмовляв правителя Ці від ліквідації Чжоу.

Вже в 681 р. до н.е. Хуань-гун скликав нараду приятелів серединних царств, на якій була створена коаліція, на чолі якої находився гегемон. Була запроваджена традиція регулярних з'їздів правителів східнокитайських царств, де мали розглядатися питання зовнішньополітичного характеру, розроблятися воєнні кампанії, вирішуватися питання ритуального характеру, як, наприклад, відносини з ваном Чжоу. Важливо, що дані події вперше відбулися без згоди останнього і правитель Чжоу лише згодом був змушений підтримати рішення Хуань-гуна, чим фактично визнав право гегемона на самостійну зовнішню політику, військові походи тощо. Хуань-гун впродовж майже 40 років утримував під своїм контролем територію Східного Чжоу, пов'язуючи місцевих правителів священною клятвою єднання («мен»), яка передбачала спільність дій та відмову від непідкорення гегемону.

Прикладом спільного ворога для серединних держав стало царство Чу, яке знаходилося в середній течії р. Янцзи зі столицею в місті Ін. Період розквіту Чу припав VII – VI ст. до н.е., коли воно приєднало до себе понад 45 навколишніх володінь. Особливістю цієї держави був високий рівень мілітаризації та войовничості місцевого населення. Однією з його традицій було проведення постійних військових походів проти сусідів, на рідше, ніж раз на 5 років. У протилежному випадку жителям Чу могло загрожувати прокляття з боку предків. Водночас, подібна войовничість не забезпечила процвітання та безпеки Чу, оскільки наприкінці VI ст. до н.е. (506 р. до н.е.) війська царства У, що знаходилося на південному сході Чжоу зуміли розгромити армію Чу та захопити столицю – Ін.

Ще в 704 р. до н.е. правитель Чу – Мі Сюнтун проголосив себе ваном, тим самим відмовившись навіть формально визнавати зверхність Чжоу. Подібні дії не могли не викликати занепокоєння інших

східнокитайських держав, яке до того ж посилювалося ще й у зв'язку з агресивною політикою Чу, спрямованою проти сусідів. Тому в 656 р. до н.е. Хуань-гун спільно з союзниками – правителями Сун, Вей, Лу, Чань, Сюй, Цао, Чжен здійснив похід проти Чу, наслідком якого стало укладення мирного договору на умовах коаліції.

Важливим елементом діяльності Хуань-гуна стала боротьба проти зовнішньої експансії, зокрема з боку племен ді, жунів тощо. Зокрема, він фактично взяв на себе зобов'язання із захисту держав Вей і Сін від племен ді. В 663 р. до н.е. правитель Ці здійснив похід на північний захід Китаю проти гірських жунів, які напали на царство Янь.

Нестабільність системи, запропонованої Хуань-гуном була доведена вже за останніх років його правління, зокрема, коли він вступив у протиборство з правителем держави Чжен. Над деякий час було досягнуто перемир'я, однак фактично одразу ж після його смерті Чжен поновила воєнні дії проти сусідніх держав. В цих умовах новий гегемон правитель держави Сун Сян-гун (650 – 637 рр. до н.е.) здійснив вторгнення до держави Чжен, яке завершилося поразкою через допомогу, надану царством Чу. Спільна загроза з боку периферійних держав призвела до створення античуської коаліції на чолі з правителем держави Цзінь Вень-гуном (636 – 628 рр. до н.е.). Спільними зусиллями союзу Цзінь, Ці, Цін та Сун в 632 (631) р. до н.е. у битві при Ченпу (п-ов Шаньдун) Вень-гун розгромив Чу і був проголошений новим гегемоном.

Держава Цзінь існувала на території, що охоплювала долину річки Феньхі та південний берег Хуанхе, зі столицею у місті Цзян. Реформи з централізації системи управління, проведені Вень-гуном, приєднання понад 20 сусідніх володінь дозволили його правителям вважатися гегемонами з 632 до 546 рр. до н.е., хоча при цьому їхній статус визнавався далеко не усіма тогочасними китайськими правителями.

Після смерті Вень-гуна правитель Цінь Му-гун (659 – 621 рр. до н.е.), проголосивши себе новим гегемоном, почав воєнні дії проти держави Цзінь. Однак походи 627 та 624 рр. до н.е. завершилися поразками, а вже після його смерті в 615 р. до н.е. ціньці в битві під Хецюй (суч. провінція Шаньсі) програли, що значно зменшило їхній військовий потенціал та політичний вплив в Китаї. Протистояння двох серединних держав дозволило Чжуан-вану (613 – 591 рр. до н.е.), правителю царства Чу, відновити раніше втрачену могутність та почати новий етап зовнішніх завоювань. Спочатку чусці розгромили та захопили територію держави Чжен, а пізніше в битві під Бі (суч. провінція Хенань) в 597 р. до н.е. вперше завдати значної поразки армії Цзінь. Це дало змогу Чжуан-вану створити антицзіньський союз у складі Чу, Чжен, Лу, Сун та Чень і розпочати війну, що продовжувалася до 577 р. до н.е., коли за посередництва держави Сун було укладено перемир'я, яке протрималося три роки. В 574 р. до н.е. в битві під м. Яньлін армія Цзінь розгромила чусців. Таким чином правителі Цзінь підтвердили свою могутність та права на титул гегемонів. Разом із тим, згодом ці виключні права були втрачені в 546 (544) р. до н.е. під час мирної конференції правителів Чу, Цзінь, Ці, Цінь та інших китайських держав, що відбулася у царстві Сун. На ній було прийнято рішення відмовитися від військових методів вирішення міждержавних конфліктів та нападів один на одного. Важливим моментом було те, що була досягнута згода щодо визнання гегемонами одночасно правителів двох держав – Цзінь та Чу. Однак дані рішення були явно запізними, як з точки зору досягнення стабільності в тодішньому Китаї. Послаблення могутності Цзінь призвело до відтоку його союзників: Вей, Чжен та Лу, які перейшли на бік царства Ці, яке стрімко посилювалося. За правління Цзін-гуна (547 – 490 рр. до н.е.) відбулося розірвання мирного договору, укладеного на конференції у царстві Сун, та почалася війна між коаліцією на чолі з Ці й державою Цзінь, яка вірогідно

завершилася поразкою останньої. У будь-якому разі, в середині V ст. до н.е. відбувся розпад цього царства на кілька держав.

Одночасно з цими подіями на півдні значно погіршилося становище непримиренного ворога Цзінь – царства Чу. Воно стало об'єктом експансії з боку царства У, що знаходилося на території сучасної провінції Чжецзян в нижній течії річки Янцзи. Не визнаючи монопольного права представників династії Чжоу на титул вана, правителі У приблизно з 585 р. до н.е. привласнили його собі. Водночас держава У не вважалася такою, що належить до серединних і в офіційних документах останніх називалася варварською. Своєї могутності вона досягла за правління Хе Люя (514 – 496 рр. до н.е.), який проголосив себе гегемоном та почав наступ на Чу. В 506 р. до н.е. військо У на чолі зі знаменитим полководцем та військовим теоретиком Сунь Цзи в битві під Боцзюй (сучасна провінція Хубей) розгромила чусців та захопила їхню столицю Ін. Приєднання території Чу до держави Хе Люя призвело б до утворення могутньої держави, що змінила б політичну карту тодішнього Китаю, тому незабаром на царство У почався одночасний наступ військ держав Цинь та Юе. Особливо гострим було протистояння У з Юе, яка також знаходилася на території сучасної китайської провінції Чжецзян зі столицею у м. Гоцзі. Воєнні дії між двома царствами тривали з 496 до 478 рр. до н.е. В 496 р. до н.е., після смерті царя Юньчана, Хе Люй здійснив вторгнення до Юе, яке завершилося поразкою У в битві при Цзуй Лі від військ нового царя – Гоуцзяня. В 494 р. до н.е. син Хе Люя, Фу Ча (495 – 473 рр. до н.е.), намагаючись помститися за смерть батька, здійснив новий похід в Юе, під час якого Гоуцзянь був розгромлений, а його столиця захоплена. В цих умовах правитель Юе зумів не лише зберегти собі життя, підкупивши радників та міністрів Фу Ча, але й залишити за собою царство, визнавши себе васалом У. Скориставшись тим, що Фу Ча почав територіальні захоплення на півночі, де розгромив війська Ці, Лу та Сун, Гоуцзянь

відновив армію і в 482 р. до н.е. несподівано напав на У. Поступово Гоуцзянь завоював всі землі У, а в 478 р. до н.е. захопив і столицю царства, що і знаменувало завершення війни. Водночас постійні війни гегемонів, боротьба проти навколишніх племен, внутрішня політична нестабільність, династичні чвари, соціально-економічний занепад та народні виступи призвели до загального послаблення китайських царств та знаменували завершення періоду Чуньцю правління Східного Чжоу.

В даний період в Китаї розвивалася і традиційна дипломатія. Відбувалося вдосконалення юридичного оформлення міждержавних відносин, договори писалися за чітко визначеними формулюваннями та з додержанням особливих ритуалів, їх тексти зберігалися в особливих місцях - мінфу; було розроблено єдині норми ставлення до послів та гінців, зокрема, забезпечення їх особистої недоторканості; визнано право надання притулку. З'явився кодекс поведінки армій після оголошення війни. Вперше на офіційному, хоча і декларативному рівні, було засуджено агресію та визнано необхідність відмови від війни як засобу зовнішньої політики.

Період Чжаньго (Царств, що воюють), або Цисюн (Сім найсильніших) (початок V ст. до н.е. (481, 403 р. до н.е.) – 221 р. до н.е.)

Одним з основних джерел з вивчення історії даного періоду є так звані «Стратегії царств, що воюють» («Чжаньгоце»), присвячена війнам між провідними державами тодішнього Китаю. Початок нового етапу пов'язують або з 481 р. до н.е, коли було припинено викладення подій у літописі «Чуньцю», або 403 р. до н.е., коли офіційно розпалося царство Цзінь на три самостійних держави: Чжао, Вей, Хань (хоча реально це відбулося ще у 453 р. до н.е.). Ще одне трактування початку періоду Чжаньго пов'язують з 475 р. до н.е. – приблизною датою смерті Конфуція. Подібні трактування хронології є доволі умовними й такими, що потребують більшого уточнення надалі. Назви періоду пов'язані,

насамперед, з регулярними воєнними діями, що відбувалися між державами Китаю, а також тим, що в країні на той час виокремлювали 7 провідних царств: Цінь, Чу, Янь, Ці, Вей, Чжао, Хань. При цьому останні три царства мали одну спільну назву – Сань Цзінь – Три Цзінь через те, що на початковому етапі свого самостійного існування намагалися координувати свою зовнішню політику. Крім 7 гегемонів слід згадати також про такі потужні царства, як Шу, Сун, Юе. До загальних характеристик цього періоду слід віднести перехід до використання залізних знарядь, зокрема, зброї. Це спричинило підвищення ефективності праці та дало змогу створити набагато численніші армії з мобілізованих селян тощо.

Спільні дії Сань Цзінь на початку періоду Чжаньго дали свої результати – в 405 р. до н.е. спільними зусиллями Вей, Чжао та Хань спромоглися перемогти царство Ці. Тим самим вони дали змогу чжоуському вану визнати їх рівноправними серед серединних держав. Більш того, не заспокоївшись на досягнутому, нові гегемони перейшли до зовнішніх завоювань, створивши загрозу територіального вторгнення для царств Сун, Чжен та Чу. Водночас союз трьох Цзінь протримався недовго і вже незабаром колишні союзники почали воєнні дії один проти одного. При цьому найбільш активну роль відіграло царство Вей, яке свого часу змусило Чу передати йому потужне торговельно-ремісниче місто Далян.

В 354 р. до н.е. армія Вей під командуванням Хуей-вана почала воєнні дії проти Чжао, сподіваючись помститися за вторгнення армії чжоуського вана до цієї держави. Момент було обрано досить сприятливий і вже в 353 р. до н.е. вейці захопили столицю Чжао Ханьдань (суч. провінція Хубей). В цих умовах на боці Чжао виступила армія Ці, якою керував полководець Сунь Бінь, нащадок Сунь Цзи, виходець з царства Вей, який свого часу був змушений втекти з нього. Побудувавши свою стратегію на принципі асиметричного удару, він здійснив вторгнення до

Вей, що змусило Хуей-вана відступити з Чжао на власну територію. Більш того, в битві під Гуйліном (суч. провінція Хенань) вейська армія була розгромлена військами Ці під командуванням Сунь Біня. Таким чином, претензії Хуей-вана на гегемонію в Китаю на деякий час були відкинуті. Поразкою Вей вирішили скористатися Цінь та Чжао, намагаючись відновити свою могутність. Однак, в 350 р. до н.е. Хуей-ван розгромив царство Цінь та відновив експансіоністську політику щодо Чжао. Так, зокрема, в 344 р. до н.е. за ініціативи вейців відбулася конференція 12-и китайських правителів, на якій Хуей-ван проголосив себе ваном і здійснив ритуальні заходи, що відповідали рангу «Сина Неба». Цей демонстративний крок мав показати не лише силу та вплив Вей, але й затвердити реальну політичну ситуацію, що існувала на той час і полягала у практично повному зникненні авторитету вана Чжоу. Однак подібні зміни викликали негативну реакцію інших 6-и найсильніших царств Китаю, які об'єдналися проти Вей. В 343 р. до н.е. Хуей-ван спробував розгромити царство Хань, на боці якого виступила армія Ці. В тому ж році, або в 341 р. до н.е. в битві при Малін Сунь Бінь практично повністю знищив 100000-у вейську армію. Скориставшись цим, в 340 р. до н.е. Чжао та Цінь відновили воєнні дії проти Вей, напавши з півдня та заходу. Опинившись під загрозою повного знищення, держава Вей була змушена спочатку піти на мир з царством Ці, уклавши в 334 р. до н.е. договір про визнання за правителем останнього титулу вана; а в 328 р. до н.е. і з царством Цінь, передавши йому прикордонні землі, відомі як Шанцзюнь. Більш того, в 321 (325) р. до н.е. правитель Цінь офіційно проголосив себе ваном. Після цього правителі інших китайських держав також поспішили проголосити себе ванами, зокрема, в 323 р. до н.е. – цар Хань, 318 р. – князь Сун і в 299 р. до н.е. – монарх Чжао.

Посилення Ці викликало занепокоєння з боку сусідніх держав, зокрема, Чу та Юе. Остання в 334 р. до н.е. почала похід проти Ці, який

тим не менш, завдяки дипломатичним талантам ціського царя Сюань-вана (342 - 324 р. до н.е.) був переорієнтований на розгром Чу. Однак, в тому ж 334 р. до н.е. чусці зуміли розгромити Юе, і більш того почали вторгнення до Ці, офіційно звинувативши Сюань-вана в узурпації титулу вана. Водночас, не зважаючи на вдалий результат цього походу, що завершився розгромом цісців в битві під Сюйчжоу (суч. провінція Шаньдун), відмінити договір Ці та Вей не вдалося. Водночас вдалі військові дії проти Юе дозволили Чу приєднати практично всі землі суперника.

На рубежі IV – III ст. до н.е. відбувається переосмислення ролі та місця окремих держав в тодішньому Китаї. Наявність кількох приблизно рівних за силою царств, постійні війни, в які втручалися практично всі армії китайських держав, боротьба з будь-яким правителем, що міг претендувати на одноосібну гегемонію в країні, змусили політиків та військових перейти до практики утворення міждержавних союзів, які мали на меті не лише розгром противника, але й за нагоди повне його знищення. Цей період дає багато для розробки теоретичних засад державного управління, дипломатії, військового мистецтва.

В період Чжаньго отримали розповсюдження ідеї, що розвивалися в рамках школи «цзун хен», яку пов'язують з ім'ям Гуй Гуцзи (IV – III ст. до н.е.). Зокрема, в рамках цієї школи з'являються трактати («Плани царств, що воюють»), які мали обґрунтувати різновиди військово-політичних союзів: цзун – «по вертикалі» або «союз Північ – Південь»; хен – «по горизонталі» або «союз Схід – Захід»; «союзи далеких країн проти ближніх». Намагаючись підготувати радників для китайських монархів, послідовники школи «цзун хен» прагнули уникати відсторонених розмірковувань та філософських роздумів, поставивши на перший план практичну необхідність ідеологічного обґрунтування подібних союзів. В цьому відношенні цікавим є вислів одного з послідовників легістської філософської школи Хань Фейцзи: «Союз цзун об'єднує багато з малих

держав для удару по одному сильному, а союз хен служить одній сильній державі для удару по багатьох слабких».

На практиці союз по вертикалі виник як антиціньські, створений з держав, що простягалися з півночі на південь. Він передбачав рівноправну участь в об'єднанні проти Цінь. Перший такий союз виник вже в 318 р. до н.е. і складався з Чу, Вей, Чжао, Хань та Янь, але проіснував відносно недовго. Незабаром виник новий союз у складі Ці, Вей та Хань, армії якого в 298 р. до н.е. зуміли розгромити Цінь. Однак ціньцям вдалося розколоти його шляхом привернення на свій бік наймогутнішого члена союзу – Ці, що призвело до автоматичного послаблення Вей та Хань. В 293 р. до н.е. в битві під Іцюе союзники були розгромлені ціньцями, які знищили за даними «Чжаньгоце» понад 240000 ворогів. В період Чжаньго були вироблені теоретичні основи подібного союзного утворення, в основі яких лежали ідеї політичного діяча царства Чжао Лі Дуя та царства Ці Су Ціня. Останній особливо доклад зусиль до формування антиціньської коаліції, переконуючи монархів провідних держав Китаю в існуванні спільних інтересів та необхідності єдиних дій проти агресора. При цьому особливу увагу Су Цінь звертав на пошук слабких та сильних сторін Цінь, і, відповідно, використання перших та нівелювання других.

У свою чергу, «союз по горизонталі» передбачав утворення проціньської коаліції, яка мала б об'єднати держави із заходу на схід. Такий союз не передбачав рівноправності учасників, а лише підпорядкування Цінь всіх інших членів. Він також мав слугувати меті підкорення Китаю царством Цінь. Одним з тих, хто забезпечував теоретичну та практичну сторону формування союзу став чиновник на ім'я Чжан І, який намагався переконати китайські держави залишити коаліцію з Ці та приєднати до союзу на чолі з Цінь.

Складні за своєю структурою міждержавні союзи, постійні зміни їх учасників, укладення сепаратних мирних договорів потребували

особливих знань, які можна було запропонувати численним монархам тодішнього Китаю. Існування кількох значних і приблизно рівних за своєю могутністю держав звісно сприяло розширенню потреби в подібних «дипломатах», здатних завдяки своєму ораторському таланту, знанню церемоніалу, вмінню аналізувати та використовувати слабкі сторони співрозмовника домагатися необхідних результатів. Більш того, провідні філософські школи Китаю також приділяли значну увагу мистецтву дипломатії. Так, Конфуцій вважав, що вміння представляти інтереси правителя на міждержавній арені, знаходиться на другому місці за своєю важливістю після державного управління. Більш того, він сам неодноразово брав участь у переговорах, зокрема, в 499 р. до н.е. під час зустрічі дипломатів царств Ці та Лу. Характерним є ставлення Конфуція до війни, яку він засуджує як невиправдану форму зовнішньої політики.

На відміну від конфуціанців послідовники Мо Ді (Мо Цзи) (пр. 470 – 391 рр. до н.е.) вважали, що війна має право на існування, але лише у формі оборонно-визвольної. Вчитель Мо захищав ідеали любові та поваги, намагався довести згубність війн, що велися в період Чжаньго. Він вважав, що подібні війни цікаві лише представникам аристократії, які прагнуть ще більше розбагатіти, що необхідно посилити оборонні укріплення китайських міст, зробити фактично недосяжними для польових армій. Цікаво, що Мо Ді уславився не лише як філософ, але й теоретик та практик тактики оборонних, зокрема, фортечних укріплень. Висуваючи власне бачення сутності міждержавних відносин, Мо Ді вважав, що вони мають базуватися на рівності та моральності. Цікаво, що Мо Ді, як і Конфуцій мав можливість на практиці реалізувати свої погляди. Зокрема, він очолив посольство царства Сун, якому загрожував напад з боку Чу і домогся відмови правителя останнього від початку війни. Слід також зазначити, що свою роль відіграли й укріплення, що були побудовані на вимогу Мо Ді в державі Сун.

Наявність кількох сильних та відносно стабільних у своєму розвитку держав сприяла також і розвитку суто дипломатичної сфери. Не зважаючи на відсутність офіційної практики надання дипломатичної недоторканості, послы користувалися досить широкими правами при дворах монархів, що їх приймали. Цікаво, що за періоду Чжаньго китайський церемоніальний протокол не ніс у собі принизливого ставлення стосовно посланців інших держав, зокрема, таких, що не належали до серединних. Ще однією особливістю була свідома відмова від використання письмових інструкцій, характерних, зокрема, для європейської дипломатії. Більше уваги приділялося ораторському мистецтву посла, вмінню в бесіді з монархами довести не лише свою вченість, але й високий рівень культури свого повелителя та держави в цілому. Послы мали під час переговорів уникати крайнощів, за необхідності йти на компроміси, які, втім, не мали зашкодити інтересам своєї держави. Вже в цей період при дворах китайських правителів формується спеціалізований бюрократичний апарат, в обов'язки якого входило не лише приймати та відправляти дипломатичну пошту, але й займатися підготовчою роботою для забезпечення майбутніх переговорів. Подібних чиновників називали «юйші», однак остаточного виокремлення таких дипломатичних працівників в період Чжаньго не відбулося, надто сфера державного управління була пов'язана з відправленням релігійних ритуалів та обмеженістю людей, що мали освіту.

Остання частина періоду Чжаньго ознаменувалася посиленням Цінь і поступовим приєднанням цим царством інших китайських держав. Початок цього процесу припав ще на часи Шан Яна (390 – 338 рр. до н.е.), філософа та політичного діяча, що здійснив державну реформу в Цінь та змусив інші царства рахуватися із зовнішньополітичними планами своєї держави. Прагнучи посилити владу правителя, Шан Ян боровся проти свавілля родоплемінної аристократії, позбавляючи її спадкових

чиновницьких посад, запровадив приватну власність на землю, тим самим не лише послаблюючи великих землевласників, але й руйнуючи громаду. В основу політики було покладено принцип особистих заслуг перед правителем, самоцінності армії та забезпечення держави зерном. Держава була поділена на 41 (31) область – сян, кордони яких не збігалися з межами проживання племен та родів, що населяли Цінь. Сян, у свою чергу, були поділені на менші територіальні утворення, які повністю підкорялися центральному уряду. Найменша територіальна одиниця – 5, або 10 сімей, які були пов'язані круговою порукою і мали спільно відповідати за виплату податків, обробку землі чи відправлення рекрутів до війська. Порушення зобов'язань вело до суворого покарання, яке мало покращувати моральність населення.

Зміни в Цінь особливо торкнулися місцевої армії. Зокрема, замість колісниць, що були привілеєм аристократії й забезпечували їй визнання з боку царів, була запроваджена кавалерія, цінність якої Шан Ян зрозумів під час війн проти кочових північних племен. Відбулася заміна бронзової зброї на залізну та було запроваджено принцип кругової поруки та колективної відповідальності у військових підрозділах. Намагаючись ліквідувати могутність родової аристократії, Шан Ян підтримував військову та торговельну знать, яка мали стати базою для подальших завоювань Цінь.

Перші територіальні завоювання царство Цінь здійснило ще за життя Шан Яна, який виявився не лише державним реформатором, але й доволі вмілим полководцем. Об'єктом цих завоювань стали віддалені території царства Вей. Пізніше, вже після загибелі Шан Яна, який за іронією долі загинув, воюючи проти нового ціньського царя Хуейвень-вана (338 – 325 рр. до н.е.), війська Цінь в 316 р. до н.е. захопили території периферійних царств Ба і Шу (суч. провінція Сичуань). На рубежі IV – III ст. до н.е. держава Цінь опинилася перед необхідністю протидії союзу Ці,

Вей та Хань, боротьба з якими завершилася поразкою армій двох останніх у битві під Іцюе в 293 р. до н.е. Наслідком цієї поразки стало укладення в 290 р. до н.е. мирного договору, за яким Вей та Хань були змушені передати Цінь значну частину своїх земель.

Таким чином, на початку III ст. до н.е. проти Цінь діяли дві коаліції на чолі з Ці та Чжао, перед якими стояло завдання об'єднатися. Намагаючись не допустити цього, у 288 р. до н.е. цар Цінь Чжао-ван запропонував ціському правителю Мін-вану поділити Китай на дві частини, а самі монархи б отримали титул «ді» (предок, що був наділений божественними рисами). Однак подібна пропозиція ціньського вана, що мала на меті надати тому нові повноваження, не викликала підтримки з боку Мін-вана і призвела лише до того, що останній доклав значних зусиль для утворення за допомоги Су Ціня антиціньської коаліції у складі 5 з 7 провідних держав Китаю. На кілька років ця коаліція спромоглася пригальмувати активну експансіоністську політику Цінь, однак вже незабаром правитель Чжао-ван зумів розколоти її, привернувши на свій бік практично всіх колишніх союзників Ці. Лише ціною значних територіальних втрат Ці зуміла зберегти свою незалежність, але втратила при цьому будь які надії на подальшу активну участь в політичному житті Китаю.

Наступним об'єктом експансії Цінь стало царство Чу, війна з яким почалася в 280 р. до н.е. Намагаючись врятуватися, ван Чу уклав союзну угоду з царством Ці та намагався повторити це і з деякими іншими державами. Завдяки вмілій дипломатії ціньці спромоглися не лише розколоти коаліцію, але домогтися повної політичної ізоляції суперника. У 278 р. до н.е. армія Цінь захопила столицю Чу – Ін, після чого чусці були змушені перенести її до м. Шоучунь. На 276 р. до н.е. Цінь відібрала у Чу третину території, значно послабивши її потенціал. Лише через півстоліття

чуєці спромоглися відновити свою могутність та знов загрожувати гегемонії Цінь.

У 260 р. до н.е. Цінь вдерлася до держави Хань, яка була союзником потужного у військовому плані царства Чжао. Незадовго перед тим ціньці зазнали поразки від чжаоського полководця Чжао Ше, тому союзники сподівалися, що спільними зусиллями остаточно розгромлять армію Цінь. На допомогу ханьцям було відправлено 400000-у чжаоську армію, яка зустрілася з військами Цінь під Чанпіном (суч. провінція Шаньсі). Битва, за даними історичних хронік тривала 46 днів і завершилася поразкою Чжао та Хань. Фактично вся армія Чжао загинула, полонених за наказом Бань Ці було закопано живими у землю, після чого ціньці ледве не захопили столицю свого основного противника Ханьдань. Не зважаючи на це, чжаосці продовжували опір і в 246 р. до н.е. за їхньої ініціативи було утворено нову антиціньську коаліцію, до якої приєдналися Хань, Вей, Чу та Янь. Наступне десятиліття союзники спільними зусиллями стримували агресію Цінь, завдавши йому, зокрема, кілька тяжких поразок. У свою чергу, ціньці докладали багатьох зусиль до розколу коаліції аж поки, нарешті, в 236 р. до н.е. домоглися початку війни між Чжао та Янь, внаслідок чого обидві держави лише послабили один одного. Ціньський ван Ін Чжен (майбутній імператор Цінь Ши Хуан-Ді) втрутившись в цю суперечку змусив суперників передати собі найважливіші території обох держав. Після цього планам ціньців щодо остаточного захоплення території китайських держав нічого завадити не могло.

Першою жертвою стало царство Хань, найслабкіше серед серединних держав. У 234 р. до н.е. держава Цінь почала війну проти правителя Хань Ань-вана, який не спромігся фактично на жодну дію щодо захисту свого царства. В 231 – 230 рр. до н.е. армія Цінь остаточно окупувала територію царства Хань, яке перестало існувати.

В тому ж таки 234 р. до н.е. намагаючись не допустити приходу на допомогу Хань військ держави Чжао, Ін Чжен відправив проти неї армію на чолі з полководцем Хуань І. В першій же битві, яка відбулася під м. Пін'ян ціньці розгромили війська Чжао, вирізавши понад 100000 осіб. Попри цю поразку царство Чжао продовжувало боротьбу і навіть спромоглося в 232 р. до н.е. у битві під Фаньу розгромити Хуань І. Ця перемога мала б зупинити наступ ціньців, однак природні катаклізми, що викликали посуху та голод в Чжао, призвели до послаблення цієї держави та дали змогу військам Ін Чженя в 229 р. до н.е. здійснити нове вторгнення. Його наслідком стало захоплення в 228 р. до н.е. практично всієї території царства Чжао військами Цінь. Залишки чжаосців продовжували боротьбу на півночі, однак приблизно у 222 р. до н.е. були остаточно розгромлені.

Наступною жертвою стала держава Вей, яка впродовж III ст. до н.е. неодноразово воюючи з Цінь, втратила значну частину територій та навіть була змушена перенести свою столицю в місто Далян (суч. провінція Хенань). Вже в 242 р. до н.е. ціньці захопили близько 20-и вейських міст. У 225 р. до н.е. було здійснено похід 600000-ї армії під командуванням ціньського полководця Ван Беня, який розгромив війська Вей та захопив столицю держави – Далян.

Іншим шляхом вирішив піти правитель держави Янь на ім'я Дань, який підіслав до Цінь свого шпигуна з наказом вбити Ін Чженя. Цей замах не вдався, однак був використаний для нападу на Янь, що стався в 226 р. до н.е. Яньці були розгромлені і відступили на північний схід у провінцію Ляодун. Там Даня було вбито, а вже в 222 р. до н.е. Янь остаточно було знищено.

У 224 р. до н.е. почалася війна Цінь проти царства Чу. На початковому етапі чусці спромоглися відбити ціньську армію під командуванням Лі Сіня, однак після передачі командування Ван Цзяню ситуація змінилася. В битві при Цікань чусці були розгромлені й в 223 р.

до н.е. армія Цінь захопила більшу частину царства Чу зі столицею на чолі, що стало фактичним кінцем колишнього гегемона давнього Китаю.

Останнім, у 221 р. до н.е. було захоплено царство Ці, правитель якого, Цзянь-ван довгий час вважався союзником Цінь. Свого часу цісці відмовилися надавати допомогу Чжао. Згодом, в 237 р. до н.е., Цзянь-ван здійснив візит до Цінь, під час якого отримав царські почесті. Однак у 221 р. до н.е. Ін Чжень все одно наказав захопити територію Ці, яке фактично здалося без бою.

Таким чином, на 221 р. до н.е. припадає остаточне завершення боротьби за об'єднання Китаю, що призвело до утворення імперії Цінь на чолі з Ін Чженем, який прийняв нове тронне ім'я Цінь Ши Хуан-ді (221 – 210 рр. до н.е.).

6.3. Зовнішня політика імперії Цінь

Прихід до влади Цінь Ши Хуан-ді мав знаменувати початок нової епохи, що мала тривати понад 10000 поколінь. Воєнні дії, що передували об'єднанню держави разом із тим, не призвели до їх ескалації після утвердження нового імператора. Цінь Ши Хуан-ді зосередився скоріше на захисті власних земель, ніж на захопленні нових. Саме за його правління починає утверджуватися концепція природних кордонів Китаю, які мали бути захищені за допомоги географічних та штучних перепон. Цінь Ши Хуан-ді, намагаючись посилити централізаторські тенденції в управлінні державою і користуючись порадами своїх міністрів, визначне місце серед яких належить Люй Бувею та Лі Си, прагнув уніфікувати систему управління провінціями, міри ваг, фінансову систему; за його наказом було ліквідовано внутрішні прикордонні укріплення між колишніми царствами, водночас було розширено та модернізовано захисні мури на півночі. Вони відомі як «Велика китайська стіна» і мали стати захистом від північних кочових народів, зокрема, сюнну (хунну). Водночас для підвищення

ефективності дій армії було посилено кавалерійський компонент в структурі армії. Ціньському полководцю Мін Тяню після низки битв вдалося розгромити племена хунну та витіснити їх за межі Ордосу – пустельної території, що знаходиться в межах сучасного автономного округу Внутрішня Монголія КНР. По його південним кордонам і простягнулася Велика китайська стіна, тим самим встановлюючи межі імперії Цінь. В будівництві брали участь понад 2000000 осіб, як солдатів, так і військовополонених, злочинців та звичайних китайців. Її довжина дорівнювала майже 4000 км, на відстані 60 – 100 км було побудовано захисні вежі, що мали слугувати й сигнальними баштами. Висота стін досягала 10-и метрів, а ширина на деяких ділянках дозволяла вільно пересуватися 5-и вершникам.

Намагаючись захистити свою державу від набігів кочовиків, Цінь Ши Хуань-ді не гребував і новими територіальними захопленнями. Зокрема, в Південному Китаї було завойовано країну Юе, яка частково охоплювала територію сучасного В'єтнаму і складалася з трьох держав: Дунхай, Міньюе, Наньюе. Внаслідок тривалих воєнних дій та значних втрат дані території було завойовано, однак фактично одразу ж після смерті першого імператора Цінь держави Юе звільнилися.

У 210 р. до н.е. після смерті Цінь Ши Хуан-ді в державі почалися внутрішні міжусобиці та повстання. Перші виступи почалися вже в 209 р. до н.е. під проводом Чень Ше (Шень) та У Гуана. Згодом до постання приєднався дрібний чиновник Лю Бан, якому вдалося об'єднати всі сили повстанців та стати засновником нової династії – Хань. У 207 р. до н.е. йому вдалося захопити ціньську столицю Сяньян, яку, між тим, він був змушений передати іншому повстанському воєначальнику – Сян Юю. Незабаром між ними почалася боротьба за владу, що завершилася в 202 р. до н.е. перемогою Лю Бана, який проголосив себе імператором Гао-цзу, першим з династії Хань.

6.4. Зовнішня політика імперії Хань

На думку Т. Степугіної саме за правління династії Хань вперше китайська зовнішня політика отримала дійсно міжнародний характер. Дослідниця сформувала основні напрями міждержавної взаємодії Китайської імперії: відносини з племінними союзами юечжі та сюнну (хунну) на півночі, тибетсько-бірманськими племенами на заході, давньов'єтськими ранньодержавними утвореннями та давньокорейськими народами на сході. Більш того держава Хань спромоглася встановити відносини з більш дальніми народами, що населяли Центральну та Передню Азію і навіть Європу.

У даний період отримала подальший розвиток офіційна зовнішньополітична доктрина, що полягала у визнанні Сина Неба правителем всього світу – Піднебесної (Тянься), а навколишні народи – варварами та потенційними рабами китайського імператора. Дана концепція відповідала основним конфуціанським положенням щодо положення Китаю у світі та дозволяла пояснювати будь-які кроки у напрямку завоювання сусідніх територій.

Початок правління Гао-цзу (202 – 195 рр. до н.е) збігся з активізацією хуннської експансії на територію Китаю. Племена хунну проживали на північ від Давнього Китаю, у степах Південного Сибіру та на територіях східніше озера Байкал. Приблизно у V ст. до н.е. внаслідок процесів централізації племен відбулися перші напади хунну на територію Північного Китаю, що призвело до необхідності будувати перші захисні укріплення, пізніше об'єднані у Велику китайську стіну. Певним чином можна вважати, що вона знизила активність нападів, але не припинила їх. Більш того за правління шаньюя (правителя) хунну Моду (Моде) (209 – 174 рр. до н.е.) відбулося об'єднання хуннських племен в єдину державу, в рамках чого було проведено внутрішні реформи, що зачепили, зокрема, і

армію. Раніше вона складалася з легкої кавалерії, яка дозволяла здійснювати напади на прикордонні території Китаю та за своїми можливостями тактично переважала колісниці «серединних» держав. Фактично лише у відповідь на тактику хунну китайські полководці були змушені почати активно розвивати власну кавалерію. Тривалий час кочовики-хунну не мали можливості дієво протистояти їй в бою і лише після того, як Моду створив власну важкоозброєну кінноту, він спромігся на перемоги над китайською армією. Підкоривши територію на північ від Китаю, що включала до себе землі між ріками Орхон на півночі, Ляохе на сході, Тарім на заході та Хуанхе на півдні, він зібрав за історичними переказами військо, що налічувало понад 300000 вершників, з якими почав здійснювати напади на імперію Хань. Тим самим було почато період хуннсько-китайських війн, який припав приблизно на 201 р. до н.е. — 181 р. н.е. з перервами.

В 201 р. до н.е. Моду вдерся на територію імперії, захопивши кілька прикордонних фортець та повернувши на свій бік деяких китайських полководців. Взимку 200 р. до н.е. в провінції Шаньсі поблизу міста Пінчен відбулася битва, в якій війська Лю Бана були оточені хунну. Фактично китайський імператор опинився перед загрозою полону, однак недовіра Моду до власного оточення призвела до того, що він не лише дозволив китайцям вийти з оточення, але й і погодився на укладення мирної угоди в 198 р. до н.е., відомої в китайських джерелах, як «Договір миру та спорідненості» («хе цінь юе»). Відповідно до нього китайський імператор був змушений зобов'язатися відправити до шаньюя принцесу з дому Хань разом зі щедрими дарами. Відповідно до історичних хронік насправді принцесу замінили на дівчину зі звичайної сім'ї, але, можливо, це лише прагнення виправдатися за поразку перед нащадками. Тим паче, що факт видачі принцеси за варварського вождя, як і виплати щорічної контрибуції однозначно сприймався в китайській історичній традиції як

принизливе виключення з чинних правил, що самим фактом свого існування суперечить сенсу життя. Договір, дія якого тривала понад 60 років, важким тягарем ліг на плечі китайської держави, однак, разом із тим, дав стимул для подальшої концентрації сил в боротьбі проти хунну.

Перші ж кроки Моду після укладення мирної угоди показали справжню сутність його подальшої стратегії щодо Китаю. Вже в 192 р. до н.е. він направив посольство до китайської імператриці Люй-хоу з принизливою пропозицією вийти за нього заміж. Фактично тим самим шаньюй хунну виходив за межі укладеного в 198 р. до н.е. договору та порушував династичні порядки, оскільки за раніше укладеним шлюбом вважався близьким родичем китайської імператорської сім'ї. З іншого боку, завдяки неточностям в тексті договору (сюн ді «відношення старшого та молодшого братів») шаньюй отримував право на укладення шлюбу зі вдовою Лю Бана. Тим не менш дослідники вважають, що вождь хунну чітко розумів скандальність своєї пропозиції з точки зору китайської імператорської династичної традиції.

В цій ситуації Люй-хоу поводи́ла себе дипломатично, відмовившись від негайного оголошення війни хунну і розуміючи безперспективність її на тому етапі. Відправивши багаті подарунки, вона водночас надіслала листа, в якому тактовно пояснила, чому не може вийти заміж за шаньюя. Тим самим, вона дала можливість Моду вдовольнитися подарунками й, водночас, не починати новий воєнний конфлікт.

За правління імператора Вень-ді (180 – 157 рр. до н.е.) тенденція до збереження миру з хунну зберігалася. Уклавши одразу ж після приходу до влади мир з кочовиками, імператор надав Моду титул «найвеличнішого ставленика Неба» («ченці гуду шаньюй»), тим самим фактично визнаючи його рівним собі. Водночас сам договір мало вплинув на ставлення хунну до питання недоторканості кордонів імперії. Вже в 177 р. до н.е. один з хуннських племінних вождів – Чжукі-князь здійснив напад на прикордонні

землі Китаю, який, втім, завершився відносною поразкою, оскільки 85000-а китайська армія примусила його покинути землі імперії. Водночас сам Моду, не вважаючи за потрібне починати війну проти Вень-ді, заявив про самочинний характер дій свого полководця і про те, що на знак покарання його буде відправлено воювати проти племен юечжі. Цікаво, що тим самим Моду ставив китайських можновладців у скрутне становище, оскільки останні розглядали західних сусідів хунну як можливих союзників Хань в боротьбі проти «північних варварів». Крім того шаньюй попередив про недопустимість можливого союзу між своїми ворогами, тим більше, що в війні проти юечжі Чжукі-князь досяг успіхів, підкоривши Східний Туркестан.

Після смерті Моду титул шаньюя прийняв його син Лаошан (174 – 161 рр. до н.е.), який значно посилив управлінську та податкову системи країни, прийнявши на службу колишніх китайських чиновників на чолі з євнухом Чжунсін Юе. В 166 р. до н.е. Лаошан очолив похід 140000 кочовиків, приводом до якого стала відмова ханьського уряду дозволити пряму торгівлю між хунну та прикордонними провінціями Китаю. Впродовж місяця армія степовиків розоряла північні території імперії, спаливши, зокрема, літній палац Вень-ді поблизу від Чан'ані. Фактично не втративши жодного воїна, з багатою здобиччю Лаошан відступив на північ. Ця перемога надала сміливості хунну, і вже в наступні кілька років племена почали переселятися на територію імперії та здійснювати напади на центральні провінції. Таким чином, для китайського імператора не залишилося іншого варіанту, ніж піти на переговори та через данину і політичні поступки припинити воєнні дії між двома державами.

В 162 р. до н.е. Вень-ді запропонував поновити договір «про мир та спорідненість»; визнати, що імперія Хань та держава хунну є рівними та незалежними; надавати щорічну данину у вигляді продовольства, одяжі, ювелірних виробів тощо. Водночас він обіцяв не піднімати питання про

покарання китайських втікачів, однак встановлював смертну кару щодо тих, хто без дозволу перетинав кордон. На таких умовах новий договір було підписано, що призвело до подальшого розвитку комплексу приниження від необхідності визнати невідповідність офіційних канонів щодо структури світу та політичних реалій.

Пік могутності хунну припав на початок правління наступного шаньюя – Цзюньчєня (161 – 126 рр. до н.е.). Не зважаючи на пропозицію Вєнь-ді продовжити дію мирного договору, хунну вже в 158 р. до н.е. вдерлися на територію імперії й, діючи в своїй традиційній блискавичній манері, здійснили пограбування північних та, частково, центральних провінцій Китаю і, не очікуючи на прихід китайської армії, повернулися назад. Разом із тим, потужність та маневровість армії Хань значно посилювалися і вже незабаром, під час заколоту провінційних китайських князів проти нового імператора Хань – Цзін-ді (156 – 141 рр. до н.е.) Цзюньчєнь відмовився їх підтримати та, навпаки, в 152 р. до н.е. уклав нову угоду «про мир та спорідненість». За її умовами Цзюньчєнь одружувався на «принцесі», яка, звісно, насправді не належала до династії Хань, а хунну отримали, нарешті, право на вільну прикордонну торгівлю з навколишніми провінціями.

Реформа китайської армії, що почалася за Вєнь-ді, остаточно була завершена вже під час правління нового імператора – У-ді (141 – 87 рр. до н.е.). за цей час було значно збільшено державні пасовиська, що стали запорукою розвитку табунів, які, у свою чергу, дозволили створити важкоозброєну кавалерію. Разом із нею було збільшено кількість легкої кінноти, створено інженерні частини, завданням яких було здійснювати облогу фортець, а також озброєно потужними самострілами (арбалетами) піхоту, яка отримала можливість ефективно протистояти кавалерії хунну.

Поклавши за мету розгромити хунну, У-ді разом із тим на початку правління волів зберегти мирні відносини, зокрема, підтвердивши право на

вільну торгівлю між хунну та прикордонними жителями китайських провінцій, а також надіславши багаті дарунки Цзюньченю. Після завершення реформи війська в 133 р. до н.е. мирна угода з хунну була розірвана, після чого китайська армія перейшла у наступ, що призвело до витіснення кочовиків в 127 р. до н.е. із західної частини внутрішньої Монголії (Ордосу). На берегах Хуанхе були побудовані дві фортеці – Шофан та Уюань, завдяки яким вдалося надійно перекрити можливі шляхи вторгнення хунну. В 127 р. до н.е. китайський полководець Вей Цін зумів розгромити хуннську армію, захопивши у полон понад 15000 воїнів, а вже в 123 р. до н.е. його племінник – Хо Цюйбін ще раз розгромив кочовиків, остаточно змусивши шаньюя перенести свою резиденцію у північну частину Гобі. Фактично тим самим у відносинах хунну та Хань було досягнуто стан паритету, що порушувався лише за соціально-економічної та політичної дестабілізації в Китаї.

Важливим елементом зовнішньої політики У-ді стало формування союзу проти хунну з сусідніми тим кочовими племенами. В 138 р. до н.е. було відправлено посольство на чолі з дипломатом Чжан Цянем (? – 114 р. до н.е.) до племен юечжі. Свого часу ці племена кочували по території сучасної провінції Ганьсу (на півночі центральної частини КНР), однак пізніше під ударами шаньюїв Моду та Лаошана були змушені відкочувати далеко на захід в регіон Середньої Азії. Попри те, що Чжан Цянь потрапив у полон та пробув там близька 10 років, йому вдалося встановити дипломатичні контакти з юечжі, хоча і не домігшись укладення союзу проти хунну. Посольство Чжан Цяня хоча і не досягло своєї безпосередньої мети, однак значно розширило знання китайців про західні держави та народи, зокрема: Давань (Фергана, Коканд), Кандзюй (Кангюй – середня та нижня течія Сирдар'ї), Дася (Бактрія) тощо. Фактично ця мандрівка дала поштовх до зміни в концептуальному баченні всієї північної та західної політики імперії Хань. Зокрема, обопільне

зацікавлення у торгівлі призвело до того, що головна увага у здійсненні цієї політики була звернута на встановлення та утримання контролю над торговельними шляхами зі сходу на захід, що в подальшому отримали назву «Великий шовковий шлях». Впевненості у правильності такого вибору додавало і розуміння того, що встановити військовий контроль над всією територією Центральної Азії було б надзвичайно важко, хоча час від часу імператори Хань здійснювали подібні авантюри.

Меті встановлення контролю над торговельними шляхами на захід тепер були підпорядковані й воєнні дії проти хунну, які разом з союзниками контролювали території на північний захід від Китаю, та укладення мирних договорів з племенами, що виступали природними ворогами кочових сусідів Хань. Таким чином, вже в 121 р. до н.е. Хо Цюйбін відновив війну проти хунну, відтіснивши їх на північ та змусивши залишити територію провінції Ганьсу. Вона стала плацдармом Хань на півночі, що забезпечив подальшу експансію у Східний Туркестан та Середню Азію. Наступним кроком стало укладення союзу з племенами усунів, що проживали на території Семиріччя та Тянь-Шаню. Посольство, ініціатором та керівником якого став Чжан Цянь, в 115 р. до н.е. уклало угоду з усунями, за якою ті зобов'язувалися надавати допомогу у боротьбі з хунну та забезпечувати охорону китайських торговельних караванів під час перебування на їхній території.

Наслідком успішних воєнних та дипломатичних дій у північно-західному напрямку стало відкриття Великого шовкового шляху, що мав поєднати Китай з державами Центральної Азії, а в перспективі, з більш віддаленими західними країнами. В 121 р. до н.е. почав діяти так званий Північний шлях, який проходив від столиці Хань Чан'ані, проходив через територію Ганьсу до Дуньхуана і далі через Хамі, Турфанську впадину Кучу (Гуйцзи) та Аксу (Гумо). Таким чином китайські каравани виходили в район Фергани й вже далі в Індію, Бактрію та Середземномор'я.

Основним товаром, що цікавив іноземців став шовк, невідомий на захід від Китаю. Крім того, вивозили метали та витвори з нього, дзеркала, ювелірні прикраси тощо. У свою чергу, імперія Хань імпортувала сільськогосподарську продукцію, дорогоцінну деревину, прянощі, рабів та ін. Певного занепаду Великий шовковий шлях пережив під час внутрішньополітичних потрясінь в Китаї, пов'язаних із повстанням «червонобрових» в 17 – 27 рр. н.е., однак пізніше, після його придушення, відбулося відновлення функціонування торговельного шляху, який тепер проходив за так званим Південним маршрутом – озеро Лоб-Нор, південна частина пустелі Такла-Макан, Яркенд та південний Памір. Великий шовковий шлях став важливим елементом міжкультурного обміну держав Азії та Африки, взаємопроникнення традицій різних народів, розвитку географічних, історичних знань. Саме завдяки цьому шляху встановилися торговельні та, певним чином, дипломатичні відносини між імперією Хань та Римською імперією. Зокрема, китайці називали Давній Рим як Дацінь (Великий Цінь). У свою чергу, римські історики називають Китай Серес, що мало значило «країна шовку». Контакти між обома імперіями в силу географічної віддаленості буди швидше за все епізодичними, однак відомо про кілька посольств, якими обмінялися правителі на рубежі I тис. до н.е. – I тис. н.е. Зокрема, римський історик Луцій Анней Флор повідомляє про китайське посольство, що прибуло до двору імператора Октавіана Августа, у свою чергу, в китайській хроніці «Хоу Ханьшу» згадується про римських послів, що побували в імперії Хань в 161, 230-х та 284 рр. В I ст. н.е. морський торговий шлях між Римом та Індією, який проходив через Червоне море та північні води Індійського океану, було подовжено до території Південно-Східної Азії та Китаю. На підтвердження історики наводять той факт, що у дельті р. Меконг було знайдено скарб, що складався з давньоримських монет. Також зазначається, що на узбережжі

сучасного В'єтнаму або Південного Китаю знаходився порт Каттігара, який служив перевальним пунктом для торговців.

Боротьба з хунну та захист Великого шовкового шляху вимагали значних витрат на армію, зокрема, забезпечення її конями. На той час своєю витривалістю та красою виділялися коні так званої даваньської породи, яку пов'язують із сучасною Ахалтекінською породою. Вперше вони були описані Чжан Цянем, який назвав їх «небесними конями». У-ді неодноразово відправляв посольства до даваньців з пропозицією поставляти йому цих коней. Держава даваньцівів знаходилася в центральній та східній частині Ферганської долини. Сам термін «давань» має китайське походження й означає «дуже красиве, мальовниче місце», в парф'янських джерелах ця держава згадується як «Паргана» або «Паркана». Країна налічувала понад 500000 осіб та близько 70 міст. Не бажаючи погіршувати відносини з хунну, даваньці відмовлялися від продажу коней, що стало однією з причин початку воєнних дій між їхньою державою та імперією Хань. Перед цим, У-ді здійснив в 108 р. до н.е. успішний похід проти держав Лулань (Шаньшань) та Чеши (Гуши), які знаходилися на території Сіньцзяну, займаючи стратегічно важливі позиції в контексті функціонування Великого шовкового шляху. Більш того, їхні правителі неодноразово втручалися в торгівлю, грабуючи китайських кіпців або вимагаючи від них виплати високих мит. Разом з тим, цей похід мав на меті залякати держави так званого Західного краю, зокрема, усунів, даваньців та інших і змусити їх підкоритися У-ді.

В 105 р. до н.е. У-ді відправив до даваньців нове посольство на чолі з Че Лінем зі старою вимогою надання «небесних коней». Китайці сподівалися, що налякані успішним походом 108 р. до н.е., правителі Давань будуть змушені підкоритися. Однак, навпаки, даваньці відмовили посольству Хань в його вимогах і більш того, через зверхню та образливу поведінку Че Ліна щодо правителів, вбили того. Таким чином, У-ді

отримав привід для проведення карального походу проти даної держави. В 104 р. до н.е. почався похід китайського війська, що налічувало близька 6000 осіб і знаходилося під командуванням Лі Гуанлі, який вже напередодні походу отримав титул «Переможець Ерші» (столиці держави Давань). Таким чином, китайський імператор не ставив під сумнів швидкий розгром даваньців. Однак похід розтягнувся на два роки, призвів до значних втрат у складі китайського війська і завершився фактичною поразкою китайців, які буди змушені повернутися назад. При цьому вцілило лише 10 – 20 % від загальної кількості війська.

Наступний похід проти Давань був підготовлений у надзвичайно короткі терміни, вже в 102 р. до н.е. на захід виступило 60000-е військо на чолі з тим же самим Лі Гуанлі. Однак на цей раз воно було забезпечене всім, що було необхідно для автономного перебування на ворожій території. Китайцям також нарешті вдалося досягнути Ерші та оточити її. Планом передбачалося відвести воду від столиці Давань та змусити її жителів здатися. Місто витримало 40-денну облогу, під час якої загинув правитель держави Мугуа, однак не зважаючи на це, воно так і не капітулювало. Разом із тим частина Ферганської долини була захоплена імператорською армією, що дало змогу відібрати необхідних для китайської армії коней. В цілому, похід завершився формальним встановленням китайського протекторату над державами Східного Туркестану, які у сукупності почали називатися як «Західний край». Боротьба за нього з місцевими державами та племенами хунну продовжувалася до середини I ст. до н.е., в 58 р. до н.е. в м. Улей було запроваджене офіційне представництво імператора, що дає можливість трактувати це, як включення до складу імперії Хань (Т. Степугіна).

За правління У-ді активізувалася експансія в південному напрямку, об'єктом якої стали південнокитайські та давньов'єтські держави. Причини такої зацікавленості полягали як у наявності значних корисних

копалин, дорогоцінних та рідких товарсх, що вироблялися в даних землях, так і у вигідному географічному положенні цих держав.

На території Південного Китаю та В'єтнаму в III – II ст. до н.е. існували держави Наньюе (кит.) або Нам В'єт (в'єтн.), Дуньюе, Міньюе. Утворення їх стало можливим завдяки розпаду імперії Цінь. Впродовж II ст. до н.е. давньов'єтські держави так чи інакше зберігали свою незалежність щодо Китаю. Держава Наньюе буда утворена в 207 – 205 р. до н.е. китайським полководцем Чжао То (Чьєу Да), який розгромив в'єтську державу Аулак та об'єднав землі південного сходу Китаю (суч. провінції Гуандун та Гуансі) й Північного В'єтнаму. Центром нової держави стало місто Паньюй (в'єтнам. Фьєннгунг, суч. м. Гуанчжоу) – великий торговельно-ремісничий центр та транзитний порт, з якого морські комунікації сягали території Індокитаю та Індії. Чжао То оголосив себе вионгом (правителем) нової держави та розпочав повномасштабне витіснення китайців з даних земель. Приймавши в'єтські традиції та культуру, Чжао То заснував нову династію Чьєу, водночас зумівши укласти в 196 р. до н.е. мирну угоду з імператором Хань Гао-цзу та домовившись про вільні торговельні відносини. В 185 р. до н.е. імператриця Люй-хоу заборонила торгівлю з Наньюе, що призвело до розриву дипломатичних відносин та початку війни між двома державами. Однак китайська армія виявилася нездатною подолати навіть шлях до в'єтської держави, через що китайські дипломати були змушені почати шукати шляхи до примирення. Ситуація ускладнилася тим, що Чжао То необачно вирішив прийняти титул імператора, прагнучи об'єднати в'єтські держави проти Хань. На деякий час йому навіть вдалося це, однак мирні переговори з китайцями призвели до падіння авторитету Наньюе та активізації міжв'єтських усобиць, активну участь в яких брали китайці. В 180 р. до н.е. мирна угода між Хань та Нам В'єт було укладено, зокрема, відновлено дипломатичні та торговельні відносини. Однак стратегічних

планів щодо захоплення цих земель китайські імператори не полишили, лише очікуючи на слушну нагоду. Така нагода випала за правління У-ді.

В 138 р. до н.е. внаслідок військового походу було захоплено давньов'єтську державу Дунюе. Водночас завдяки дипломатичним талантам китайських розвідників було укладено союзні угоди з племенами, що проживали на кордонах Наньюе. В 135 р. до н.е. під час війни Наньюе та Міньюе, китайські війська надали військову допомогу правителю першої – Чьєу Вану (136 – 124 рр. до н.е.). Ця подія стала початком посилення китайського впливу в Наньюе, що збільшився за правління Чьєу Минь Вионга (124 – 113 рр. до н.е), який довгий час виховувався при дворі імператора У-ді та був одружений на китаянці. Після ж його смерті саме дружина Ку Тхі стала регентшею при 6-річному Чьєу Ан Вионзі. Допомога, що буда надана регентші китайцями, викликала загальне повстання, внаслідок якого обидва правителі Наньюе були страчені. Цей факт став приводом до вторгнення армії У-ді, який завоював територію в'єтської держави та приєднав її до імперії Хань. Землі Наньюе були поділені на 9 округів та отримали загальну назву Цзяочжі. Завдяки багатим корисним копалинам, розвиненій торгівлі та ремеслу, мистецтву мореплавства китайці спромоглися значно посилити свою присутність в Південно-Східній та Південній Азії. Водночас китайські історичні хроніки зазначають, що через постійні утиски місцевого населення відбувалися щорічні повстання проти китайців, і тому через це на території колишньої Наньюе постійно знаходилися значні китайські військові контингенти.

Наступним напрямом зовнішньої експансії У-ді стала північнокорейська держава Чосон (кит. Чаосянь), яка за легендою виникла в 2333 р. до н.е., а в історичних літописах сусідніх держав вперше згадується в VII ст. до н.е. В IV ст. до н.е. Чосон, який до того був містом-державою, поступово почав приєднувати сусідні території, захопивши більшу частину території ріки Ляохе. Близько 300 р. до н.е. відбулася війна

між державами Чосон та Янь, внаслідок якої були втрачені території на заході корейського королівства. В період правління Цінь Ши Хуан-ді відбулося прийняття протекторату з боку Китайської імперії, однак форма державності Чосон не змінилася, та й короткотермінове існування імперії Цінь також не дало можливості китайцям посилити політичну присутність на Корейському півострові. Разом із тим продовжувалася демографічна експансія китайського населення в Чосон, внаслідок чого в 194 р. до н.е. полководець з царства Янь на ім'я Віман, який знаходився на службі у короля Чосон, захопив престол та заснував нову династію Чосон Віман. Своєю столицею новий король проголосив Гочосон, який знаходився на місці сучасного Пхеньяну. В 192 – 191 рр. до н.е. внаслідок слабкості держави Хань було укладено мирну угоду між Лю Баном та Віманом, за якою кордоном між їхніми володіннями ставала річка Пхесу. Крім того, сторони домовилися про невтручання у внутрішні справи один одного, торгівлю та мир. Формально було встановлено васалітет Чосон щодо Хань, і Віман брав на себе зобов'язання захищати північно-східні землі Китаю від варварських племен. В I половині II ст. до н.е. відбувалося певне посилення Чосон, внаслідок чого Віман значно розширив свої володіння завдяки приєднанню інших давньокорейських держав – Чінбону та Імдуну. Разом із тим, вже за правління онука Вімана – Уго відносини між державами почали погіршуватися. Уго відмовлявся з'являтися при дворі імператора У-ді, підтримував тісні зв'язки з ворожими Хань племенами хунну, знаходячи в них можливих союзників на випадок війни з китайцями. Водночас він заважав китайським купцям здійснювати торгівлю з південнокорейськими племенами. В 109 р. до н.е. У-ді направив посольство до Уго з вимогою відновити васальні відносини, однак той відмовився. Тоді китайський посол Ше Хе здійснив провокацію з метою створити прецедент для нападу на корейську державу. Було вбито начальника корейського ескорту китайського посольства, у нагороду за що

Ше Хе отримав посаду намісника півострову Ляодуну. Уго у відповідь здійснив похід проти Ше Хе, під час якого той був вбитий. Таким чином У-ді отримав можливість розпочати військові дії. В 109 – 108 рр. до н.е. відбувалася війна Чосон та Хань, яка, не зважаючи на низку поразок китайської армії, завершилася облогою столиці Чосон – Вангомсона, загибеллю Уго та поразкою корейців. Завойована територія була поділена на 4 округи: Лелан, Ліньтун, Сюаньту, Чженьфань. Корейці не змирилися із завойовниками, і вже у 82 р. до н.е. більша частина колишнього царства Чосон була звільнена від влади Хань.

Зі смертю У-ді зовнішня експансія імперії Хань поступово згорталася, причини цього полягали, насамперед, у розоренні населення, значних людських втратах, нездатності захистити нові кордони держави, народних повстаннях, які охопили значну частину території Давнього Китаю.

На середину I ст. до н.е. припало і послаблення традиційного ворога Китаю – племен хунну. Воно було пов'язане з розколом хунну на дві частини: перша на чолі з шаньюєм Чжічжі відкотилася на захід в регіон Центральної Азії, друга частина, очолювана Хуханьє продовжувала кочувати на територіях північніше Китайської імперії. При цьому якщо перший з шаньюїв продовжував займати ворожі позиції щодо Китаю, то інший вирішив навпаки укласти союз з імператором. В 51 р. до н.е. Хуханьє явився до двору імператора Сюаньді, де було укладено нову угоду «про мир та спорідненість», за якою хунну приймали протекторат з боку Китаю. В 47 р. до н.е. договір з хунну було продовжено, при цьому зберігався пункт про відправку до двору імператора сина шаньюя у якості заручника. Інша стаття договору передбачала підтримку імперії Хань з боку Хуханьє в боротьбі проти Чжічжі. Таким чином, офіційно було закріплено політичну роздробленість хунну. Поява хунну в Таримському басейні викликала геополітичні зміни в регіоні. Чжічжі уклав союз з

Кангюєм та почав вимагати данину з держав, що контролювали Великий шовковий шлях. В даних умовах один з китайських полководців, що служив в апараті намісника Західного краю, Чен Тан, самовільно здійснив похід проти Чжічжі, розгромивши його у битві р. Талас. Фактично похід Чен Тана був самовільною акцією, яка викликала невдоволення при дворі імператора. В цілому імператорський уряд не був зацікавлений в активізації своєї політики на заході через обмаль військових та фінансових ресурсів. Більш того, хунну спромоглися відновити свою могутність і вже на початку I ст. н.е. відновити контроль над Західним краєм. Це призвело до фактичного припинення дії Великого шовкового шляху та, в цілому, згорання на деякий час контактів з західними державами. Більш того, позиції Китаю на початку нашої ери були підірвані й внаслідок династичних міжусобиць та приходу до влади побічного родича династії Хань Ван Мана, який відсторонив від влади Жуцзи та проголосив себе імператором та засновником нової династії Сінь (9 – 23 рр.). Його правління стало періодом невдалих походів проти хунну, внаслідок яких було втрачено західні території, а також внутрішніх потрясінь та народних повстань. Після його смерті було відновлено династію Хань, яку офіційно називали Східною чи Пізньою (25 – 220 рр. н.е.).

Відновлення могутності Східної Хань відбулося вже за правління першого правителя нової династії Гуан У-ді (25 – 57 рр. н.е.). Йому вдалося відновити контроль над землями в'єтів, придушивши повстання сестер Чинг (39 – 43 рр.). У свою чергу, це дало змогу відновити торговельні маршрути на південь до моря і далі, в Індію. Саме за його правління відбулося встановлення зв'язків між Китаєм та Японією, яка згадується в китайських літописах того часу як «Країна Во». В 57 р. до двору імператора прибуло японське посольство, яке піднесло Гуан У-ді дари та, у свою чергу, отримало золоту печатку імператора. Продовжуючи політику розколу хунну, імператор уклав договір з шаньюєм

південнохуннських племен Хуханьє II на умовах протекторату з боку правителя Східної Хань. До його двору як заручник був відправлений син шаньюя, південні хунну зобов'язувалися утримувати гарнізони у фортецях на півночі Китаю, водночас почалося їхнє переселення на землі імперії (суч. провінції Шеньсі та Шаньсі). Набагато складнішими були відносини з племенами північних хунну, які королювали частину Західного краю і, відповідно, Великий шовковий шлях. З одного боку, імператор намагався задобрити їхнього шаньюя подарунками, з іншого, готувався до війни проти північних хунну. Ситуацію ускладнював той факт, що частина міст-держав басейну р. Тарим підтримувала хунну.

Активна ж боротьба між Китаєм та північними хунну почалася за правління імператора Мін-ді (58 – 75 рр.) та продовжувалася за Чжан-ді (76 – 88 рр.) та Хе-ді (89 – 105 рр.). Початок війни припав на 73 р., коли полководець Доу Гу розгромив армію північних хунну, захопивши при цьому фортецю Іу, що знаходилася на північній гілці Великого шовкового шляху. Таким чином, було вирішено питання нападів хунну на північно-західні кордони Східної Хань і водночас створено умови для експансії в Таримський басейн. При цьому наголос було зроблено на активній дипломатії щодо місцевих міст-держав, які мали перейти на бік Китаю. Виконання цього завдання було покладено на Бань Чао (32 – 102 рр.), дипломата та полководця, що відзначився під час війни 73 р.

Свою діяльність Бань Чао почав з підкорення міст-держав, що знаходилися на південній гілці Великого шовкового шляху. Зокрема, активно поєднуючи переговори, підкупи, шантаж, вбивства та відкриті військові дії, йому вдалося змусити підкоритися правителів Шаньшаня, Хотана (Юйтяня) з васальними землями та інших місцевих держав. При цьому китайський посол не зупинявся перед вбивствами місцевих високопосадовців чи іноземних послів. Таким чином, в середині 70-х рр. Хань вдалося встановити контроль над південною дорогою Великого

шовкового шляху, що практично одразу ж призвело до відновлення економічних та політичних контактів з державами західніше Китаю.

Боротьба за північну гілку Великого шовкового шляху була набагато запеклішою. Спершу, під впливом перемог Бань Чао, свою залежність від Хань визнали держави Кашгар (Суле) та Куча (Гуйцзи), направивши до метрополії своїх заручників. Однак пізніше за сприяння північних хунну в цих містах відбувалися перевороти, що привели до влади ворогів Хань. Активні дії китайської армії в Західному краї дозволили відновити контроль над північними територіями. Більш того, в 74 р. офіційно було поновлено посаду намісника краю. Однак вже в 75 р. союз північних хунну, Кучі та Карашара (Яньці) зумів не лише розгромити місцеві китайські гарнізони, але й вбити самого намісника.

Невдача на півночі збіглася зі зміною імператора в самому Китаї. Чжан-діна момент приходу до влади знаходився під впливом придворної групи, що виступала проти активної зовнішньої політики на західному напрямі, прагнучи обмежитися лише оборонними діями. Бань Чао було відправлено наказ, згідно з яким пропонувалося припинити військові дії та ліквідувати посаду намісника Західного краю. Не зважаючи на прямий наказ, Бань Чао вирішив продовжити свою місію, спираючись на союз місцевих держав, які виступили проти хунну та визнали свою залежність від Хань. Центром нового союзу стала держава Кашгар, що контролювала шлях в Середню Азію, до того, Бань Чао вдалося привернути на свій бік середньоазійську державу Кангюй. Спільними зусиллями союзники в 78 р. розгромили союзника хунну державу Аксу, яка знаходилася між Кашгаром та Кучею. Ця перемога дала можливість Бань Чао у 80 р. звернутися до імператора з пропозицією відновити активну військову діяльність в Таримському басейні. Зокрема, він запропонував надіслати в регіон сина колишнього правителя Кучі, скиненого за підтримку Хань. Бо Ба з 1000 китайських воїнів був відправлений до Бань Чао, що знаменувало поворот у

ставленні імператорського двору до проблеми Західного краю. Завдяки зусиллям Бань Чао в 83 р. було відновлено союз між Хань та державою усунів, які проживали на схід від озера Іссик-Куль та традиційно вороже ставилися до хунну.

Допомога з боку імператора, поява нових союзників та придушення будь-яких опозиційних виступів всередині самого прокитайського союзу міст-держав Таримського басейну дозволили Бань Чао активізувати свою політику щодо завоювання регіону. У 85 р. завдяки союзникам з місцевих держав та племен вдалося завдати північним хунну першої значної поразки безпосередньо на їхній території. При цьому Бань Чао навіть не вводив свої війська у битву. У 88 р. було розгромлено державу Яркенд, що знаходилася на південній дорозі Великого шовкового шляху і де з 80 р. правив ставленик хунну. Після смерті Чжан-ді до влади в Хань прийшов Хе-ді (89 – 105 рр.), який підтримував стратегію експансії на захід. Завдяки цьому в 89 р. та 91 р. було проведено два походи під командуванням Доу Сяня та Ген Біна, які завершилися поразкою хунну. Завдяки цій перемозі відбувся розкол північних хунну. Частина з них відступила на захід, в Середню Азію; частина підкорилася Хань і була переселена на її територію в якості васалів; третя частина залишилася на власних землях і, відновивши сили, в II ст. почала нові напади на територію імперії.

Поразка хунну призвела до змін у відносинах між союзниками. Ще в першій половині 80-х рр. від союзу на чолі з Хань відколовся Кангюй, невдоволений посиленням позицій Китаю. Більш того, кангюйці почали надавати військову допомогу союзникам хунну в Таримському басейні. Бань Чао довелося через це у 85 р. відправляти посольство до племен юечжі (кушан), які водночас були і його, і кангюйськими союзниками. Завдяки багатим дарам китайському дипломату вдалося вмовити правителя юечжі вплинути на царя Кангюя в питанні відведення військ із Західного краю. Перемога над хунну, у свою чергу, лише загострила двосторонні

суперечки. В 88 р. кушани відправили до Бань Чао посольство с пропозицією вирішити спірні питання та укріпити відносини шлюбом між китайською принцесою та правителем юечжі. Однак Бань Чао відмовився прийняти дари та вести переговори, внаслідок чого в 90 р. проти нього була відправлена 70000-а армія на чолі з полководцем юечжі Се. Военні дії для кушан були невдалими, і вони були змушені укласти мирну угоду та залишити Таримський басейн.

Перемога над кушанами фактично не залишила шансів іншим противникам Хань в Західному краї. В 91 р. була завойована Куча, правителем якої офіційно був призначений Бо Ба. Там же знаходилася резиденція Бань Чао, який в тому ж 91 р. став намісником Західного краю. Пізніше були завойовані Карашар, Вейлі, Вейсюй, які були найбільш вороже налаштовані до імперії Хань. Таким чином, на кінець I ст. Хань вдалося відновити свій контроль за Західним краєм. Це забезпечило сприятливі умови для торгівлі з державами Центральної та Західної Азії та Європи.

Початок II ст. ознаменувався поступовим згортанням активної зовнішньої політики Східної Хань. Причини цього мали різний характер: з одного боку, всередині двору розгорнулася боротьба між прибічниками та противниками експансії, в якій перемогли останні; з другого – економіка країни переживала не найкращі часи, тим паче ситуація поглиблювалася значними витратами на війни проти хунну; з третього – всередині суспільства назрівало протистояння основних соціальних груп. Вже в 101 р. Бань Чао був відкликаний із Західного краю, а в 107 р. посада намісника регіону взагалі була ліквідована. Держави Таримського басейну одна за одною оголошували про свою незалежність щодо Хань, водночас північні хунну швидко повертали контроль за цією територією. Приблизно до 125 р. син Бань Чао Бань Юн намагався зберегти залишки впливу Хань в Західному краї, однак без фактичної підтримки з боку метрополії це було

неможливим. Таким чином вже у 20-і рр. II ст. територія Таримського басейну була втрачена для китайців. Це, у свою чергу, призвело до згортання активної торгівлі Великим шовковим шляхом.

Правління останніх імператорів Східної Хань було ознаменовано внутрішньодинастичним протистоянням, посиленням впливу представників провінційних аристократичних сімейств, які створили власні армії та досить швидко почали протиставляти себе центральному уряду. Більш того при дворі розгорнулася активна боротьба між угрупованнями євнухів та «вчених», які сперечалися за контроль над імператорами. Проблеми Китаю поглибилися ще й у зв'язку з повстанням «жовтих пов'язок», яке тривало з 184 до 205 рр. Цікавим моментом є те, що у даному повстанні брали активну участь племена північних та південних хунну, що проживали на території імперії. З іншого боку, хунну служили й у військах, що боролися проти посталих. Поразка повстання стала можливою, насамперед, завдяки загонам великих аристократів та окремих полководців імператорської армії. Відчувши слабкість центральної влади, вони перестали коритися уряду і почали створювати власні держави. Один з них, Цао Пей, змусив зректися останнього імператора з династії Хань, заснувавши на півночі Китаю царство Вей. На південному сході полководцем Сунь Цзяном буда заснована держава У, а в регіоні Сичуані царство Шу, яке очолив Лю Бей. Даний період історії Китаю отримав назву – Епоха Трьох царств (Саньго).

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте зовнішню політику Давнього Китаю в період династії Цинь (221 — 206 рр. до н.е.).
2. Визначте особливості зовнішньої політики Давнього Китаю в період династії Хань (206 — 220 рр. н.е.).

3. Дослідіть теоретичні засади зовнішньої політики Китаю в працях китайських філософів.

Список рекомендованої літератури

1. *История Востока: В 2-х т. М. : Высш. шк., 1994.*
2. *Крижанівський О. Г. Історія Стародавнього Сходу: Підручник. К. : Либідь, 2000. 592 с.*
3. *Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И. А. Стучевский. М. : Наука, 1987. 312 с.*
4. *Очерки истории международных отношений: Учебное пособие / Под общей ред. О. А. Колобова. Москва : ИМЭМО РАН; Нижний Новгород : ИФ ННГУ, 2001.*
5. *Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний Мир. Благовещенск : Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. 476 с. URL : http://kuznetsov.ucoz.org/khrestomatija_po_istorii_mo-kniga_1-drevnij_mir.pdf.*

ТЕМА 7.**ДАВНЯ ГРЕЦІЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ****7.1. Міждержавні відносини в період Егейської цивілізації**

На початку II тис. до н.е. на Криті сформувалися перші державні утворення – в формі об'єднань поселень навколо палаців: Кносс, Фест, Маллія, Като Закро. Почався так званий ранньопалацовий період, що продовжувався до 1700 р. до н.е., коли палаци були знищені внаслідок землетрусів та пожеж. До більш пізнього часу відноситься період так званих «нових палаців». Серед них дослідники виокремлюють Кносс, з яким асоціюється держава напівлегендарного царя Міноса. Серед особливостей розвитку давньокритських держав слід відзначити фактор захисту їх від інших держав Східного Середземномор'я водами Середземного моря – внаслідок цього палаци не були укріплені фортечними мурами.

На XVI – першу половину XV ст. до н.е. припав розквіт Кносської держави. Вона об'єднала під своєю владою всі держави Криту – про це свідчать розвинена транспортна система, відсутність захисних укріплень, єдина система мір та ваг. За даними джерел цар Мінос перетворив Крит на могутню морську державу. Він мав великий військовий флот, за допомоги якого успішно вирішив проблему піратства; встановив свій протекторат над островами Егейського моря. Експансія Крита досягла Малої Азії, Сицилії, Південної Італії, Піренеїв, Єгипту, Сирії та Фінікії. Водночас встановилися тісні торгові зв'язки між Єгиптом, Сирією та Критом. В джерелах Єгипту зустрічається назва Кефтіу. Сам Мінос за легендами загинув під час військово-морської експедиції на Сицилію. За легендами він переслідував Дедала, але більш вірогідною видається версія про прагнення Міноса встановити контроль над островом.

В середині XV ст. до н.е. цивілізація Криту поступово прийшла до занепаду. Причини цього могло стати або виверження вулкану на о. Санторин (суч. Тіра, архіпелаг Кіклади), або нашествя греців-ахейців. Захопивши Крит у XV ст. до н.е., греки-ахейці поступово заселили Східне і Південне Середземномор'я, на підтвердження цього можна навести той факт, що змінився зміст поховань, де археологи знайшли військово спорядження, більш характерне для ахейців.

На межі III – II тис. до н.е. греки-ахейці прийшли на Балкани з Подунав'я. Поступово вони витіснили, або асимілювали місцеве догрецьке населення, створюючи водночас вже свої ахейські держави. Час розквіту Мікенської цивілізації припав на XV – XIII ст. до н.е., коли вона охоплювала Пелопоннес, Аттику, Беотію, Фокіду, Фессалію, о-ва Егейського моря. Центрами цивілізації були Мікени, Тірінф, Пілос, Афіни, Фіви. Водночас ахейці заселили острови Егейського моря, береги Малої Азії. Слід зазначити, що центром цих держав, як і на Криті, залишалися палаци, але в умовах постійних воєнних дій вони перетворилися на укріплені фортеці, які мали слугувати притулком для населення під час вторгнень. Витісняючи мінойців, ахейці займали їх місце і в торгівлі з державами Передньої Азії, зокрема, Ассирією та Вавилоном. В грецькому місті Фіви в 1964 р. було знайдено археологічні матеріали вавилонського походження – кам'яні циліндри з клинописними надписами, що мають відношення до XIV ст. до н.е. Крім того, ахейці здійснювали експедиції у західну частину Середземномор'я, зокрема, Південну Італію.

На шляху своєї експансії ахейці зіткнулися з протидією Хеттської держави. В II пол. XIV ст. до н.е. хетти отримали повний контроль над грецькими містами-держави Малої Азії. На боці хеттського царя Муваталлі проти Єгипту воювала Вілуса (Троя, Іліон), в якій правив ставленик хеттів Алаксандрус. Вілуса за договором відправляла на війну проти Єгипту допоміжні війська. Водночас грецька малоазійська держава

Аххіява почала розповсюджувати свій вплив на держави Малої Азії. Між ахейцями та хеттами відбулися воєнні дії, в яких перемогли греки. Разом з тим, згодом, хетти отримали можливість в II пол. XIII ст. до н.е. ствердити свою владу над Кіпром та Мілетом. Причини цього полягали в занепаді впливу Аххіяви в Малій Азії внаслідок експансії північнобалканських племен на Балкани (кінець XIII ст. до н.е.). Намагаючись повернути собі вплив, Мікени об'єднали всі ахейські держави в боротьбі за Трою (1230 – 1220 рр. до н.е.). Наслідками походів стало знищення Трої, Хатті, Арцави, Каркеміша, Алашиї-Кипра. Водночас ахейські племена брали участь в нашесті «народів моря» на Єгипет.

Разом з тим, самі держави ахейців стали об'єктом експансії з боку північних племен дорійців, фракійців, іллірійців. Внаслідок цього, був знищений Пілоський палац. Випадково вціліли Мікени та Тірінф. Причини поразки ахейців Ю. Андрєєв бачив, насамперед, у внутрішніх протиріччях держав мікенської цивілізації, вичерпанні матеріальних та людських ресурсів на завойовницькі війни, слабкості ранньокласових державних утворень.

На початку XII ст. до н.е. Мікенська цивілізація остаточно занепала. Разом з тим, почалася широкомасштабна міграція залишків ахейців з Пелопоннесу, Аттики, Фессалії (іонійці, еолійці) та прийдешніх племен дорійців, що направлялися у Східне Середземномор'я. Внаслідок чого в Малій Азії та на островах Лесбос, Хіос, Самос, Родос з'явилися нові поселення: Ефес, Смірна, Колофон, Галікарнас. Події, пов'язані зі зникненням більшості ахейських держав, а також багатьох передньоазійських держав в історіографії отримали назву «катастрофа бронзового віку», її пов'язують зі змінами в політичному, соціально-економічному, культурному розвитку населення Східного Середземномор'я, переходом від використання бронзового озброєння до залізного. Так звані «Темні століття», що почалися в Давній Греції,

тривали в XII – IX ст. до н.е. і залишили після себе надто мало археологічних та письмових даних. Відновлення державності в традиційному її розумінні за давньогрецькими джерелами відбулося вже в Архаїчний період.

7.2. Поліси Архаїчної Греції в міждержавних відносинах (VIII – VI ст. до н.е.)

Велика грецька колонізація

В умовах розвитку виробничих сил, покращення соціально-економічного становища населення Греції зароджуються передумови для появи нових політико-адміністративних одиниць – полісів, як центрів общини, що були одночасно і містом, і селом. В процесі розвитку почали розвиватися міжполісні відносини, формуватися перші союзи.

Одним з процесів, що відбувалися в період Архаїчної Греції стала Велика грецька колонізація (VIII – VI ст. до н.е.). Причини її полягали в перенаселенні материкової частини Греції, пошуку ринків сировини та збуту ремісничої продукції, вимушеній еміграції нижчих верств суспільства та політемігрантів.

Основними напрямками колонізації стали:

- західний: Південна Італія, Сицилія, Сардинія, Корсика, Південна Франція, Східна Іспанія.
- східний: південний берег Фракії, Дарданелли, берег Чорного та Азовського морів.
- південний: узбережжя Сирії, Фінікії, Палестини та Єгипту.

На заході в середині VIII ст. до н.е. було засновано Куми (Кампанія), Сиракузи (733 р. до н.е.), Занкла (733 р. до н.е.), Регій (720 р. до н.е.), Тарент (706 р. до н.е.), Сібаріс, Гела. Пізніше через велику кількість грецьких колоній в даному регіоні Південна Італія та Сицилія отримали назву Велика Греція. На південному березі Франції в 600 р. до н.е. виникла

Массалія. Одним з найбільш активних полісів, що виводили свої колонії в Східне Середземномор'я, був Коринф.

В північно-східній частині Егейського басейну активно виводив колонії Мілет, серед них: Кізік (756 р. до н.е.); Халкедон (685 р. до н.е.). В 667 р. до н.е. в бухті Золотого Рогу була заснована вихідцями з Мегар колонія Візантій.

На південному березі Чорного моря в 756 р. до н.е. з'явилася Синопа, в 560 р. до н.е. – Гераклея Понтійська, на західному березі – Істрія (657 р. до н.е.), Аполлонія Понтійська, Одессос, Томи, Каллатія. У свою чергу, Північне Причорномор'я поповнилося Ольвією (VI ст. до н.е.); Пантікапеем (рубіж VII – VI ст. до н.е.); Фанагорією (547 р. до н.е.); Тірою (VII – VI ст. до н.е.); Феодосією, Херсонесом (529 – 528 рр. до н.е.), Горгіппією. У свою чергу, на східному березі Чорного моря були засновані Фасіс, Діоскуріада, Пітіунт.

На південному напрямі спротив фінікійських міст за підтримки царів Ассирії та Вавилону привів до менш значних результатів, однак, не зважаючи на це, були побудовані Аль-Міна (Сирія); Сухас (Фінікія); Навкратіс, Дафни (Єгипет); Кірена (630 р. до н.е.).

Грецькі колоністи підтримували активні економічні, політичні, військові стосунки з місцевими племенами та державами Східного Середземномор'я.

Система міждержавних зв'язків в Давній Греції

Вона почала зароджуватися вже наприкінці Гомерівського періоду. Найдавнішою її формою була *проксенія* – звичай гостинності, який почався як надання заступництва іноземцю в певному полісі. Пізніше прийняв форму своєрідного постійного консульського представництва.

Проксени почали призначатися, вони захищали інтереси свого поліса в тій державі, де проживали. З іншої сторони, здійснюючи опіку над громадянами рідного полісу в даній державі, проксен захищав інтереси

громадян міста, де він жив в рідному полісі. Він вважався посередником в міждержавних переговорах. Крім того, обов'язком проксена було домагатися участі соїх співвітчизників в релігійних церемоніях, що відбувалися у місті проживання; бути свідком при складення заповіту, брати на себе організацію поховання померлого співвітчизника. Пізніше він став користуватися дипломатичним імунітетом – асфілією, мав певні привілеї в правовому положенні, торгівлі, оподаткуванні.

Проксенії також укладалися між родами, племенами, полісами. Поступово ця посада ставала спадковою прерогативою знатних грецьких родів.

Амфіктіонії – релігійні союзи, які об'єднували навколишні племена, що проживали коло якогось святилища. Мета створення – відправлення ритуалів, жертвоприношень, забезпечення охорони. Поступово вони набуали ще й характеру політичних інститутів. Фактично період святкування перетворювався на базу для розвитку дипломатичних відносин (в цей час запроваджувалася заборона на воєнні дії). Однією з найбільш відомих та впливових давньогрецьких амфіктіоній була Дельфійсько-Фермопільська амфіктіонія. В Дельфах знаходився храм Аполлона, а Фермопілах – Деметри. Входили до неї 12 племен, кожне з яких мало по два представники. Дельфи затверджували всі міжнародні договори в Греції, вважалися третейською стороною в міждержавних спорах.

Вищим органом амфіктіонії було спільне зібрання 2 рази на рік. Її рішення були обов'язкові для всіх її членів. Вищими посадовими особами були 24 ієромнемони, які слідкували за виконанням «божественного миру». На рубежі V – IV ст. до н.е. з'явилася колегія пілагорів, яка виконувала посередницькі функції щодо полісів та амфіктіоній.

Дельфійські жерці могли оголошувати та закінчувати війни, зміщувати та назначати правителів., вести так звані «священні війни» проти суперників святилища.

Посли та посольства

В Гомерівській Греції першими протодипломатами стали вісники (*керюкс* або *ангелос*). В класичній Греції до них приєдналися старійшини (*пресбейс*). На посади послы обиралися (нижня вікова планка 50 років) з заможних громадян (скоріш за все з архонтів, *архонтів-полемархів* (воєначальників)). Іноді назначали акторів. Всі послы знаходилися в рівних умовах, лише згодом почали призначати архістарійшину. Мета посольства визначалася інструкціями, які мали назву *диплома*. Вона являла собою грамоту з двох складених листків.

Після прибуття до поліса посольство зустрічалось з проксеном. Разом вони здійснювали візит до посадових осіб міста, після чого виступали на Народному зібранні або в Раді. Після цього проблема виносилася на розгляд спеціальних комісій або на публічні дебати. Посольства мали право недоторканості, після повернення вони подавали звіт в Народне зібрання рідного полісу.

Договір супроводжувався певними ритуальними діями. Його порушення мало призвести до застосування божественного покарання. Тексти міждержавних угод повинні були бути вирізані на стінах храмів своїх полісів. Копії найважливіших договорів зберігалися в Дельфах, Олімпії, Делосі. Крім того, тексти зберігалися в державних архівах.

7.3. Міжполісні відносини Давньої Греції в VIII – VI ст. до н.е.

Пелопоннеський півострів

Першим з полісів Північного Пелопоннесу посилювався Аргос, що був заснований XI ст. до н.е. на місці більш раннього мікенського поселення. Вже на початку VIII ст. до н.е. Аргос контролював родючу долину Інах,

яка забезпечувала продовольчі потреби полісу та давала можливість продавати зерно на експорт. В I пол. VII ст. до н.е. в Аргосі правив цар Фідон, який намагався відродити Мікенську державу в межах царства Агамемнона. Приєднавши Мікени, Тірінф, острів Егіну, Фідон зіткнувся зі спартанцями, які намагалися захопити область Фіреатиду. В 669 р. до н.е. в битві при Гісіях аргосці розгромили спартанців, після цього Фідон завоював весь схід області Лаконіка. На заході Пелопоннесу було завойовано святилище Зевса в Олімпії, де традиційно проходили Олімпійські ігри. Серед тих нововведень, якими відзначилося правління Фідона слід виокремити запровадження на підвласній йому території єдиної системи мір та ваги. Одиницею ваги був обол. Успішна зовнішня політика Фідона перервалася в 657 р. до н.е., коли аргосцький тиран втрутився у міжусобну боротьбу коринфян, намагаючись завоювати їхній поліс. Держава Фідона фактично одразу ж розпалася, а його нащадки були відсторонені від влади наприкінці VII ст. до н.е.

Наступним полісом, що посилювався у Північному Пелопоннесі став Коринф, що знаходиться біля Ісмійського перешийку. Зростання могутності Коринфу відбулося в середині VII ст. до н.е. і було пов'язано насамперед з вигідним географічним положенням міста, активним розвитком у ньому ремесел та торгівлі. За періоду правління тирана Періандра (627 – 585 рр. до н.е.) Коринф перетворився на могутню морську державу, яка простиралася від північного берега Пелопоннесу до берегів Адріатики. Він брав активну участь у Великій грецькій колонізації, зосередившись на освоєнні Західного Середземномор'я. Періандру вдалося заручитися підтримкою жерців храмів Аполлона у Дельфах та Зевса в Олімпії, встановити союзи відносини з Єгиптом, Лідією, Мілетом. Згодом, в умовах зростання могутності Спарти, Коринф зберіг за собою роль економічного та морського центру Пелопоннеського союзу.

В II пол. VII ст. до н.е. посилюється поліс доричного походження Спарта, що виник в XI – X ст. до н.е. Вже в IX – першій половині VIII ст. до н.е. спартанці вели війни за панування в Лаконії, що завершилися перемогою. Таким чином було об'єднано територію від Аккадського нагір'я до мисів Тенар та Малєя на півдні Пелопоннесу. При цьому жителі родючих долин, які вперто опиралися спартанцям були перетворені на ілотів. Населення ж общин, що знаходилися у передгір'ях і добровільно перейшли під владу Спарти, стали переїками. Вони зберігали економічні права, займалися торгівлею і ремеслами, але були виключені з політичного життя Спартанської держави. Водночас з підкоренням Лаконії спартанці виробили власне бачення державного устрою своєї держави, що базувалося на мілітарних засадах і культурі сили. Суворий спосіб життя, постійні тренування та військові походи проти навколишніх племен перетворили спартіатів на найбільш потужну сухопутну армію Давньої Греції. Розвиток Спарти, збільшення населення і гостра нестача родючої землі змусили Спарту почати боротьбу за землі Південного Пелопоннесу. Наслідком цього стали Мессенські війни, що з перервами відбувалися у VIII – V ст. до н.е.

Перша Мессенська війна відбувалася вірогідно в 743 – 724 рр. до н.е. В умовах постійних нападів спартанців на Мессенію останні зуміли укласти союз в полісами Аркадії та Аргосом, які бачили у лакедемонянах загрозу. У свою чергу Коринф виступив на боці Спарти. Мессенцям вдалося в відкритій битві перемогти агресорів, але згодом це не вберегло їхню країну від завоювання. Війна завершилася на користь спартанців, які змусили мессенців віддавати 50 % зібраного врожаю, також, скоріш за все, було забрано частину родючих земель.

Постійний терор щодо місцевого населення змусив мессенців в 685 р. до н.е. повстати проти спартанців, чим було спричинено Другу Мессенську війну 685 – 668 рр. до н.е. Вождь мессенців Аристомен зумів

на деякий час укласти союз з полісами Аркадії й багато років протистояти спартанцям. Однак в цілому війна завершилася на користь спартанців. Внаслідок цього практично всі землі Мессенії були передані спартіатам, а місцеве населення перетворене на ілотів. Набагато пізніше, в 464 р. до н.е. мессенські раби-ілоти підняли повстання проти Спарти. За свій розмах це повстання отримало назву Третя Мессенська війна.

В середині VI ст. до н.е. на півострові сформувався Пелопоннеський союз, до якого увійшли Спарта, Коринф, Сікіон, Мегари та інші поліси.

Афінська республіка

В Гомерівський період в Аттиці сформувалося кілька общин, що очолювалися радами старійшин та басилеями. В основному ці громади склалися з представників іонійського, ахейського та пеласгського населення. В Мікенський період на місці Афін вже існувала ахейська держава, яка зникла внаслідок дорійського нашествия. Однак в околицях колишньої цитаделі збереглися невеличкі поселення. В IX – VIII ст. до н.е. відбувалося поступове посилення Афін серед полісів Аттики, що спиралося на міцну економічну базу і вигідне географічне положення. На початку I тис. до н.е. почалося поступове об'єднання общин, відоме як *синойкізм*. Воно відбувалося як мирними, так і насильницькими методами. Об'єднання за легендами завершив герой Тезей, який ліквідував будь-яке місцеве самоврядування в родових селищах. Він також зосередив управління містом в руках єдиної Ради старійшин та басилеїв. Крім того, знатні роди були переселені до Афін, які поступово перетворювалися на важливий релігійний центр. Значну роль у посиленні ролі Афін в Давній Греції, зростанні економічної та політичної могутності міста зіграли реформи Драконта та Солона, що ставили на меті остаточно викоренити пережитки родоплемінного строю, розширити соціальну базу політичного режиму, створити сприятливі умови для розвитку торгівлі та ремесел. В цих умовах Афіни були фактично змушені перейти до активної зовнішньої

політики з метою встановлення контролю над морським узбережжям Аттики та захоплення стратегічно важливих регіонів в Східному Середземномор'ї.

В другій половині VII – першій половині VI ст. до н.е. тривала боротьба між Афінами та Мегарами за острів Саламін та місто Елевсін. Ці території безпосередньо знаходилися поблизу Афін, і відсутність контролю над ними загрожувала безпеці міста. Зокрема, на 650 – 640 рр. до н.е. припав перший період активізації протистояння, під час якого Афіни зазнали поразки. На рубежі століть розвернулася нова війна, в якій афінськими військами командував архонт Солон. Саламін був завойований афінянами й за дипломатичного посередництва Спарти визнаний законним володінням Афін, хоча пізніше на деякий час знов був захоплений Мегарами. Лише в 565 р. до н.е. афінський воєначальник Пісістрат остаточно розгромив мегарців та приєднав острів до Афін.

При Пісістраті відбулося посилення позицій Афін на зовнішньополітичній арені. В цей період основним завданням полісу було встановлення контролю над Чорноморськими протоками, від яких залежало постачання зерна до материкової Греції. Афіни заволоділи родовищами срібла та золота в Пангеї (Фракія), островами Лемнос та Імброс, містом Сегей коло Геллеспонту. Мільтіад, у свою чергу, встановив контроль над Херсонесом Фракійським. Крім того, були укладені союзи з о-вами Наксос, Самос, фессалійськими полісами, містами Аргос та Коринф.

У свою чергу, в часи правління Пісістратидів (527 – 510 рр. до н.е.) відбулося погіршення міжнародного становища Афін. Перська імперія приєднала Малу Азію, о-ва Егейського моря. Афіни були змушені залишити Херсонес Фракійський.

7.4. Грецько-перські війни (499 – 449 рр. до н.е.)

Утворення Перського царства

В другій половині VI ст. до н.е. в Передній Азії відбувається формування перської імперії Ахеменідів. На початковому етапі свого існування перська держава була васалом Мідійського царства, доти, поки Кір II (559 – 530 рр. до н.е.) в 553 р. до н.е. не почав повстання проти царя Астіага. У своєму заколоті Кір II був підтриманий багатьма представниками мідійської аристократії, невдоволеної тиранічним правлінням Астіага. Багато у чому це визначило успіх повстання, що завершилося в 550 р. до н.е. передачею престолу перському царю. Не зупинившись на цьому, Кір II впродовж 550 – 548 рр. до н.е. захопив територію Гірканії, Парфії, Вірменії, Елама. В 547 р. до н.е. персько-мідійська армія за підтримки кілікійців розгромила лідійського царя Креза, відомого своїми багатствами. Таким чином, перси впритул підійшли до захоплення грецьких міст-держав Малої Азії. В 40-і рр. VI ст. до н.е. перський полководець Гарпаг захопив більшість полісів Іонії, Карії, Еоліди. Деякі з них, зокрема, Мілет, ще до початку завоювання поспішили визнати васалітет щодо перського царя; жителі, інших, як, наприклад, Фокеї, взагалі за даними Геродота перебралися у Західне Середземномор'я. При цьому на початку свого панування перси надали полісам достатньо широку внутрішню автономію, певні привілеї в оподаткуванні та зовнішній торгівлі. В 539 р. до н.е. Кір II захопив Вавилонію, коронувавшись як її цар, а дев'ятьма роками пізніше він загинув під час походу в Середню Азію проти племен масагетів. Його наступник Камбіс II (530 – 522 рр. до н.е.) в 525 р. до н.е. завоював Єгипет, оголосивши себе фараоном. Після цього Афіни втратили можливість активної колонізації Єгипту.

Активна зовнішня експансія Персії перервалася на кілька місяців у зв'язку з державним переворотом в країні на чолі з Гауматою, який

видавав себе за брата Камбіса II Бардію. Під час перебування царя в Єгипті у 522 р. до н.е. Гаумата захопив престол і кілька місяців утримував його. Камбіс II під час повернення на батьківщину з військами несподівано загинув, і Гаумата лише через кілька місяців був скинений з престолу та вбитий. До влади прийшов Дарій I (522 – 486 рр. до н.е.). Початок свого правління новий цар був змушений провести в постійному придушенні заколотів у різноманітних провінціях Перської імперії: Еламі, Вавилоні, Маргіані, Мідії, Парфії, Гірканії, Вірменії, Єгипті. Ці повстання продовжувалися з 522 до 518 рр. до н.е. Водночас Дарій I зумів розширити свою імперію, захопивши Нубію в 518 р. до н.е., Північно-Західну Індію в 517 р. до н.е. та залишки до того незалежних грецьких островів в Егейському морі (517 р. до н.е.). Після цього Дарій I вирішив здійснити реформу державного устрою, щоб не допускати надалі подібних повстань. Зокрема, все землі були поділені на сатрапії, правителі яких напряду призначалися царем. Вони очолювали цивільну владу, разом із тим армійські гарнізони знаходилися у підпорядкуванні воєначальників, які отримували накази від царя. Було посилено податковий тиск, насамперед, на найбільш розвинені області Малої Азії, Вавилонії, Фінікії, Сирії, Палестини та Єгипту. Було значно обмежено внутрішню автономію малоазійських та острівних грецьких полісів, встановлювалася системи намісників, що призначалися сатрапом Малої Азії. Разом із запровадженням високих податків перси обмежували свободу зовнішньої торгівлі.

Внаслідок придушення повстань та проведених реформ Дарій I укріпив Перську імперію і розвернув активну зовнішню експансію, прагнучи за словами Діодора Сицилійського завоювати весь населений світ. В 514 – 512 рр. до н.е. відбувся похід Дарія I в Скіфію з метою встановлення над хлібною торгівлею з Грецією, який завершився невдало, однак все ж таки дозволи підкорити Фракію. Тим самим Дарій I отримав

контроль над Дарданеллами, позбавивши Афіни можливості отримувати зерно з чорноморських полісів. Водночас персами було підкорено Македонію.

Тим часом в материковій Греції розвернулася боротьба між Афінами та Фівами через поліс Платеї в Беотії. В 510 р. до н.е. в Афінах за допомоги Спарти скинута влада Пісістратидів, після чого Клісфен почав широкі перетворення, що торкнулися, зокрема, і зовнішньої політики. В 506 р. до н.е. проти Афін сформувалася коаліція Спарти, Фів, Халкідів, Егіни. Афіняни звернулися за допомогою до Персії, яка була обумовлена встановленням протекторату з боку Дарія I. Однак Народне зібрання не затвердило цей договір. В тому ж році афіняни розгромили фіванців, халкідців, а також приєднали острів Евбея. На завойовані землі афіняни вивели 4000 бідняків, які стали там опорою влади. Таким чином вже наприкінці VI ст. до н.е. перси активно втручались у міжполісні суперечки, надаючи допомогу то одним, то іншим містам. Фактично на рубежі VI – V ст. до н.е. Дарій I остаточно сформував власне бачення майбутніх відносин з греками, що передбачали їх повне підкорення. Таким чином, війна між Персією та Давньою Грецією ставала неминучою.

Причини та передумови війни, періодизація

Персія поступово розширювала сферу свого впливу, Греція ж була на той час одним з найбільш розвинених регіонів людської ойкумени. Це був економічний, політичний центр, де знаходилися багаті поліси та розвинена реміснича промисловість. Крім того, Греція мала зручне геополітичне положення, оскільки фактично була плацдармом для завоювання всього Середземномор'я. Ще однією причиною залежність економічної та політичної стабільності Персії від постійної зовнішньої експансії. Її економіка мала екстенсивний та мілітарний характер. Елладі ж завоювання Персією загрожувало повним знищенням всієї грецької цивілізації.

Традиційна періодизація греко-перських війн виглядає наступним чином:

499 – 494 рр. до н.е. – Іонійське повстання;

492 – 490 рр. до н.е. – Похід Дарія I у Грецію;

480 – 479 рр. до н.е. – похід Ксеркса у Грецію;

478 – 459 рр. до н.е. – звільнення островів Егейського моря, грецьких полісів Малої Азії та утворення Делоської сіммахії (478 – 459 рр. до н.е.).

459 – 449 рр. до н.е. – експедиція Афін в Єгипет, укладення Каллієвого миру.

Іонійське повстання (500 / 499 – 494 рр. до н.е.)

В 500 (499) р. до н.е. після невдалої облоги перською армією острова Наксос почалося повстання Мілету під керівництвом колишнього намісника Арістагора проти Персії. Його підтримали іонійські міста, було утворено союз полісів Малої Азії, а з її території вигнані перські війська. Арістагор, у свою чергу, звернувся за допомогою до полісів Балканської Греції. Однак Спарта відмовила, Афіни надали флот з 20 кораблів, а Еретрія – 5 кораблів.

Влітку 498 р. до н.е. повстанці провели наступ на адміністративний центр Малоазійської сатрапії Сарди, внаслідок чого саме місто було спалено, а цитадель, де переховувався брат Дарія I Артаферн, оточено. Наслідком цього походу стала акумуляція Дарієм I своїх військових сил на кордонах Малої Азії. Більш того, повсталі не спромоглися встановити контроль над даною територією. В 497 р. до н.е. в морській битві біля Кіпру грецький флот розгромив фінікійський. Але на той час Дарій I привів у Малу Азію свої основні війська. Дві армії з півдня та півночі оточили Мілет та Іонію. Перси захопили Кіпр, південь Малої Азії, Візантій, Халкедон. В 495 р. до н.е. фінікійці коло острову Лада розгромили грецький флот, а вже в 494 р. до н.е. Мілет було захоплено і зруйновано. Населення міста було виведено і перетворено на рабів.

Похід Дарія I у Грецію (492 – 490 рр. до н.е.)

В 492 р. до н.е. перси, використавши як привід допомогу Афін та Еретрії іонійцям, почали наступ на Грецію (30000 армія, 600 трієр). Командувачем армії було призначено Мардонія – воєначальника та дипломата, зятя Дарія I. Йому вдалося підкорити поліси Дарданелл, племена Південної Фракії, однак буря у мису Афон знищила флот та значну частину війська. Разом з тим, перси отримали стратегічний плацдарм на Балканах.

Не змирившись з невдачею, Дарій I сформував нову армію та флот. Командувачами було призначено Датіса та Артаферна. Водночас з цим, перси вирішили провести дипломатичну підготовку, щоб не допустити об'єднання давньогрецьких полісів. В 491 р. до н.е. Дарій I відправив послів в Грецію з вимогою підкоритися (надання «землі та води»). Підкорилося багато островів, зокрема, Егіна; поліси Фессалії, Беотії (Фіви). Аргос, у свою чергу, оголосив про свій нейтралітет. Спарта та Афіни ж знищили посольства, тим самим позбавивши себе можливості примирення з Дарієм I.

Влітку 490 р. до н.е. перська армія висадилася на острові Евбея, де знищила поліс Еретрія, який свого часу надав допомогу повсталим іонійцям, а потім висадилася коло м. Марафон за 42 км від Афін. 12 вересня 490 р. до н.е. відбулася битва біля Марафону, в якій афінський стратег Мільтіад розгромив перську армію. Дарій I, вимушено відступивши, не змирився з поразкою та почав підготовку до нового походу, однак в 486 р. до н.е. помер.

Похід Ксеркса у Грецію (480 – 479 рр. до н.е.)

В 486 – 465 рр. до н.е. Персією правив син Дарія I Ксеркс I. Як і батько, після приходу до влади Ксеркс I зіткнувся з необхідністю придушувати повстання, що відбувалися в Єгипті та Вавилоні. В 483 р. до н.е. ця задача була виконана, і перський цар зміг зосередитися на

підготовці до нового походу проти Греції. Зокрема, Ксеркс отримав підтримку полісів Фессалії та Беотії, Аргос як і раніше оголосив про нейтралітет в майбутній війні. Карфаген, що контролював Західне Середземномор'я, виступив в союзі з Персією та активізував воєнні дії у Великій Греції, щоб нейтралізувати можливих грецьких союзників. В 481 р. до н.е. було завершено процес формування перської армії, що налічувала 150000 – 200000 осіб та флот у 1200 кораблів.

Водночас в Греції тривала активна дипломатична та військова підготовка, спрямована на утворення антиперської коаліції. В 481 р. до н.е. в Греції відбувся Коринфський конгрес, на якому було оформлено військовий союз з 31 поліса. Всі війська об'єдналися під владою спартанських царів.

Тим часом в Афінах відбувалася боротьба прибічників двох зовнішньополітичних концепцій:

- Фемістокл виступав за створення потужного військово-морського флоту у 200 трієр та наступальну зовнішню політику Афін. Він, в першу чергу, виражав інтереси широких мас демосу, ремісників, торговців, моряків.
- Арістид, у свою чергу, прагнув збільшити гоплітське військо, створити смугу укріплень Афін та зосередитися на обороні. В своїй діяльності Арістид орієнтувався на афінських землевласників, що становили основу сухопутного війська: кавалерії та гоплітів.

Наприкінці 80-х рр. V ст. до н.е. Фемістоклу вдалося перемогти у внутрішньополітичних суперечках, і Арістид був підданий процедурі остракізму.

Навесні 480 р. до н.е. перси виступили в похід, швидко оволодівши Фракією та Македонією і зупинившись коло Фермопільської ущелини, яка відокремлювала Фессалію від Середньої Греції. В даній місцевості

зосередилися 7200 грецьких гоплітів, коло мису Артемісій (о. Евбея), у свою чергу, став союзний флот – 270 трієр. У серпні 480 р. до н.е. відбулася битва у Фермопіл. Одночасно з нею тривала триденна морська битва коло мису Артемісій, яка не виявила переможця. Цар Леонід разом з 300 спартанцями та союзними феспійським і фіванським загонами відмовився відступити, загинувши в ущелині. Після цього перси захопили Аттику, розграбувавши та підпаливши Афіни. Основна маса населення Афін була евакуйована на острів Саламін, де 28 вересня 480 р. до н.е. відбулася морська битва, в якій греки розгромили перський флот, згодом перерізавши морські комунікації з Малою Азією. В цій ситуації Ксеркс був змушений відійти в Малу Азію, залишивши в Греції корпус під командуванням Мардонія. Перський полководець перетворив Беотію на свою базу, з якої здійснював походи в Аттику. Влітку 479 р. до н.е. греки розробили план подвійного розгрому персів. Біля м. Платей в Беотії був розгромлений 70000-й корпус Мардонія, якого спартанський воєначальник Павсаній спромігся заманити в западню. Водночас ескадра спартанського царя Леонтіхіда та афінського стратега Ксантиппа коло мису Мікале знищила перський флот.

Звільнення островів Егейського моря, грецьких полісів Малої Азії та утворення Делоської сіммахії (478 – 459 рр. до н.е.)

Після перемог над персами у Балаканській Греції співвідношення сил у війні кардинально змінилося. Почалося посилення ролі Афін та їхньої морської могутності. На перший план вийшло нове завдання – визволення від персів басейну Егейського моря. У свою чергу, після битви у Платей спартанці поступово знизили свою зовнішньополітичну активність. Причини цього полягала в тому, що в бойових діях наголос переносився на морські експедиції в Східне Середземномор'я, що не було вигідне Спарті; крім того, відчувалася обмеженість у зовнішній політиці через постійну загрозу повстання ілотів. Суперечки між Спартою та

Афінами також поглиблювалися різністю підходів до питання подальшої долі визволених полісів Східного Середземномор'я. Спарта виступала за застосування жорстоких мір проти полісів, що в свій час підтримали Персію. Крім того, спартанці підтримували проаристократичні групування в цих полісах. Афіни ж займали більш м'яку позицію, підтримуючи демократичні фракції та пропонуючи їм союзні відносини.

Поступово навколо Афін почали об'єднуватися визволені поліси та острови. В 478 р. до н.е. на о. Делос було утворено Перший Афінський військовий союз (Делоська сіммахія). Основні характеристики полягали у наступному: загальна скарбниця, об'єднана армія та флот. Була утворена Рада делегатів всіх полісів. Афіни очолили цей союз, мотивуючи це своєю роллю у звільненні греків від Персії. Таким чином, афіняни отримували на рік 460 талантів срібла та золота (1 талант – 26,2 кг) на утримання війська, яке складалося з 200 трієр, 40000 моряків, 10000 гоплітів, 1000 вершників. Водночас з цим почали проводилися заходи з укріплення Афін, зокрема, було побудовано фортечні мури навколо міста та порту Пірей, а також захищено дорогу між ними так званими «довгими стінами». В самих Афінах в даний період відбулося вигнання Фемістокла, який почав викликати побоювання міських жителів щодо прагнення до тиранічної влади. Це, у свою чергу, дало можливість вийти на передній план сину Мільтіада – Кімону, який і очолив армію Делоської сіммахії. В 70-і рр. V ст. до н.е. афіняни під проводом Кімона звільнили острів Скірос, місто Візантій, Фракію. Міста Іонії та Карії також вступили в Перший Афінський морський союз. Фактично весь басейн Егейського моря був звільнений від загрози перської навали. Більш того, в 469 або 466 рр. до н.е. в битві при Еврімедонті на малоазійському узбережжі греки знищили перський флот з 350 кораблів, потім сухопутну армію, і на останок фінікійський флот з 80 кораблів.

Водночас Афіни посилили тиск на своїх союзників, придушуючи будь-які прояви самостійності з їхньої сторони. Зокрема, було проведено каральні походи проти островів Наксос (469 р. до н.е.) та Фасос (465 р. до н.е.). В 60-і рр. V ст. до н.е. активність Афін в боротьбі з Персією пішла на спад. Це було пов'язано як з переговорами, що тривали між суперниками, так і загостренням відносин між Спартою та Афінами. Причини цього протистояння, насамперед, полягали у підтримці Афінами демократів у звільнених грецьких полісах. Фактично йшло до прямого зіткнення, однак в 464 р. до н.е. в Спарті відбувся землетрус, після чого почалося повстання ілотів. Спарта звернулася за допомогою до Афін, які вислали загін гоплітів. Однак спартанці встигли самостійно розгромити повсталих, після чого в грубій формі відіслали афінян додому. Після цього відносини між Спартою та Афінами лише погіршувалися. Наслідком стала так звана Мала Пелопоннеська війна (460 – 445 рр. до н.е.). В 457 р. до н.е. союзне спартансько-беотійське військо розгромило афінян в битві при Танагрі. Однак втрати, яких зазнали переможці, не дозволили їм продовжити наступ на Афіни. Більш того, через два місяці після цієї битви афіняни при Енофітах розгромили беотійську армію. Таким чином до Делоської сіммахії були змушені приєднатися поліси Беотії, Фокіди та частини Локриди. Після цього було захоплено острів Егіна, а також піддано блокаді узбережжя Пелопоннесу.

Експедиція Афін в Єгипет, укладення Каллієвого миру (459 – 449 рр. до н.е.)

Відсутність активних воєнних дій між Делоською сіммахією та Персією не допомогла Ксерксу покращити становище в державі. В першій половині 460-х рр. до н.е. в імперії за даними історичних джерел панували голод та розруха, викликані, зокрема, і війною з Грецією. Було втрачено контроль над багатими малоазійськими полісами, до того ж погіршилися умови зовнішньої торгівлі. Сам цар фактично втратив

контроль над своїми придворними й в 465 р. до н.е. був вбитий, а на престол вступив його Артаксеркс I (Ардашир I) (465 – 424 рр. до н.е.).

В 460 р. до н.е. в Єгипті у зв'язку з нестабільністю внутрішньополітичного становища, високими податками та зловживаннями з боку перської адміністрації почалося повстання місцевого населення під проводом лівійця Інара. Повсталі змогли розгромити практично всі місцеві перські гарнізони, після чого звернулися за допомогою до афінян. В 459 р. до н.е. афінський флот (200 кораблів) та 20000 гоплітів відправилися в Єгипет на допомогу Інару. Спочатку вони завдали низку поразок персам, однак в 455 – 454 рр. до н.е. все ж таки були розгромлені. Сам Інар загинув, як і більшість афінського експедиційного корпусу.

Поразка Афін в Єгипті викликала заворушення серед полісів Делоської сіммахії. Тому, прагнучи не допустити її розколу, афіняни перенесли спільну скарбницю до свого міста, після чого, фактично, змінився характер союзу. Інші поліси виплачували внески в скарбницю безпосередньо Афін і знаходилися у певному підпорядкуванні в афінян. Таким чином, в 454 р. до н.е. відбулося перетворення сіммахії на Афінську архе – державу.

В 450 – 449 рр. до н.е. воєнні дії розгорнулися навколо Кіпру. При цьому у морській битві поблизу міста Саламін афінському стратегу Кімону вдалося розгромити перський флот. Однак невдовзі він помер, а флот було повернено до Афін. Скориставшись послабленням позицій Афін у Східному Середземномор'ї, малоазійські поліси Карії та Троади відмовилися платити форос до скарбниці Афінської архе.

В 449 р. до н.е. внаслідок переговорів афінського дипломата Каллія та перського царя Артаксеркса I був укладений мир, хоча фактично перший договір між противниками з'явився ще після битви при Еврімедонті. Частина дослідників вважає, що Каллієв мир став

продовженням більш раннього мирного договору. Він характеризувався відсутністю чітких сухопутних кордонів, та, водночас, визначенням морських – перський флот не міг дрейфувати в Лікійському морі далі Хелідонських островів; в районі Понту – далі Кіанейських островів (коло входу до Босфору). Поліси Малої Азії фактично отримували незалежність, але мали сплачувати данину персам. Греки ж зобов'язувалися не втручатися у справи Східного Середземномор'я та Єгипту.

В 446 / 445 рр. до н.е. між Спартою та Афінами був укладений Тридцятирічний мир, який завершив Малу Пелопоннеську війну. Відповідно до його умов афіняни мали відмовитися від усіх захоплених територій на Пелопоннеському півострові, обидві сторони зобов'язувалися не приймати до себе поліси-перебіжчики. Таким чином, в Греції було офіційно було закріплено два центри впливу. Разом із тим, цей договір не розрішив суперечності у відносинах Афін та Спарти й лише відклав подальші воєнні дії між ними.

Вже в 448 р. до н.е. афінський архонт Перікл запропонував скликати Панеллінський конгрес. Основними питаннями конгресу мали стати: відбудова зруйнованих храмів, забезпечення вільного морського плавання, забезпечення мирного розвитку Греції. Водночас Афіни розраховували на посилення свого впливу на поліси Греції. З Афін були відправлені посольства у всі частини еллінського світу: поліси Малої Азії, Фракії та Дарданелл, Беотії та Фокіди, Пелопоннесу, на острови Егейського моря. Всі посольства завершилися невдачею, причини якої полягали у страху перед посиленням Афін та неоднозначному ставленні до активної зовнішньої політики Афін.

7.5. Міждержавні відносини в період Пелопоннеської війни (431 – 404 рр. до н.е.)

Причини та передумови, періодизація

Афінська архе наприкінці 30-х рр. V ст. до н.е. об'єднала близько 300 полісів, в основному, Східного Середземномор'я. За своїм розвитком це були міста, орієнтовані на морську торгівлю і значну роль демосу. Всі члени архе платили щорічну данину – форос, розмір якої залежав від можливостей полісу. Загалом це давало в рік 600 талантів – 15,6 т срібла та золота. Скарбниця знаходилася у храмі Афін на Акрополі. Весь союз був поділений 5 округів: фракійський, геллеспонтський, острівний, іонійський, карійський. За збором податків в округах слідували єпископи-наглядачі. Водночас, Афіни дозволяли собі самостійно користуватися доходами та навіть міняти суму форосу, так, наприклад, в 427 р. до н.е. він становив 1300 талантів.

В 440 – 430-і рр. до н.е. перед Афінською архе стояли завдання, що передбачали локалізацію Пелопоннеського союзу та обмеження впливу Спарти; посилення впливу в Східному Середземномор'ї та приєднання нових полісів та островів; експансію на захід, у Велику Грецію та північний схід (Понт Евксінський).

Реалізуючи свою політику, в 458 р. до н.е. афіняни захопили Егіну. Крім того, в 50-і рр. V ст. до н.е. було укладено союз з Аргосом та полісами Фессалії. В 437 – 435 рр. до н.е. флот Афін на чолі з Периклом допоміг скинути владу тирана Тімесілая в Синопі, після чого та перетворилася на плацдарм Афін у Чорному морі. В Перший Афінський морський союз також увійшли Аміс, Аполлонія, Істрія, Ольвія. В Західному Середземномор'ї до Афінської архе приєдналися поліси Регій на березі Мессанської затоки та Леонтіни на Сицилії.

В середині V ст. до н.е. до Пелопоннеського союзу увійшли практично всі поліси Пелопоннесу, деякі поліси Центральної Греції,

зокрема, Фіви, міста Фокіди, Коринф, Мегари, Сікіон, частина островів Іонічного моря. При цьому створювалося могутнє об'єднання сухопутних військ з аграрних полісів та військового флоту з торгово-промислових міст Пелопоннесу. Структура союзу була доволі примітивна. Поліси зберігали незалежність, могли вести власні війни, не існувало спільної казни, бюрократичного апарату. В обов'язки членів союзу входило проведення скоординованої зовнішньої політики, спільна участь у війнах. При цьому поліси мали право на вільний вихід з Пелопоннеського союзу та повернення до нього. Певним чином, це дійсно демократичне ставлення союзників допомогли зберегти союз впродовж 200 років.

Основним суперником Спарти виступали Афіни, тому, намагаючись протидіяти її експансії, лекедемоняне домоглися виходу з архе полісу Мегари, які своїм місцеположенням прикривали вхід до Центральної Греції. У відповідь на це Афіни в 433 / 432 рр. до н.е. наклали економічні санкції на Мегари – так звану «мегарську псефізму». Вона передбачала заборону ввезення мегарських товарів на територію Афінської архе.

Наступним конфліктом, що призвів до початку Пелопоннеської війни, стало протистояння демократичних та аристократичних угруповань на Керкірі та в Епідамні. Обидва поліси були колоніями Коринфу, який підтримував місцевих аристократів. У свою чергу, демократи звернулися за допомогою до Афін. Було укладено оборонний союз та відправлено військовий контингент. Тим самим відбулося порушення мирного договору від 445 р. до н.е. між Афінською архе та Пелопоннеським союзом.

У свою чергу, в 432 р. до н.е. зусиллями Спарти Потідея, що знаходилася на півострові Халкідіка, вийшла з Афінської архе та попросила допомоги у Коринфу, її метрополії. В боротьбі за Потідею зіткнулися Афіни з однієї сторони та Коринф і Македонія (на чолі з

Пердіккою) з іншої. Проти Афін виступили всі поліси Халкідійського півострову, однак в 431 р. до н.е. вони були розгромлені військами архе.

Восени 432 р. до н.е. на вимогу Коринфу було скликане загальне зібрання (сіллогос) Пелопоннеського союзу в Спарті. Головним причіником війни виступив Коринф, який вимагав негайних воєнних дій проти Афін. У відповідь делегація Афінської архе доводила, що вища роль Афін в Греції пояснюється їх заслугами у війні проти Персії. Спартанські делегати, у свою чергу, досить довгий час коливалися між дипломатичним та воєнними шляхами вирішення цієї проблеми. В результаті голосування було прийнято рішення на користь війни та висунуто ультиматум Афінам: вигнати Перикла, розпустити архе, зняти облогу Потідеї, визнати незалежність острову Егіна та скасувати «мегарську псефізму». Звісно, ці умови були неприйнятні для Афін.

Таким чином, основними причинами війни виступили: боротьба Афін та Коринфу за вплив в Західному Середземномор'ї та Великій Греції; політичне протистояння двох систем: демократичної в Афінах та аристократичної в Спарті за гегемонію в Греції.

Приводами до війни послужили: війна Керкіри та Коринфу; економічні санкції Афін проти Мегар; зіткнення через Потідею. Військовий потенціал Пелопоннеського союзу становив 60000 гоплітів та 300 кораблів. В свою чергу, Афінська архе мала у своєму розпорядженні 400 трієр, 32000 гоплітів та 1200 вершників. Плани сторін враховували як свої сильні та слабкі сторони, так і суперника. Спарта планувала сухопутне вторгнення в Аттику, розгром афінської армії та систематичну облогу Афін. Перикл, у свою чергу, прагнув встановити блокаду Пелопоннесу з моря, здійснення десантів на поліси та острови противника.

Періодизація Пелопоннеської війни (431 – 404 рр. до н.е.) складається наступним чином:

- 431 – 421 рр. до н.е. – Архідамова війна;

- 421 – 415 рр. до н.е. – перемир'я;
- 415 – 404 рр. до н.е. – Сицилійська експедиція афінян та Декелейська війна.

Архідамова війна (431 – 421 рр. до н.е.).

Перший етап війни отримав свою назву завдяки спартанському царю Архідаму, який командував союзною пелопоннеською армією. Воєнні дії відбувалися одночасно на кількох театрах: в Беотії, Аттиці, Халкідіці. Зокрема, в Беотії фіванці напали на союзника Афін – поліс Платеї, намагаючись швидко захопити його. Цей план завдяки допомозі Афін не вдалося реалізувати, і воєнні дії навколо Платей розтягнулися на 5 років. Водночас спартанці здійснили вторгнення до Аттики та піддали розоренню всю область. Однак афіняни встигли заховати населення в фортеці. Більш того, спартанські вторгнення, що стали регулярними, разом із тим тривалий час не були тривалими, оскільки воїни мали повернутися до етапу збору врожаю; також існувала постійна загроза повстання ілотів. Захистивши населення Аттики від нападу спартанців, Перикл не зміг зробити того ж самого щодо епідемії тифу або чуми, що тривала з 430 до 426 рр. до н.е. Втрати серед населення та особливо армії призвели до падіння популярності стратега, більш того, він сам став жертвою епідемії. Водночас спартанці розпочали активну роботу з союзниками Афін з метою їхнього виходу з архе. В 428 р. до н.е. від Афін відпав острів Лесбос. Місцеві аристократи звернулися за допомогою до Спарти, але та не встигла. Афіняни придушили повстання, наклали контрибуцію та знищили флот Лесбосу, а також відібрали частину території й піддали страті частину аристократії. Одночасно Афіни продовжували морську блокаду Пелопоннесу, куди ще в 431 – 430 рр. до н.е. було відправлено флот з 150 трієр. В цей час до Афін перейшли Кефалленія, Закінф, було захоплене м. Соллій. Фактично, вздовж західного берега Греції була встановлена зона впливу Афін, яка мала перекрити постачання продовольства з Великої

Греції. Таким чином, в 426 р. до н.е. стратегічна ініціатива у війні перейшла до Афін, основним театром воєнних дій стала Західна Греція. Цьому сприяло збільшення у два рази флоросу та перемога в самих Афінах радикально налаштованого політичного угруповання на чолі з Клеоном, яке виступало за наступальну тактику у війні. Вже в 426 р. до н.е. у битві при Соллії афіняни розгромили 3000-й спартанський загін, що стало першою подібною перемогою на суші. Більш того, в 427 р. до н.е. афіняни відправили на Сицилію морську експедицію, яка за підтримки міста Регій вела воєнні дії проти Сиракуз та інших прибічників Пелопоннеського союзу. Розвиваючи успіх, в 425 р. до н.е. афінський стратег Демосфен захопив Пілос в Західній Мессенії та перетворив його на базу для ведення війни проти Спарти. Більш того, до Демосфена почали стікатися бігли раби-ілоти, що поповнювали допоміжні війська. Загін спартанців, відправлений до Пілосу, афіняни розгромили, захопивши у полон 292 гопліта. Вже в 424 р. до н.е. афіняни захопили острів Кіферу, що знаходиться на південь від Пелопоннеського півострову.

Спарта, опинившись у великій небезпеці, відправила послів до Афін з пропозицією почати мирні переговори, однак афіняни відмовилися. Разом із тим, подальші події показали помилковість цього рішення. В 424 р. до н.е. афінська армія була розгромлена у битві при Делії на кордоні Аттики та Беотії. В тому ж році відбулося зібрання представників всіх полісів Сицилії в м. Гела, де було досягнуто угоди про укладення миру. Афінянам було запропоновано залишити острів. В 422 р. до н.е. в битві під Амфіполем (Фракія) спартанці ще раз розгромили афінян. В цій битві загинув, зокрема, і Клеон. Таким чином, обидві сторони конфлікту були знекровлені та потребували перепочинку. Відтак почалися переговори, що завершилися підписанням договору в 421 р. до н.е., відомого як Нікіїв мир. За його умовами зберігався довоєнний розклад сил, поверталися захоплені раніше поліси, відбувався обмін полоненими, сторони відмовлялися від

надання притулку рабам та втікачам. Строк дії договору встановлювався у 50 років.

415 – 404 рр. до н.е. – Сицилійська експедиція афінян та Декелейська війна.

Мирний період, що тривав близько п'яти років, не владнав протиріччя між суперниками. Більш того, невдоволені припиненням війни, поліси Пелопоннесу почали виходити зі складу союзу та намагатися самостійно вирішувати суперечності з Афінами. Не виконувалися навіть умови Нікієвого миру, зокрема, у питанні повернення раніше захоплених полісів. Фактично, обидві сторони лише намагалися відновити свій військовий потенціал з тим, щоб далі перейти до нової фази протистояння. Питання полягало лише у тому, хто першим порушить мир. Такими виявилися Афіни, які на 415 р. до н.е. відновили свою фінансову систему та укомплектували новий флот і армію. Тепер новим стратегічним напрямом воєнних дій стало Західне Середземномор'я. Причини цього полягали у тому, що Афіни мали там достатню кількість прибічників (Кіфера, Пілос, Кефаленія, Закінф). Спарта, у свою чергу, вступила в суперечку з Коринфом та полісами Беотії, які виступили проти миру 421 р. до н.е. Афініські стратеги вирішили відправити на Сицилію військово-морську експедицію на чолі з Нікієм, Ламахом та Алквіадам, причому перший з них виступав проти порушення угоди.

Рейд, що відбувався в 415 – 413 рр. до н.е., був підготовлений достатньо серйозно. 200 трієр, 10000 гоплітів, понад 28000 легкоозброєних піхотинців та моряків мали розгромити союзників Спарти. Таким чином, афіняни мали всі підстави сподіватися на позитивний результат операції. В 415 р. до н.е. вони здійснили облогу Сиракуз, яка, тим не менш, закінчилася невдало. Більш того, афініські союзники фактично відмовилися допомагати афінянам. Водночас на допомогу союзникам підійшов флот Пелопоннесу. В 413 р. до н.е. афініська ескадра на чолі з Демосфеном була

розгромлена, після чого настала черга сухопутної армії. Нікій та Демосфен були страчені, а всі полонені продані в рабство. Після цієї поразки вся західна політика Афін опинилася у занепаді. В самих Афінах активізувалися антидемократичні сили, що планували повалення чинного політичного ладу та припинення війни.

У свою чергу, спартанці за порадою Алквіада, що перейшов на їх бік, змінили свою стратегію щодо сухопутних воєнних дій. Вони перейшли до планомірної постійної облоги Афін, порушивши при цьому всі господарські зв'язки в Аттиці. Водночас Спарта намагалася вирішити ще одне важливе питання – створення потужного військового флоту, який міг би протидіяти афінському. Оскільки коштів на це у Пелопоннеського союзу не було, спартанці в 412 р. до н.е. пішли, фактично, на загальногрецьку зраду – переговори з Персією. В обмін на фінансові кошти для будівництва флоту спартанці мовчки погодилися на відновлення влади Персії над грецькими малоазійськими полісами. Тим самим вони ще й руйнували Афінську архе. Основний театр війни перемістився в Егейський басейн. Тут вже в 412 р. до н.е. почалося повстання Хіосу, Клазомен, Мілету проти Афін. В 411 р. до н.е. зі складу Афінської архе вийшли всі іонічні поліси. Підтримуючи заколотників, у Східному Середземномор'ї постійно перебував спартанський флот на чолі, зокрема, з Алквіадом.

В цих умовах афіняни провели низку реформ, покликаних загальмувати розпад архе та відновити військовий потенціал. Зокрема, було скасовано форос, пом'якшено ставлення до союзників через надання їм широкої автономії, запроваджено 5 % мито на товари, що провозилися через Чорноморські протоки, контрольовані Афінами. Частково це дало свій результат, зокрема, частина іонічних полісів повернулася до Афінської архе. Однак в самій метрополії невдоволення поразками афінської армії було настільки великим, що в 411 р. до н.е. внаслідок державного перевороту до влади прийшли представники олігархії, які

встановили режим терору. Новий уряд – Рада 400 звернувся з пропозицією миру до Спарти, однак та відмовила, сподіваючись остаточно розгромити противника. Тим часом, афінський флот, що базувався на острові Самос не змирився з олігархічним правлінням та продовжив підтримувати демократів. Таким чином, фактично Афінська держава почала розпадатися вже всередині. Внутрішнє протистояння призвело до виходу з морського союзу острову Евбея та полісів Дарданелл і Геллеспонту. Флот був змушений відправитися на приборкання цих полісів. При цьому афіняни за посередництва того ж самого Алквіада отримали грошову допомогу з боку персів, невдоволених значним посиленням Спарти. Скориставшись нею та посиливши флот, афіняни в 411 р. до н.е. розгромили спартанців при Абідосі, а в 410 р. до н.е. – при Кізиці. Таким чином, було відновлено контроль над протоками, що вели до Чорного моря. Крім того, в Афінах було повалено режим Ради 400 та відновлено демократію. Після цього перси одразу ж перестали підтримувати афінян і знову почали допомагати Спарті. Таким чином, вони дотримувалися своєрідного статус-кво щодо Греції, послаблюючи та виснажуючи обидві сторони. В 406 р. до н.е. афіняни ще раз спромоглися розгромити спартанський флот, тепер при Аргінуських островах, однак це була остання їхня перемога. Афінам не вистачало фінансів, кораблів, армії. Союзники виходили з архе, спартанський флот на чолі з Лісандром контролював протоки, якими до Афін з Чорного моря йшов хліб. В 405 р. до н.е. при Егоспотамос афіняни були розгромлені. Самі ж Афіни були піддані облозі та здалися в 404 р. до н.е. За умовами мирного договору, відомого, як Ферменів, Афінська архе ліквідовувалася; поліс не мав права мати флот за виключенням 12 кораблів берегової охорони; знищувалися міські укріплення, зокрема «Довгі стіни»; ліквідовувався демократичний лад, влада передавалася 30 –и правителям-прибічникам Спарти; накладалася значна контрибуція.

Причини поразки Афін у війні слід розглядати в кількох площинах. Насамперед, відповідно до плану Перикла основну роль мав відіграти флот, який повинен був блокувати узбережжя Пелопоннесу. Однак афінський архонт недооцінив роль сухопутної армії противника, яка перейшла до тактики постійної присутності в Аттиці, розорюючи її. По-друге, негативну роль відіграли репресії Афінської архе та зверхність, що демонструвалася відносно власних союзників. Важливим фактором стала вразливість морських комунікацій Афін, якими постачалося продовольство до міста. Звісно мало значення і військове мистецтво Спарти та допомога, надана Персією під час війни.

7.6. Міждержавні відносини в Давній Греції в I половині IV ст. до н.е.

Спартанська гегемонія в Греції.

Пелопоннеська війна призвела до значних людських та матеріальних втрат в Греції. Лише Афіни втратили понад 60000 осіб вбитими та померлими від епідемій. В умовах замкненості громади відновлення населення полісів мало розтягнутися на десятки років. За свідченнями істориків матеріальні втрати Афін лише протягом 5 – 6 років війни становили 10000 талантів золота та срібла. Було завдано значної шкоди сільському господарству та торгівлі, зокрема, морській. Водночас, людські втрати серед вільного населення призводили до подальшого розповсюдження рабовласництва, його проникнення не лише у велике землеволодіння, але й середнє та дрібне. Поширювалися також великі рабовласницькі ремісничі майстерні – ергастерії, що поступово перетворювалися на основну базу міжнародної торгівлі в Егейському басейні. Розорення внаслідок війни значної кількості невеликих та середніх землевласників призвело до початку продажу їхніх володінь, надалі ця практика поширилася і на великі латифундії. Таким чином, земля

стала об'єктом продажу, що в майбутньому привело не лише до її перерозподілу і концентрації в руках невеликої частини багатих громадян, але й поступового скорочення основної соціальної бази для сухопутного війська – гоплітів. Водночас це сприяло появі та розповсюдженню нового типу військових – найманців. В Греції з'явилися ринки найманців, де можна було найняти ціле військо, зокрема, в Аркадії, Коринфі, Фокіді, Фессалії, на півдні Лаконіки. В свою чергу, Пелопоннеська війна та ті конфлікти, що відбувалися впродовж IV ст. до н.е., показали, що професіонали, краще ніж ополчення, спроможні вести завойовні війни.

Розповсюдження рабовласницької економіки, подальше зростання соціальної диференціації в грецьких полісах, розорення дрібних та середніх землевласників, поява численної групи міського населення, що не працювала, а існувала на гроші держави, спричинили суспільну кризу, яка знайшла відбиток у повстаннях, а також розповсюдженні тиранічних режимів в першій половині IV ст. до н.е. Повстання міських низів відбувалися в Афінах, Спарті, Коринфі, Сиракузах тощо. Водночас полісна верхівка прагнула захистити свої інтереси або за допомоги інших полісів, зокрема, Спарті, або завдяки встановленню одноосібної влади тирана. Так поступили в Коринфі, Сиракузах, Гераклеї. Разом із тим, тирані з метою збереження влади були змушені йти на поступки міським низам, здійснюючи популістські кроки, спрямовані на матеріальне утримання «люмпен-пролетаріату». Таким чином традиційний давньогрецький поліс поступово вступав у фазу свого занепаду, як самостійної, самодостатньої та саморегульованої державної одиниці. Водночас посилювалося і втручання у справи Греції інших держав, зокрема, Персії та Македонії.

Знищення Афінської архе на деякий час порушило баланс сил в країні та перетворило Спарту на гегемона. Фактично, спартанці не змогли врахувати помилки афінян, що були допущені тими щодо своїх союзників, і почали проводити подібну політику. Спираючись виключно на військову

силу, вже наприкінці Пелопоннеської війни спартанці почали передавати владу в полісах колишньої Афінської архе своїм олігархічним та аристократичним прибічникам, створюючи органи управління з 10 осіб, так звані декархії, які спільно зі спартанськими гарнізонами мали керувати містами та островами. У випадку ж протидії з боку місцевого населення його піддавали репресіям. Зокрема, в 401 – 400 рр. до н.е. війська Пелопоннеського союзу захопили та розграбували Еліді, де знаходилося святилище Зевса в Олімпії. Фактично, вже цим спартанці допустили злочин, що підпадав під необхідність початку «священної війни», якої тим не менш не відбулося. Наслідки цього святотатства проявляться пізніше, під час завоювання Греції Македонією. В 400 – 399 рр. до н.е. спартанці розгромили Гераклею, що знаходилася у Південній Фессалії. Крім того, спартанці посилили тиск на своїх союзників – Коринф та Фіви, які перестали підтримувати своїми військами походи лакедемонян.

Загальне невдоволення, яке викликали дії спартанців та їх прибічників, призвели до повстання афінян, які на чолі з колишнім учасником Пелопоннеської війни, Фрасибулом в 403 р. до н.е. повалили владу 30 тиранів та відновили демократичний лад в місті. Більш того, спартанські царі, Лісандр і Павсаній, зайняті боротьбою між собою, підтримали різні політичні угруповання в Афінах і не змогли придушити повстання.

Спартансько-перська війна (399 – 394 рр. до н.е.).

Після смерті перського царя Дарія II (423 – 404 рр. до н.е.) в імперії розгорнулася боротьба між братами Акртаксерксом II (404 – 399 рр. до н.е.), який офіційно був проголошений новим правителем, та Кіром Молодшим, сатрапом Малої Азії. Посилення міжусобної боротьби стало приводом для Спарти спробувати встановити контроль над полісами Малої Азії, тим самим посиливши свої позиції в Східному Середземномор'ї, зокрема, в питанні постачання причорноморського зерна. Мотивом також

могло стати й бажання покращити свою репутацію серед грецьких полісів регіону, невдоволених спартансько-перським союзом під час Пелопоннеської війни, внаслідок якого Персія повернула собі контроль над західним узбережжям Малої Азії. Таким чином, за сприяння Спарти в Греції було навербоване військо у кількості 13000 осіб, яке склали найбільш боєздатну частину армії Кіра. Загоном командував спартанський полководець Клеарх, який в 403 р. до н.е., захопивши владу у Візантії, викликав невдоволення метрополії та був змушений втекти до Кіра Молодшого. В 401 р. до н.е. в битві при Кунаксі біля Вавилону відбулася генеральна битва, в якій, не зважаючи на тактичний успіх грецького війська, загинув сам царевич та були знищені командири найманців. Військо греків було змушене просуватися на північ у ворожому оточенні. Лише в березні 400 р. до н.е. воно вийшло до південночорноморського міста Синопа. З 13000 осіб вціліло 8600 воїнів, якими командував Ксенофонт, майбутній знаменитий давньогрецький історик.

Невдача з Кіром змусила спартанців перейти до відкритих антиперських дій. До Ефесу було перекинуто 5000-й загін на чолі з Фіброном. Його завданням було захистити грецькі поліси Малої Азії від перського нападу, водночас їх було недостатньо для активних дій проти Артаксеркса II (Ардашира II). Лише в 397 / 396 р. до н.е. 10000 спартанських воїнів на чолі з царем Агесілаєм II переправилися до Малої Азії, де розгорнули воєнні дії проти місцевого перського сатрапа Тіссаферна. В 395 р. до н.е. Агесілай II розгромив персів біля Сард, тим самим створивши загрозу перським володінням в Малій Азії. В цих умовах перси звернулися з пропозицією до грецьких полісів об'єднатися проти Спарти та почати нову війну за умови надання матеріальної допомоги. В нову коаліцію увійшли Афіни, Фіви, Коринф, Аргос та інші поліси. В умовах загрози безпосередньо Спарті Агесілай II був відкликаний до метрополії, тим більш, що деспотична політика спартанців в містах Малої

Азії викликала опір, що об'єктивно сприяв відновленню перської гегемонії на даній території.

10 серпня 394 р. до н.е. грецько-перський флот на чолі з Кононом та Фарнабазом розгромив спартанців у битві при Книді біля узбережжя Малої Азії. Половину флоту лакедемонян вдалося знищити, а іншу половину – взяти у полон. Таким чином, в 394 р. до н.е. активні воєнні дії між спартанцями та персами були припинені, трохи згодом, в 391 р. до н.е. було розгромлено і залишки грецького війська під командуванням Фіброна. Фактично, війна Спарти в Малій Азії, попри низку перемог, завершилася загальною поразкою. Остаточне мирне врегулювання відбулося вже після завершення Коринфської війни під час підписання так званого «Анталкідового миру».

Коринфська війна (395 – 387 рр. до н.е.).

Війна почалася з незначного зіткнення між жителями двох областей Центральної Греції: Локриди та Фокіди, що сперечалися за контроль над прикордонними землями між ними. Водночас у конфлікт було втягнуто Фіви та Спарту. Таким чином, невеликий конфлікт став приводом до початку повномасштабних воєнних дій. В 395 р. до н.е. спартанці почали наступ на Беотію, де під містом Галіарт були розгромлені. Поразка Спарти спричинила розширення коаліції, до якої за перської допомоги увійшли Афіни, Коринф, Аргос, Евбея, поліси Західної Греції. Оцінивши загрозу, спартанці повернули війська Агесілая II до Греції. Спільними зусиллями спартанські війська в 394 р. до н.е. двічі розгромили суперників у битвах при Немеї та Коронеї. Досягши тактичних успіхів у війні, спартанці тим не менш були змушені залишити територію Центральної Греції та зосередитися на захисті Південного Пелопоннесу. В таких умовах протистояння прийняло форму невеликих диверсійних операцій та вторгнень на територію противника. Зокрема, в 393 р. до н.е. афінсько-перський флот захопив острів Кіферу на південь від Пелопоннесу, який

було перетворено на базу антиспартанської коаліції. В 391 – 389 рр. до н.е. спартанський цар Агесілай II діяв на півночі Пелопоннесу проти Коринфу та Аргосу, намагаючись підтримати там аристократичні та олігархічні угруповання і прагнучи тим самим домогтися виходу цих полісів з війни.

Тим часом в 394 – 393 рр. до н.е. афіняни, скориставшись перськими грошима, відновили свої укріплення та військовий флот у 40 трієр. Поступово вони почали повертати свій вплив у Фракії та Геллеспонті, зокрема, розмістивши у Візантії та інших полісах, що знаходилися в Чорноморських протоках свої митниці, які збирали податки з торгових кораблів. Водночас афіняни почали підтримувати антиперські сили у Східному Середземномор'ї: кіпрського царя Евагора та єгипетського царя Ахоріса. Вкупі з посиленням Афін і початком відновлення сіммахії перси вирішили допомогти спартанцям, зокрема, у питанні військового флоту. Фактично, політика персів була спрямована на послідовне послаблення обох сторін конфлікту з метою відновлення гегемонії в Егейському басейні. Особливо відзначився своїми діями перський сатрап Тірібаз, який ще в 392 р. до н.е. ініціював перші мирні переговори під час Коринфської війни. Зокрема, його пропозиції полягали у необхідності надання всім давньогрецьким полісам політичної незалежності. Тим самим, фактично всі міжполісні союзи в Греції мали бути ліквідовані, що було на руку персам. Отримавши відмову від противників Спарты, Тірібаз вже в 392 р. до н.е. почав надавати грошову допомогу лакедемонянам. В 388 – 387 рр. до н.е. успішні дії спартанського флоту з блокування чорноморських проток та загроза вступу у війну Персії змусила афінян почати мирні переговори. Значну роль у підписанні миру відіграв спартанський полководець та дипломат Анталкід, на честь якого і названий договір про припинення воєнних дій. За його умовами Персія отримувала грецькі поліси Малої Азії, острови Клазомени, Кіпр; ліквідовувалися всі міжполісні союзи, крім Пелопоннеського. Афіни зберегли свої укріплення

та флот і залишали за собою о-ви Лемнос, Імброс, Скірос. Перси поклали на Спарту роль хранителя цього миру, підтримуючи дії з придушення будь-яких спроб порушити його. Локальними наслідками Анталкідового миру став розпуск Беотійського союзу, повернення Коринфу до складу Пелопоннеського союзу. Водночас перси, скориставшись припиненням допомоги афінян повсталим провінціям, відновили контроль над Кіпром та Єгиптом в 380 р. до н.е. Умови договору не задовольнили прагнень більшості грецьких полісів, змушуючи їх шукати шляхи порозуміння у подальшій боротьбі зі Спартою.

В 378 р. до н.е. Афіни офіційно оформили союзні угоди про відновлення сіммахії – Другого Афінського морського союзу. При цьому Афіни не могли втручатися у внутрішні справи союзників та відбирати землі. Союзники виплачували добровільні внески. Вищим органом союзу була спільне зібрання союзників – синедріон, який засідав в Афінах. До сіммахії увійшло близько 70 полісів. Спільний флот нараховував 100 трієр. Намагаючись протидіяти, в 376 р. до н.е. спартанський флот здійснив похід проти афінян, який завершився поразкою лакедемонян в морській битві у острова Наксос. Зважаючи на приблизну рівність сил, в 371 р. до н.е. між Спартою та Афінами був укладений мирний договір, за яким офіційно визнавалося існування Другого Афінського морського союзу та незалежність демократичних грецьких полісів.

Беотійська війна (378 – 362 рр. до н.е.)

Наприкінці 80-х рр. IV ст. до н.е. у Фівах розгорнулася політична боротьба між демократичними та олігархічними угрупованнями. В цій боротьбі частина олігархів звернулася за допомогою до спартанського полководця Фебіда з проханням допомогти захопити цитадель Фів – Кадмею. Вдалий штурм призвів до масових репресій проти фіванських демократів, але, водночас, до укладення союзу між ними та афінянами. В результаті в 379 р. до н.е. у Фівах відбувся державний переворот на чолі з

Пелопідом та Епамінондом. Захопивши владу, демократи посилили союз з Афінами, які впродовж тривалого часу надавали значну військову і матеріальну допомогу фіванцям в боротьбі зі Спартою. В 378 – 376 рр. до н.е. спартанці здійснили чотири походи на Фіви, піддаючи розоренню територію Беотії. Наслідком цього стало відновлення в 375 р. до н.е. Беотійського союзу на чолі з Фівами. Цей факт, а також вдалі дії беотійців проти Спарти, змусили афінян припинити їхню підтримку та укласти перемир'я з лаконійцями. Таким чином Беотійський союз був змушений самостійно продовжувати війну проти Спарти. В 371 р. до н.е. в битві при Левктрах Епамінонд розгромив 11000-у спартанську армію. Ця перемога призвела до посилення Беотійського союзу, який поповнився полісами Евбеї, Фокіди, Етолії. Крім того, фіванці перейшли до вторгнень на Пелопоннеський півострів, прагнучи розколоти об'єднання полісів на чолі зі Спартою. В цей час від Спарти відокремилася Мессенія. На півночі Пелопоннеського півострова утворився Аркадський союз, який очолив Мегалополь. Таким чином, фактично оформився розпад Пелопоннеського союзу. Однак разом із тим, афіняни та фессалійці, не бажаючи міняти гегемонію Спарти на панування Фів, почали підтримувати першу. Більш того, у грецькі справи знов втрутилася Персія, діючи в союзі зі Спартою. За її підтримки було створено потужну спартанську армію, здійснено кроки з розколу Аркадського союзу. Не бажаючи чекати відновлення могутності Спарти, в 362 р. до н.е. беотійська армія на чолі з Епамінондом вторглася у Пелопоннес і у битві при Мантінеї розгромила спартанців. При цьому однак загинув Епамінонд, що, у поєднанні з загальним виснаженням сил Беотійського союзу, зумовило його кризу та зменшення ролі в міжполісних відносинах в Греції. В важкому становищі перебувала і Спарта, що фактично позбулася усіх своїх союзників,

Послаблення Беотійського та Пелопоннеського союзів спричинили посилення Афін в 60-і – першій половині 50-х рр. IV ст. до н.е. Було

відновлено військовий флот, який становив 250 трієр. Водночас Афіни повернулися до старої політики тиску на союзників, зокрема, на їхній території почали створюватися поселення з бідняків. До того ж метрополія почала вимагати збільшення внесків до спільної скарбниці та втручатися у внутрішні справи союзників. Наслідком цих дій стала Союзницька війна, що тривала в 357 – 355 рр. до н.е. В ній Хіос, Родос, Кос, Візантій, Халкедон та інші поліси оголосили війну Афінам. Основні воєнні дії зосередилися в районі Чорноморських проток та були в кінцевому етапі невдалими для Афін. В 355 р. до н.е. Афіни були змушені визнати автономію союзників. Фактично Другий Афінський морський союз припинив існування, хоча офіційно ця подія відбулася лише в 338 р. до н.е. під час Панеллінського конгресу. Таким чином, на середину IV ст. до н.е. Греція перебувала у стадії загального військово-політичного послаблення та відсутності лідера, що міг би об'єднати поліси в боротьбі проти зовнішнього ворога. Даною ситуацією не міг не скористатися новий центр сили на Балканах – Македонське царство.

7.7. Посилення Македонії та завоювання Греції

Область Македонія – територія, яка об'єднала північно-західну частину Егейського басейну, землі на північ від Фессалії та на захід від Фракії. На заході від Македонії знаходилося Епірське царство. У VIII – на початку VI ст. до н.е. на території Македонії відбувалося формування ранньодержавних утворень на чолі з племінними старійшинами та вождями. Тоді ж у македонян з'явилися царі, яких обирали з роду Аргеадів, однак в цілому їхня влада залишалася номінальною. Водночас на Македонію в значній мірі впливала Греція та її культура.

В період грецько-перських війн цар Александр I (498 – 454 рр. до н.е.) спочатку підтримав персів, а згодом перейшов на бік греків. Крім того, в першій половині V ст. до н.е. він підкорив князівства гірської

Македонії та почав експансію на Халкідійський півострів, де зіткнувся з інтересами Афін. Новий етап експансії Македонії на півночі Балкан припав на правління Архелая (413 – 399 рр. до н.е.), коли було здійснено захоплення грецьких полісів Підна та Ларісса. Пізніше, скориставшись складним становищем Афін після провалу Сицилійської експедиції під час Пелопоннеської війни, Архелай узаконив факт захоплення цих земель, домігшись визнання цього з боку грецьких полісів. Крім того, Архелай здійснив перші реформи в державному управлінні, посилив армію та побудував нову столицю – Пеллу, яка мала видне географічне положення. Вже за його правління в Македонію активно запрошувалися давньогрецькі вчені та діячі культури. Тим самим відбувалася еллінізація Македонії, що набула особливого поширення за правління Філіпа II (359 – 336 рр. до н.е.), який завершив процес централізації управління державою. Він реформував армію, перетворивши її на регулярну, посилив маневреність фаланги, збільшив роль допоміжних підрозділів та важкоозброєної кінноти – гетайрів. Одразу ж після приходу до влади Філіп II знищив можливих суперників за престол та поставив у залежність від царя племінну знать. Він захопив родовища Пангеї, а також головне місто цієї області – Амфіполь, що дозволило йому отримати значні запаси золота.

В перші 5 років свого правління Філіп II вирішив проблему завоювання фракійців та іллірійців. Перші були підкуплені, іллірійці ж були розгромлені за допомоги племені молоссів (при цьому Філіп II уклав династичний шлюб з дочкою царя молоссів Олімпіадою). Після цього Філіп II розгромив афінян коло колонії Мефони, однак згодом уклав з ними мир, приєднавши іллірійські землі. У відповідь Халкідійський союз об'єднався з фракійськими полісами та Афінами для спільної боротьби проти Македонії. В 348 р. до н.е. Халкідійська ліга була розгромлена. Внаслідок цього головне місто Халкідідки Олінф було зруйновано, а її жителів депортовано.

Ще одним напрямом зовнішньої політики Філіпа II стало Східне Середземномор'я. Філіп II уклав союз з династом Карії Мавсолом, після чого захопив у Афін острови Родос, Хіос, Кос, Лесбос, Керкіру, чим значно послабив Другий Афінський морський союз.

Трохи згодом Філіп II втрутився у Священну війну, що тривала в 355 – 346 рр. до н.е. Передумовою до неї стало захоплення фокідянами земель, що належали до священного округу Дельфи. У відповідь Фіви звинуватили фокідян у святотатстві, після чого ті дійсно піддали Дельфи розграбовуванню, зокрема, вивезли скарбницю, в якій утримувалося 10000 талантів. На ці гроші фокідяни набрали військо з 20000 осіб та отримали підтримку Спарти і Афін, які сподівалися тим самим послабити Фіви. Фіви, у свою чергу, були підтримані Фессалією та Локридою, а згодом вони звернулися за допомогою до Філіпа II. Той захопив Фессалію і в 352 р. до н.е. розгромив фокідян. Щоб не допустити македонян до Центральної Греції, афіняни блокували Фермопіли, де зуміли зупинити Філіпа II. Отримавши перемогу, Філіп II домогся виключення Фокіди та Спарти з Дельфійської амфіктіонії. Фокіда була зобов'язана сплачувати штраф – 60 талантів на місяць. Після цієї перемоги македоняни захопили в 348 р. до н.е. Халкідіку. В 346 р. до н.е. за наслідками війни на Халкідіці та у Фокіді Македонією та Афінами було укладено Філократів мир. За його умовами Афіни втратили всі володіння на півночі Егейського моря, крім Геллеспонту; визнавали всі володіння Філіпу II у Фракії та включення Македонії до Дельфійської амфіктіонії.

Незабаром Філіп II знов вдерся до Греції. В цей же час в Афінах точилася боротьба між промакедонським та антимакедонським угрупованнями. Промакедонську партію очолювали Ісократ, Евбул, Есхін, Фокіон. Вони виступали за об'єднання грецьких полісів навколо потужного Македонського царства та початок воєнних дій проти Персії. Частина з промакедонських політичних діячів Афін була банально

підкуплена Філіпом II. Головним їх завданням було ведення саботажу і недопущення посилення військового потенціалу Афін. У свою чергу, антимакедонську очолювали Демосфен, Гіперід та Лікурґ. Вони бачили у македонському царі загрозу незалежності рідного полісу, виступали за будівництво потужного морського флоту, відновлення давніх традицій афінської армії, що базувалася б на народному ополченні. Водночас Демосфен намагався переконати грецькі поліси у необхідності об'єднання проти загрози з боку Філіпа II. Зусилля антимакедонської партії кінцем дали свої результати. Насамперед, було розгромлено прибічників Філіпа II в Афінах, при цьому Філократ був змушений залишити місто через звинувачення у підкупі. Було створено нову коаліцію з Афін, Фів, Візантія, Родоса, Хіоса, Евбеї, частини пелопоннеських полісів. Намагаючись протидіяти цій коаліції, в 340 – 339 рр. до н.е. Філіп II здійснив невдалу облогу фракійських міст Перінфу та Візантію, які мали забезпечити йому контроль над Чорноморськими протоками. Ця невдача македонян призвела до подальшого розширення кількості учасників антимакедонської коаліції, формування союзного війська у кількості 40000 осіб та потужного військового флоту. Генеральна битва відбулася в 338 р. до н.е. при Херонеї. Не зважаючи на героїзм греків, македоняни перемогли. Після цього Філіп II розпустив Беотійський союз та суворо покарав Фіви. Водночас він не наважився на штурм Афін і уклав з ними мирну угоду. За її умовами відбувалося повернення 2000 афінських полонених, зберігалася незалежність міста та суверенітет над колоніями. Водночас Афіни були змушені вступити до промакедонського союзу та розпустити Другий Афінський морський союз. Крім того було розпущено Евбейський та Пелопоннеський союзи. Проти Спарти було проведено похід, в якому взяли участь Македонія, Аркадія, Мессенія, Еліда. При цьому Філіп II не став просуватися територією противника, зосередившись лише на ізоляції лакедемонян щодо участі у загальногрецьких справах.

Певним чином, це стало помилкою македонського царя, яку прийшлося виправляти його сину, Александру III. В 333 – 331 рр. до н.е. спартанці на чолі з царем Агісом III вели військові дії проти македонян на території Пелопоннеського півострову. Лише значними зусиллями цей заколот було придушено завдяки наміснику Александра III в Греції Антипатру.

Намагаючись закріпити свою гегемонію над Грецією, в 338 – 337 рр. до н.е. Філіп II ініціював проведення Панеллінського конгресу в Коринфі. В ньому брали участь практично всі поліси, окрім Спарти. Головою конгресу було обрано Філіпа II. Результатами зібрання стало припинення війни та встановлення миру. Грецькі поліси об'єднувалися в Еллінський союз, одночасно туди включалася Македонія. Загальне керівництво союзом здійснював македонський цар. Запроваджувалася заборона на втручання у справи один одного, зміну державного ладу, скасування боргів та перерозподіл землі. Крім того, зберігалася недоторканість приватної власності. Підтверджувалася свобода та автономія полісів. Водночас всі військові сили та флот перебували під владою Філіпа II, який став гегемоном Союзу. Грецькі поліси не могли виступати проти царя та його спадкоємців. Разом з тим, Філіп II у відносинах з Грецією уникав вживання терміну «цар», використовуючи «гегемон». Загальною метою союзу проголошувалася війна проти Персії.

Готуючи вторгнення у Персію, в 336 р. до н.е. Філіп II переправив війська в Малу Азію загальною кількістю 10000 осіб. Однак незабаром цар був вбитий внаслідок змови придворних. Новим царем Македонії та гегемоном Еллінського союзу став Александр III Македонський (336 – 323 рр. до н.е.). Існує точка зору, що у змові брала участь мати Александра III Олімпіада, а сам Александр, можливо, був поінформований про неї.

7.8. Походи Александра III Македонського (334 – 323 рр. до н.е.)

Після смерті батька Александр насамперед розправився з учасниками змови проти батька, а також можливими суперниками за володіння царським престолом. Було придушено сепаратистські виступи серед македонської аристократії, після чого Александр вступив до Греції, де зібравши Другий Коринфський конгрес, підтвердив раніше укладений договір між греками та Філіпом II. Навесні 335 р. до н.е. Александр виступив у похід проти фракійців та іллірійців, що повстали проти нього після смерті батька. Розгром цих племен дав можливість македонському царю контролювати правобережну частину нижнього Придунав'я. Восени 335 р. до н.е. було розгромлено Фіви, що повстали проти Александра. Його жителі були продані у рабство, а сам поліс знищений. Фактично за рік новий цар повністю вирішив питання внутрішньополітичної стабільності у своїх володіннях і отримав можливість повернутися до питання війни з персами.

Наприкінці V – першій половині IV ст. до н.е. Перська імперія втратила значну частину своїх володінь на заході: Єгипет, Фінікію, Малу Азію. Це був час правління Артаксеркса II (404 – 359 рр. до н.е.), якому довелося воювати не лише зі своїм братом Кіром Молодшим, але й власними намісниками під час так званого «Великого повстання сатрапів». Фактично, лише напередодні смерті йому вдалося повернути контроль над більшістю східносередземноморських провінцій. Його наступник, Артаксеркс III (Ардашир III) (359 – 338 рр. до н.е.), також був змушений постійно придушувати повстання в Малій Азії, Фінікії, Сирії. Лише в 342 р. до н.е. йому вдалося знов покорити Єгипет, який з кінця V ст. до н.е. зберігав свою незалежність. Однак вже в 338 р. до н.е. внаслідок палацової змови Артаксеркс III був вбитий і держава знов опинилася на межі розпаду.

В 336 р. до н.е. на перський престол вступив представник побічної лінії династії Ахеменідів під ім'ям Дарія III (336 – 330 рр. до н.е.). Саме йому судилося стати останнім перським царем.

Навесні 334 р. до н.е. македонська армія переправилася через Геллеспонт. Її чисельність становила 37000 осіб, з яких: 32000 осіб склали піхоту, 5000 – кавалері. З них грецький контингент становив 7000 осіб, найманці – 5000 осіб. Флот, у свою чергу, налічував 160 суден (переважно з грецьких полісів) проти 400 перських (з Фінікії та Кіпру). В Малій Азії до Александра III приєдналися македонські частини, що раніше переправилися через Геллеспонт, і таким чином загальна чисельність армії склала 50000 осіб. Оцінювати перську армію доволі складно, але її чисельність становила не менш 150000 – 200000 осіб. При цьому, основна частина армії не була підготовлена та озброєна, щоб протистояти македонській фаланзі. Найбільш боєздатними підрозділами були так звані «безсмертні» – особиста гвардія царя та грецькі найманці. Готуючи похід, Александр III проголосив офіційною метою боротьбу за звільнення грецьких полісів Східного Середземномор'я та помсту за вбивство батька, в організації якого він звинуватив Дарія III. Ймовірніше, що на початковому етапі свого походу Александр III ставив на меті завоювати не всю територію Перської держави, а лише Малу Азію та острови Егейського моря.

В травні 334 р. до н.е. Александр III виграв битву на річці Гранік, в якій були розгромлені війська малоазійських сатрапів Дарія III. Перед цим перські сатрапи відхилили пропозицію грецького найманця Мемнона не давати генеральної битви та, застосовуючи тактику «випаленої землі», відступати вглиб імперії. Після цього Александр захопив грецькі міста Малої Азії, відновивши там демократичний лад, чим привернув до себе місцеве населення.

На початку 333 р. до н.е. Александр покорив Лікію, Памфілію, Фрігію. Впродовж першої половини 333 р. до н.е. він здійснив те саме щодо Пафлагонії та Кілікії. У листопаді 333 р. до н.е. в Північній Сирії біля міста Ісс відбулася битва, в якій персами командував безпосередньо Дарій III. Попри значну чисельну перевагу, перські війська були розгромлені. Македонянами була захоплена сім'я Дарія III, його обоз зі скарбницею у 2600 талантів. Були також взяті у полон послы Афін, Фів, Спарти, які прибули укласти союз з перським царем проти Македонії.

Історики вважають, що лише після битви при Іссі Александр III перейшов до ідеї підкорення всієї імперії Дарія III. Саме в цей час до Александра прибув перший лист Дарія III, в якому той просив дозволити викупити свою сім'ю, а також радив македонському царю залишити землі імперії в обмін на присягу вірності з боку перського правителя. Александр III не відповів на цей лист. Він вирушив вздовж середземноморського берега Сирії та Фінікії, причому прибережні міста переважно здавалися без опору, хоча, наприклад, облога Тіру тривала понад сім місяців. Після взяття Тіру надійшов другий лист Дарія III, у якому в обмін на припинення воєнних дій той обіцяв віддати перські землі до Євфрату, 10000 талантів і одну з дочок Александру III в жінки. Доля цих пропозицій була такою ж, як і тих, що були викладені у першому листі. В грудні 332 р. до н.е. македонське військо вступило до Єгипту, де було дружньо зустрінuto місцевим населенням. Сам Александр був проголошений фараоном. Таким чином, зиму 332 – 331 рр. до н.е. він провів у Єгипті, де було засновано Александрію в дельті Нилу. Також було завойовано острови Тенедос, Хіос, Кос та розгромлено союзний персам фінікійський флот. Водночас Александр в Єгипті заклав основу своєї системи управління завойованими провінціями, яка полягала у підтриманні союзу з місцевою знаттю, розподілі повноважень колишніх сатрапів між цивільною владою, яка належала саме аристократам; вихідцями з грецьких

полісів, які керували фінансовими справами, зокрема, збиранням податків; а також македонським військовим командуванням.

Влітку 331 р. до н.е. Александр III форсував річки Євфрат та Тигр і вийшов до території Мідії. 1 жовтня 331 р. до н.е. відбулася генеральна битва при Гавгамелах. На боці Дарія виступила армія, чисельність якої становила близько 100000 осіб. Серед них були індійці та сакські племена, согдійська і бактрійська кіннота. Більш того, індський правитель прислав Дарію невідому на той час македонянам зброю – бойових слонів. Македонська армія за час походу не зазнала значних втрат. Частина македонян була залишена в завойованих землях у складі військових гарнізонів. Водночас сили Александра III були підкріплені військами з нових володінь. Таким чином, за даними історичних джерел македонська армія становила 47000 осіб. Битва завершилася поразкою персів, які почали відступ після втечі Дарія III. Фактично після цього якогось організованого масштабного опору перси не чинили. Македонські війська захопили Вавилон, де Александр був проголошений царем Вавилонії, потім зайнято Сузи – одну з офіційних столиць Персії. В січні 331 р. до н.е. здався Персеполь – головна столиця колишньої імперії. Після того, як армія залишила його, місто за наказом Александра було розграбоване та спалене. Також було захоплено місто Ектабани, столицю Мідії. Після цього Александр почав проводити політику злиття своїх підданих. Він підключив місцеву знать до державного управління, укладав династичні союзи з перською аристократією, сприйняв деякі місцеві звичаї, провів реформу військ, посиливши роль кавалерії.

Дарій III, втративши підтримку серед свого оточенні, загинув внаслідок змови його сатрапів чолі з бактрійським сатрапом Бессом. Александр вміло використав цей факт, щоб утвердити себе як спадкоємця Ахеменідів. Сам Бесс невдовзі був захоплений у полон Александром та виданий родичам Дарія III. Після цього Александр склав з себе

повноваження гегемона Еллінського союзу, розпустив еллінські війська, залишивши лише тих, хто бажав продовжити участь у походах. Після цього він підкорив Гірканію, Парфію, Арію, Драгіану, Арахозію. В 329 р. до н.е. Александр перейшов Гіндукуш та вдерся до Бактрії, де переправився через ріку Окс (суч. Амудар'я) та вступив в Согдіану. Захопивши столицю Согдіани Мараканду, македоняни форсували ріку Яксарт (суч. Сирдар'я). Проти них піднялося все місцеве населення під керівництвом согдійського вождя Спітамена. Попри масові репресії (лише вбитих нараховувалося понад 120000 чол.), Александр весь 328 р. до н.е. був змушений воювати проти согдійців. Нарешті Спітамен був розгромлений та вбитий масагетями. Поступово шляхом шлюбів з місцевою знаттю Александр домігся приєднання даної території. Зокрема, сам Александр III одружився на дочці одного з вождів опору – Роксані. Таким чином, він зумів не лише примирити місцеві племена, але й включити до своєї армії місцеву кавалерію.

Частина істориків вважає, що саме у Середній Азії в Александра з'явилася думка про заволодіння всім відомим йому світом. Навесні 327 / 326 р. до н.е. він почав похід у Північну Індію, який продовжувався понад два роки. Перейшовши ріку Інд, македонські війська увійшли до давньоіндійського царства Таксила, де правив правитель Абхі. Він зустрів Александра гостинно та присягнув тому на вірність. Таким чином Абхі сподівався отримати підтримку македонян у боротьбі проти східнопенджабського царя Пора. В 327 р. до н.е. у битві на річці Гідасп (суч. Джелам) Александр розгромив царя Пора, полонивши його. На завойованих землях Александр заснував два міста з традиційними для нього назвами: Букефалія та Нікея. Подальший наступ македонських військ зустрів труднощі, пов'язані зі спротивом місцевих племен, падінням воїнського духу, постійними природними катаклізмами (бурі, зливи), а також загальним незадоволенням солдатів від постійних втрат. Війська

дійшли до притоку Інду Гіфасису, однак далі вже не пішли. Александр був змушений повернутися до Гідаспу, після чого македонська армія вийшла до Індійського океану. Своє військо він розділив на дві частини: одна на чолі з Неархом пішла морем через Еритрейське (Аравійське море та Перську затоку) море; інші, на чолі з самим Александром, поверталися через Белуджистан (частина суч. Пакистану) по суші. В березні 324 р. до н.е. війська об'єдналися коло Суз. Продовжуючи політику універсалізації своїх володінь, традицій і звичаїв в них, Александр III офіційно запровадив багатоженство, одружившись з дочкою Дарія III Статірою. Водночас понад 10000 македонян одружилися на персіянках. Крім того, було підготовлено до 30000 молодих азіатів, що мали сформувати нову фалангу війська Александра III. Попри невдоволення частини македонського війська, цар продовжив курс на орієнтацію свого правління.

В 324 р. до н.е. Александр видав наказ про повернення в грецькі поліси вигнанців та відновлення їх у правах власності. Водночас він фактично ігнорував існування Панеллінського або Коринфського союзу. Александр розробив плани нових завоювань, зокрема, передбачалися походи проти Карфагену, завоювання Італії, Сицилії, проведення експедиції до Гібралтару, Аравії.

Однак в червні 323 р. до н.е. Александр внаслідок хвороби помер. Після його смерті держава розпалася. Царями були проголошені: син Александра III Александр IV та брат – Філіп III Аррідей. Регентом став Пердікка. Але реальної влади офіційні спадкоємці Александра Великого ніколи не мали. Воєначальники Александра поділили територію імперії й створили нові, елліністичні, держави. Історики фактично сходяться на думці, що імперія Александра Македонського не мала шансів зберегтися в тих кордонах, що були окреслені самим воєначальником. Відсутність тісних економічних та політичних зв'язків, географічна відокремленість,

різний рівень матеріального та культурного розвитку, звичайна боротьба за владу та території не дозволили б зберегти надбання Александра у недоторканому вигляді. Водночас, його походи розкрили перед населенням тодішніх Європи та Азії новий світ, в якому переплелися риси та традиції обох континентів, змусивши їх створити нову, елліністичну цивілізацію.

7.9. Війни діадохів (321 – 301 рр. до н.е.)

Смерть Александра III загострила суперечності між македонськими воєначальниками та навіть окремими родами військ – пішою фалангою та гетайрами. Внаслідок зіткнень між ними було прийнято компромісне рішення – визнати царем брата Александра III Філіпа III Аррідєя. У разі народження у цариці Роксани сина, він також мав стати співправителем. Регентом при них було вирішено призначити досвідченого полководця Пердікку. Водночас воєначальники Александра III не бажали відмовлятися від територій, що ними контролювалися, тому в Вавилоні відбулося засідання так званих діадохів (від д.-гр. наступник). На ньому територію імперії поділили наступним чином: Антипатр отримав Македонію, Грецію, Фракію; Пердікка – Азію; Антигон – Фрігію, Памфілію, Лікію; Евмен – Пафлагонію та Каппадокію; Птолемей – Єгипет; Лісімах – Східну Фракію та Іонію; Селевк – Вавилонію. Інші воєначальники отримали менші території.

Ламійська війна (323 – 322 рр. до н.е.)

Після смерті Александра III в Греції почалися заворушення, спрямовані проти Антипатра. Причини повстань полягали, насамперед, в прагненні полісів звільнитися з-під влади македонян. Водночас, ще за останніх років життя Александра, в Греції існувала група змовників на чолі з афінським стратегом Леосфеном, який вербував найманців для ведення війни. Приводом до війни став один з останніх указів Александра

щодо повернення в грецькі поліси вигнанців, що значно посилило б противників демократії в Афінах. Грецькі поліси почали об'єднуватися (Афіни, Етолія, Фокіда, Локрида, частина Фессалії та Пелопоннесу). Не приєдналися, в свою чергу, спартанці, беотійці та коринфяни. Союзницька армія нараховувала близько 30000 осіб. Їй вдалося розгромити союзних Антипатру беотійців та оточити македонян у містечку Ламія. Фактично Антипатр був поставлений перед необхідністю капітуляції, однак під час облоги Леосфен випадково був вбитий, а частина союзних афінянам військ залишила армію. Більш того, на допомогу македонському війську підійшло підкріплення з Малої Азії на чолі з Леоннатом. В серпні 322 р. до н.е. під Кранноном в Фессалії македоняни змогли завдати поразки союзній грецькій армії. Поступово військова перевага Антипатра далася взнаки – грецькі поліси один за одним почали виходити з війни. Афіни змушені були піти на мирні переговори. Внаслідок їх у місті демократичний лад було змінено на олігархічний, було відторгнуто острови Лемнос, Імброс, Скірос, Самос. Афіни мали виплатити штраф, частина жителів була позбавлена громадянських прав, лідер опору Демосфен прийняв отруту. З іншої сторони, Антипатр не зміг розгромити етолійців, які вели партизанську війну проти македонян. В 321 р. до н.е. в умовах початку воєнних дій між діадохами етолійці та Антипатр уклали мирний договір.

Перша війна діадохів (321 – 320 рр. до н.е.)

Фактично вже перші роки правління Пердікки показали, що з одного боку, діадохи не бажають підкорятися центральній владі та обмежувати свою владу в провінціях; з іншого – сам регент також прагнув всіляко розширити свої повноваження, зміщаючи одних та підтримуючих інших правителів. Таким чином, склалися передумови для початку війни за переділ території імперії. Перед Пердіккою як регентом стояв вибір – кого з непокірних сатрапів покарати першим. Існувало дві кандидатури: діадох Македонії та Греції Антипатр або правитель Єгипту Птолемея. На

військовій раді було прийнято рішення розгромити спочатку Птолемея, який свого часу вивіз до Єгипту тіло Александра Великого, тим самим завдавши смертельної образи регенту. Основні воєнні дії розгорнулися в Малій Азії та Єгипті. Зокрема, на півночі прибічник Пердікки Евмен зумів розгромити війська сатрапа Вірменії Неоптолема, який виступив на боці Антипатра та Птолемея. Водночас в самому Єгипті Пердікка зазнав поразки та був вбитий власними офіцерами. Наслідком війни стала угода 321 р. до н.е. в Трипарадісі (Сирія) про розподіл території імперії. Єгипет, Кіренаїку, частину Аравії отримували Птолемей Лаг, Македонію, Грецію – Антипатр та його син Кассандр. Малу Азію (Велика Фрігія та Лікія) – Антигон Одноокий. Вавилонія, у свою чергу залишалася за Селевком; Пропонтіда та північ Малої Азії – за Лісімахом. Обов'язки регента над царями фактично перейшли до Антипатра.

Друга війна діадохів (319 – 315 рр. до н.е.)

В 319 р. до н.е. після смерті Антипатра новим регентом при царях став Поліперхонт, проти якого одразу ж виступили Кассандр та Антигон. Після свого проголошення Поліперхонт звернувся з відозвою до греків, в якій обіцяв відновити громадянські права та незалежність полісів, а також надати особливі привілеї Афінам. Водночас він поспішив заручитися підтримкою матері Александра Великого Олімпіади, яка мала виховувати онука – Александра IV. Дії Поліперхонта та його воєначальників на Балканах були невдалими. Їм не вдалося вигнати війська Кассандра з Афін. Нещодавно відновлений Поліперхонтом Коринфський союз почав розпадатися, а флот регента було розгромлено біля Чорноморських проток. Олімпіада, у свою чергу, в 317 р. до н.е. наказала стратити Філіпа III Аррідея та його дружину Еврідіку, що викликало невдоволення серед македонян. Навесні того ж року Кассандр зайняв територію Македонії, захопивши у заручники Александра IV та його мати Роксану. Малолітній цар опинився у положенні звичайного бранця, долю якого мали вирішити

діадохи. Олімпіада була страчена за рішенням зібрання македонських воїнів. Між Кассандром та Афінами був укладений мир, при цьому греки зберігали територію та флот. Крім того, намагаючись привернути до себе греків, Кассандр відбудував Фіви та одружився на Фессалоніці – дочці Філіпа II.

Тим чином, в Азії посилювалися позиції Антігона, якому в 317 р. до н.е. вдалося в союзі з сатрапами Вавилонії Селевком та Мідії Піфоном розгромити прибічника Поліперхонта Евмена. Останнього біло страчено. Антігон згодом зумів ліквідувати можливу загрозу з боку колишніх союзників та об'єднати переважну частину азійських сатрапій. Після цього настала черга Балкан. Антігон оголосив себе регентом Македонського царства і почав готувати наступ проти Кассандра. Водночас він звернувся з листами до Птолемея, Кассандра та Лісімаха з пропозицією відновити союз проти Поліперхонта. Цікаво, що одночасно з цим Антігон захопив сирійські володіння єгипетського діадоха Птолемея. У відповідь на цю пропозицію формальні союзники почали вимагати від Антігона повернути Сирію Птолемею, визнавши її та Фінікію володіннями останнього. Вавилон мав бути переданий Селевку, Кассандр зберіг би за собою Македонію та Грецію. Крім того, Антігон мав поділитися скарбами, захопленими в Азії на загальну суму понад 25000 талантів. Подібні вимоги були абсолютно неприйнятні для Антігона, тому воєнні дії перейшли у нову фазу.

Третя війна діадохів (315 – 311 рр. до н.е.)

Напередодні війни Антігон спробував зіграти на слабких сторонах противника та, у свою чергу, ліквідувати власні недоліки у військовому забезпеченні. Так, зокрема, він оголосив про свободу грецьких полісів, що мало протиставити їх Кассандру. Більш того, Антігон оголосив себе захисником прав малолітнього Александра IV, намагаючись привернути на свій бік македонян. Були вирішені давні протиріччя з Поліперхонтом,

якому Антігон надав титул стратега Пелопоннесу. Азійський правитель звернувся за допомогою до правителів островів Родос та Кіпр, пропонуючи побудувати союзний флот. Жителі Родосу відгукнулися на прохання Антігона. Водночас в самій Греції тривала кампанія з набору військових найманців, чисельність яких сягнула 8000 осіб.

Воєнні дії відбувалися на Балканах, в Малій Азії та Сирії. Зокрема, в Європі Кассандру вдалося переманити на свій бік сина Поліперхонта – Александра, який зі своїми військами утримував контроль над Істмійським перешийком, що з'єднував Пелопоннес та Центральну Грецію. Більш того, Кассандр зумів придушити сепаратистські настрої серед етолійців та іллірійців. В 314 – 313 рр. до н.е. йому прийшлося також розгромити повсталі беотійські та евбейські міста, що підтримали його противників.

В Сирії Антігон зосередився на облозі нещодавно відбудованої Птолемеєм фортеці Тір. Після п'ятнадцятимісячної облоги місто здалося влітку 314 р. до н.е., що дало можливість Антігону перекинути основну частину військ у Малу Азію проти сатрапа Фракії Лісімаха. Але досягши успіхів тактичних, він не зміг розвинути їх у захоплення Греції та Македонії. Кассандр та Лісімах укріпилися на європейському березі, а Птолемеї Лаг розгорнув успішні дії на островах Егейського моря та у тилу армії Антігона.

Навесні 312 р. до н.е. армія Птолемея виступила з Єгипту до Палестини, де у битві під Газою розгромила війська сина Антігона Деметрія. Ця перемога дала можливість Птолемею захопити всю Сирію. Одночасно з цим, Селевк всього з 1000-ю солдатів зумів повернути собі контроль над Вавилоном. Більш того, з вдвоє меншим військом він розгромив прибічника Антігона Ніканора, чим змусив перську, сузіанську та мідійську сатрапії визнати свою владу.

Все ж таки втримати Сирію Птолемею не вдалося, і він відступив до Єгипту. Деметрій зумів захопити територію Вавилонії, але не зміг

утримати її. Таким чином, ситуація в колишній імперії Александра Великого фактично повернулася до передвоєнної. В 311 р. до н.е. було укладено мир між діадохами. Кассандр ставав стратегом Європи до повноліття Александра IV; грецьким полісам надавалася автономія. Птолемей зберігав за собою Єгипет, Лісімах – Фракію, Антігон вважався господарем Азії. Селевк не згадувався у договорі, можливо, на вимогу Антігона, але реально мав контроль над Вавилоном. В 311 (307) р. до н.е. за наказом Кассандра було вбито 14-річного Александра IV та його матір Роксану. Таким чином діадохи дійшли згоди щодо усунення останнього з династії Аргеадів.

Договір, що завершив попередню війну, не вирішив принципові протиріччя між діадохами, тому воєнні дії через деякий час поновилися. Вже в 309 р. до н.е. війська Птолемея Лага витіснили гарнізони Антігона з кількох грецьких міст Кілікії, чим змусили останнього направити свого сина Деметрія на їх звільнення. У свою чергу Антігон готувався до вторгнення у Грецію та Македонію, тому склалися передумови до відновлення повномасштабної війни.

Четверта війна діадохів (308 – 301 рр. до н.е.)

Навесні 308 р. до н.е. Птолемей першим почав воєнний конфлікт, захопивши Кіклади та висадившись у Пелопоннесі, де він захопив міста Коринф та Сікіон. Однак отримавши звістку про смерть повсталого проти нього намісника Кіренаїки Офели, уклав мир з Кассандром та повернувся до Єгипту з метою відвоювати раніше втрачену територію східної частини Лівії.

В 307 р. до н.е. Деметрій на чолі флоту з 250 суден виступив на захоплення Греції. Йому вдалося майже безперешкодно захопити Афіни та укласти союз з Народним зібранням міста. Фактично, Кассандр та Лісімах не становили значної загрози для Антігона, але посилення військових контингентів Птолемея на Кіпрі та плани останнього щодо походу в Малу

Азію змусили регента відкликати Деметрія та пожертвувати Елладаю заради своїх основних володінь. В 306 р. до н.е. Деметрій висадився на Кіпрі, де почав облогу найбільшого порту острова – Саламіну. Невдачі при здійсненні штурмів та наближення єгипетського флоту змусили Деметрія дати Птолемею морську битву, що відбулася біля Саламіну. Вона закінчилася повною перемогою сина Антігона, внаслідок чого капітулював і Саламін. Таким чином, в 306 р. до н.е. Кіпр повністю перейшов під контроль Деметрія. За свої перемоги він отримав титул – Поліоркет («той, що штурмує фортеці»).

Перемога при Саламіні дала можливість Антігону в 306 р. до н.е. першим серед діадохів прийняти титул царя, що змусило інших правителів здійснити те саме. Таким чином, останні пережитки колишньої македонської імперії було ліквідовано. Фактично, в 306 р. до н.е. Антігон переживав найвищу фазу своєї могутності. Його володіння простягнулися від Геллеспонту до Вавилону. Кассандр невтішно відчував себе в Македонії, де його влада все більш слабшала; Селевк був змушений втекти з Вавилону до віддалених провінцій Центральної Азії; частина островів Егейського моря вже знаходилася під контролем Деметрія. Таким чином, єдиним реальним суперником залишався Птолемей, що контролював Єгипет. Наприкінці літа 306 р. до н.е. війська Антігона вирушили у похід на Єгипет, але діставшись його, зіткнулися з масовим дезертирством та ухилянням Птолемея від генеральної битви. До того ж, війська Селевка почали загрожувати малоазійським провінціям Антігона, тому його армія була змушена повернутися назад. В умовах неможливості покарати Птолемея, Антігон та Деметрій вирішили активізувати воєнні дії на морі, насамперед, проти союзника єгипетського царя правителя острова Родос. Навесні 305 р. до н.е. Деметрій прибув до берегів острова, де після невдалих переговорів почав його облогу. Вона тривала понад рік і виявила нездатність нападників захопити Родос. В 304 р. до н.е. було укладено

мирний договір, за яким Родос зберігав незалежність, свій флот та свободу торгівлі. Острів ставав союзником Антігона і мав підтримувати його флотом у всіх випадках, крім війни з Єгиптом. Таким чином, витративши багато зусиль, Антігон та Деметрій фактично не змогли закріпити перевагу над Птолемеєм у Східному Середземномор'ї.

В цих умовах Антігон та Деметрій вирішили зосередити увагу на завоювання Греції та Македонії. Восени 304 р. до н.е. флот з 330 кораблів висадився в Беотії. Армія Деметрія швидко просувалася до Аттики, змусивши Кассандра припинити облогу Афін. В 303 – 302 рр. до н.е. в Коринфі за ініціативи Деметрія відбулося відновлення Панеллінського союзу, створеного свого часу Філіппом II. Новий договір повторював основні умови попередньої угоди – Деметрій проголошувався гегемоном та укладався військовий союз між ним та полісами, кожне місто-держава мало власну армію, зберігався недоторканим їхній державний лад. Гегемон мав розпочати воєнні дії проти Птолемея, Селевка, Кассандра та Лісімаха. Таким чином, влітку 302 р. до н.е. армія Деметрія у складі 60000 осіб виступила проти Кассандра, який, не маючи власних резервів, звернувся з пропозицією до інших діадохів створити загальну коаліцію проти Антігона та його сина. Основний план полягав у локалізації противника на території Малої Азії та подальшому його розгромі. Вже в 302 р. до н.е. Лісімах почав переправу своїх військ у Малу Азію з метою підкорення західної частини півострову. Кассандр стримував Деметрія біля Фермопільської ущелини, Птолемеї почав обережне просування узбережжям Фінікії, а Селевк на чолі азійської кінноти наступав у напрямі гір Тавру. Антігон відповів на це кількома вдалими наступами, внаслідок яких Лісімах та Птолемеї були змушені відступити, але при цьому він припустився стратегічної помилки, наказавши Деметрію залишити Європу.

Влітку 301 р. до н.е. відбулася битва при місті Іпс у Фрігії. Армія Антігона нараховувала понад 80000 солдатів та 75 слонів. Союзники мали

приблизно таку ж кількість солдатів, але переважали у кількості слонів, яких нараховувалося 480 та додатково мали 120 колісниць, що привів Селевк. Битва завершилася перемогою союзників, з війська Антігона залишилося лише близька 9000 осіб, що чолі з Деметрієм втекли до Греції. Сам Антігон, якому на той час виповнилося вже понад 80 років, загинув на полі бою. Історик К. Корольов зазначив, що зі смертю Антігона завершилася епоха діадохів. Разом з ним припинила існування мрія про хоча б формальне збереження єдиної македонської держави від Дунаю до Інду. Під час розподілу володінь померлого Антігона Кассандр зберіг свої європейські володіння і, можливо, отримав ще й Епір; Лісімах не лише закріпив свою владу у Фракії, Фрігії та Чорноморському регіоні, але й придбав території Віфінії, Пафлагонії, Гераклею Понтійську. Селевк, у свою чергу, отримав контроль над Сирією, частиною Фрігії, Вавилонією, Вірменією, Каппадокією, Персією, Парфією, Бактрією, Согдіаною, Арахозією, Гірканією. Лише кілька міст – Тір, Ефес, Мілет та Мегари зберегли свою вірність Деметрію. Цікаво, що під приводом неучасті у битві при Іпсі, Птолемей був позбавлений права на розподіл спадщини Антігона, і тому він самовільно захопив територію Палестини та Сирії, що надалі призвело до нових зіткнень.

Таким чином, із закінченням війн діадохів оформилася локальна система міжнародних відносин, що отримала назву елліністичної. Вона характеризувалася утворенням нових держав, що вийшли за межі полісного устрою та території еллінської цивілізації. Крім того, їй було властиве переплетіння культур та традицій греків та східних народів в сфері матеріального побуту, мистецтва, політичного управління та дипломатії. Завершення війн діадохів не означало припинення військових дій між елліністичними державами. Навпаки, вони фактично безперервно супроводжували весь період існування цих країн та стали вагомим фактором успішної експансії Давнього Риму у Східному Середземномор'ї.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте міжнародні відносини в період Егейської (Крито-мікенської) цивілізації.
2. Визначте особливості міжнародних відносин в період Архаїчної Греції. Велика грецька колонізація.
3. Греко-перські війни в міжнародних відносинах в Східному Середземномор'ї.
4. Дослідіть міжнародні відносини в період Пелопоннеської війни.
5. Яким був розвиток міжнародних відносин давньогрецьких держав в першій половині IV ст. до н.е.?
6. У чому полягав процес об'єднання Греції під владою Македонії. Зовнішньополітична діяльність Філіпа II?
7. Завойовні походи Олександра Македонського в Передній Азії: причини та передумови, хід та наслідки.
8. Дослідіть міжнародні відносини в період війн діадохів. Міжнародні відносини елліністичних держав.

Список рекомендованої літератури

1. *История Древней Греции: Учеб. / Ю.В. Андреев, Г.А. Кошеленко, В.И. Кузицин, Л.П. Маринович; Под ред. В.И. Кузицина. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Высш. шк., 2003. 399 с: ил., карты.*
2. *Королев К. Войны античного мира: Македонский гамбит М : ООО «Издательство АСТ»; СПб. : Terra Fantastica, 2003. 512 с.*
3. *Маринович Л. П. Греческое наемничество IV в. до н.е. и кризис полиса. М. : Наука, 1975. 275 с.*
4. *Очерки истории международных отношений: Учебное пособие / Под общей ред. О. А. Колобова. Москва : ИМЭМО РАН; Нижний Новгород : ИФ ННГУ, 2001.*

5. *Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний Мир. Благовещенск : Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. 476 с. URL : http://kuznetsov.ucoz.org/khrestomatija_po_istorii_mo-kniga_1-drevnij_mir.pdf.*
6. *Шофман А. С. История античной Македонии. URL : http://annales.info/greece/makedon/mk_index.htm*

ТЕМА 8.**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА
ДАВНЬОГО РИМУ****8.1. Утворення Риму. Зовнішня політика Давньоримської держави за періоду Республіки*****Форми міжнародних зв'язків Давньоримської держави***

Відповідно до історичних джерел Рим було засновано 21 квітня 753 р. до н.е. на лівому березі ріки Тибр. Водночас сучасні історики вважають, що перші поселення на місці сучасного Риму з'явилися ще в IX ст. до н.е. як наслідок міграції племен латинів та сабіян з регіону Придунав'я. Завдяки вигідному географічному положенню, припливу втікачів, переселенців тощо, а також політиці надання римського громадянства місто доволі швидко перетворився на доволі впливовий політико-адміністративний та економічний центр Апеннінського півострова. Цей процес позначився і на зовнішній політиці та міжнародних зв'язках Давнього Риму.

Як і в Давній Греції в Римській державі існував звичай надання притулку чужоземцям, а також спеціальна колегія жерців-феціалів, що складалася з 20 осіб та і відповідала за виконання міжнародних договорів, оголошення війни та миру. Також до чиновників, що відповідали за зв'язки з іноземними державами відносилися рекуператори – виборні судді у кількості 3 – 5 осіб, які вирішували майнові суперечки між римлянами та жителями інших міст-держав.

У царський період Риму сфера повноважень щодо відправлення послів належала монархам, однак вже за періоду Республіки ця привілей було передано Сенату, який визначав склад дипломатичної місії та її мету. Водночас Народне зібрання Риму мало право лише на формальне оголошення війни та затвердження мирного договору. Посли називалися

легатами та ораторами, обиралися переважно з сенатського стану, участь в посольстві була обов'язковою. Посольства мали вищого керівника та користувалися дипломатичною недоторканістю, захищеною законами та традиціями. У свою чергу, Сенат не лише приймав звіт від римських посольств щодо результатів їхньої діяльності, але й розглядав звернення закордонних дипломатичних місій, що прибували до «Вічного міста». При цьому розрізнялися посольства, що прибували з ворожих та союзних держав, церемонії зустрічі яких суттєво різнилися.

Зростання міста дозволило на початку VI ст. до н.е. перейти до зовнішньої експансії. Першою жертвою римлян стали близькі їм латинські племена, що проживали поблизу. В 498 (496) р. до н.е. під час Першої Латинської війни відбулася битва при Регільському озері, в якій римляни перемогли латинів. Вже в 493 р. до н.е. між римлянами та латинами було укладено мирний договір, названий на честь консула Спурія Кассія, за яким Рим увійшов до Латинського союзу. Спільними зусиллями він протистояв племенам вольсків, які нападали з півдня та еквів і сабінів зі сходу. В 486 р. до н.е. римляни й латини уклали союзний договір з племенами герніків, володіння яких розділяли племена вольсків та еквів. Впродовж V ст. до н.е. продовжувалося поступове захоплення земель етрусків і в 396 р. до н.е. було підкорено місто Вейї.

Разом із тим в IV ст. римляни зіткнулися із загрозою завоювання з боку кельтських племен галлів. Так, в 390 – 387 рр. до н.е. відбулося перше вторгнення племен галлів під проводом вождя Бренна, якому вдалося у битві біля ріки Аллія (387 р. до н.е.) розгромити римську армію. Місто захоплене та знищене. Згодом, в 360 р. до н.е. та 346 – 345 рр. до н.е. кельти повторювали набіги на володіння Риму. Лише згодом, після розгрому італійських союзників галлів римлянам вдалося вирішити цю проблему.

Невдалі военні дії проти галлів призвели до послаблення впливу Риму в Центральній Італії та намагань навколишніх племен знищити місто. Так, в 340 – 338 рр. до н.е. відбувалася Друга Латинська війна, в якій римляни завдали поразки колишнім союзникам та змусили їх розпустити свій союз та погодитися на встановлення протекторату з боку переможців.

Самнітські війни (343 – 290 рр. до н.е.)

В 343 р. до н.е. жителі Капуї (Кампанія) звернулися до Риму з проханням про допомогу у війні проти гірських племен самнітів, які проживали в Центральній Італії. Наслідком приєднання Капуї до Римської держави стала Перша Самнітська війна, яка відбувалася в 343 – 341 рр. до н.е. В 342 р. до н.е. в битві при горі Гор, римський воєначальник Марк Валерій Корвус розгромив самнітів та встановив протекторат над Кампанією.

Друга Самнітська війна (327 – 304 рр. до н.е.) була спровокована самим Римом з метою встановлення контролю над Самнієм. В 322 р. до н.е. відбулася битва у Кавдінській ущелині, що завершилася нищівною поразкою риму. За перемир'я Кампанія поверталася до сфери впливу самнітів. Безпосереднім наслідком поразки стала реформа римської армії, що мала на меті відновлення її боєздатності. Попри цю реформу, в 316 р. до н.е. в битві при Латулі римляни знов зазнали поразки, лише в 315 р. до н.е. спромігшись перемогти самнітів при Кидні. Трохи згодом, в 310 р. до н.е. біля Вадімонського озера та в 305 р. до н.е. при Бовіані самніти двічі були розгромлені та змушені в 304 р. до н.е. укласти мирний договір, за яким визнати панування Риму в Італії.

Не змирившись з поразкою, у 298 – 290 рр. до н.е. самніти третє спробували розгромити римську армію та захистити свою незалежність. Їм вдалося в 298 р. до н.е. у битві при Камарині розгромити армію Люція Сципіона. Ця перемога надихнула на приєднання до самнітів племена етрусків, галлів, умбрів, марсів. Однак у 295 р. до н.е. у битві при Сентинії

римляни під проводом Фабія Рулліана та Публія Деція перемогли самнітську коаліцію. А трохи згодом, у 293 р. до н.е., відбулася битва при Аквілонії, в якій римська армія Манія Курія Дентата остаточно розгромила самнітів. Таким чином, в 290 р. до н.е. було укладено мирний договір, за яким самніти визнавалися союзниками Риму та мали передати йому частину своєї території. Те саме стосувалося і самнітських союзників, зокрема, галлів та етрусків.

Римсько-епірські війни (280 – 275 рр. до н.е.)

Успіхи Риму в Центральній Італії дозволили йому почати експансію на південь, проти полісів Великої Греції та їхніх союзників. Так, у 280 р. до н.е. почалася війна між Римом та коаліцією Тарента, емірським царем Пірром, племенами луканів та мессапів. Армія Пірра на той час вважалася непереможною, вона нараховувала 22000 піхотинців, 3000 фессалійських кавалеристів, 20 бойових слонів. На початковому етапі епірці підтвердили свою репутацію, зокрема, у 280 р. до н.е. їм вдалося виграти битву при Гераклеї, після чого римляни втратили Луканію. На бік Тарента та Пірра перейшли самніти, брутії, лукани, південноіталійські поліси. Навесні 279 р. до н.е. в битві при Мускулі Пірр отримав ще одну перемогу, але великі втрати за легендами змусили епірського царя вимовити пророчу фразу: «Ще одна така перемога, і я залишуся без армії».

У 278 р. до н.е. Пірр переправившись на Сицилію, втрутився у протистояння між Сиракузами та Карфагеном. У свою чергу, карфагеняни уклали союз з Римом проти Пірра і спільними зусиллями завдали поразки епірському правителю. Навесні 275 р. до н.е. після поразки на Сицилії Пірр висадився в Італії, щоб покарати Рим, однак у битві при Беневенті був розгромлений та змушений втікати до Таренту, а згодом до Греції. Під час перебування в Аргосі в 272 р. до н.е. Пірр був вбитий, а Тарент перейшов під владу Риму.

У 265 р. до н.е. Рим захопив останнє вільне етруське місто Вольсінії. Цією подією знаменувалося завершення процесу підкорення Римом Італії.

Пунічні війни (246 – 146 рр. до н.е.)

264 – 241 рр. до н.е. – Перша Пунічна війна.

Місто Карфаген було засновано в 814 – 813 рр. (825 – 823 рр. до н.е.) фінікійськими колоністами з міста Тір. З часом Карфаген перетворився на могутню державу з розвиненою зовнішньою торгівлею та потужним флотом. Римляни в свою чергу називали карфагенян пунами, пунійцями. Союзні відносини ними були встановлені ще наприкінці IV ст. до н.е., коли було ухвалено рішення збереження території Сицилії під контролем Карфагену та Італії, відповідно, під владою Риму. Цей союз був випробований на міцність під час війни проти Пірра, але не міг бути довготривалим. Римська держава виходила на середземноморські простори та починала боротьбу за панування в регіоні. Це в свою чергу не могло не непокоїти Карфаген, що критично залежав від контролю над морськими комунікаціями та торговельними факторіями на берегах Середземного моря. Володіння Карфагена включали до себе західну частину узбережжя Північної Африки, Південну Іспанію, Захід Сицилії, Балеарські острови. Також були встановлені союзні відносини з Єгиптом та Кіреною. Карфагенський військовий флот у кількості 500 трієр та пентер встановив контроль над Західним Середземномор'ям, тому фінікійці небезпідставно розраховували на перемогу у війні проти Риму. На той час римська армія складалася з вільних селян, була народним ополченням, що залежало від сільськогосподарських сезонів. У свою чергу, карфагенська армія складалася з найманців і мала у своєму складі 40000 піхотинців та 1000 кавалеристів, а також союзницькі війська з племен лівійців, іберійців.

Приводом до війни стали події 264 р. до н.е., коли найманці-мамертинці (колишні воїни сиракузького тирана Агафокла) зайняли сицилійське місто Мессіну. Проти них почав війну новий сиракузький

правитель Гієрон II, тому мамертинці одночасно звернулися за допомогою до Риму та Карфагену. В 264 р. до н.е. римські та карфагенські війська висадилися на острові. Римляни зайняли Мессіну та оточили Сиракузи, що змусило Гієрона II укласти союз з Римом.

В 262 р. до н.е. римська армія захопила місто Акрагант (Агрігент), яке було союзником Карфагена. Висадження римської армії на Сицилії стало приводом до початку воєнних дій. Перший етап війни показав римлянам, що перемога неможлива без потужного воєнного флоту, тому вже в 260 р. до н.е. було побудовано 120 кораблів, які одержали першу перемогу при Мілах, після чого була зайнята Корсика. У 256 р. до н.е. відбувалася наступна морська битва при мисі Екном (Сицилія), в якій карфагеняни ще раз були розгромлені. Успішні дії на морі дозволили Риму відправити навесні 256 р. до н.е. армія на чолі з Марком Атілієм Регулом як десант в Африку. У 255 р. до н.е. внаслідок битви при Тунеті римляни були розгромлені. 13000 з них загинуло або потрапило у полон. 2000 військових загинули при евакуації на Сицилію. Ця поразка не зупинила римлян, і в 254 та 251 рр. до н.е. вони двічі перемогли у битві під Панормом (суч. Палермо, Сицилія). Разом із тим, в 251 р. до н.е. в морській битві при Дрепанумі (суч. Трапані) карфагенський флот переміг римлян, практично повністю знищивши їхній флот (з 210 було знищено 80 кораблів, 100 – захоплено у полон). Поразка змусила Рим ще раз переглянути свою морську стратегію. Було побудовано 200 легких пентер, відбувалися постійні тренування екіпажів та абордажних команд. Здійснені заходи дозволили в 242 р. до н.е. у битві при Егатських островах розгромити пунійців. Становище карфагенської армії на Сицилії, якою командував Гамількар Барка, погіршувалося через морську блокаду, водночас метрополія фактично була беззахисною перед римлянами. Тому, у 241 р. до н.е., було укладено мирний договір між Римом та Карфагеном.

За ним Сицилія передавалася Риму за виключенням Сиракуз, Рим також отримував значну контрибуцію.

У 240 – 238 рр. до н.е. в Карфагені відбувалося повстання найманців, викликане несплатою зарплатні та зловживаннями з боку влади. Римляни, надавши певну допомогу Карфагену, водночас скористалися важким становищем фінікійців та захопили острови Сардинію та Корсику. Крім того, вони змусили Карфаген сплатити контрибуцію у розмірі 1200 талантів як компенсацію за воєнні приготування римлян.

У 237 р. до н.е. Гамількар Барка почав завоювання Іберії з метою колонізації країни та створення плацдарму для захоплення Італії. При облозі міста Геліка в 228 р. до н.е. карфагенський полководець загинув, а армію очолив його зять Гасдрубал, який в південно-східній частині півострову заснував Новий Карфаген як базу для завоювання Іберійського півострову. Подібні дії викликали занепокоєння як грецьких колоній в Іспанії, так і самого Риму. Тому в 226 р. до н.е. відбулося укладення мирного римсько-карфагенського договору, за яким пунійці не повинні були просуватися на північ за ріку Ібер (Ебро). У 221 р. до н.е. Гасдрубал був вбитий у Новому Карфагені, а його наступником став син Гамількара Ганнібал (247 – 183 рр. до н.е.). Намагаючись закріпити положення Карфагену в Іспанії та спровокувати Рим на початок воєнних дій, у 219 р. до н.е. Ганнібал захопив місто Сагунт на південному заході Іспанії. Навіть втрата такого важливого союзника не змусила Рим почати активні дії проти Карфагену, тому Ганнібал перейшов до стратегії вторгнення в Італію.

218 – 201 рр. до н.е. – Друга Пунічна війна.

Армія Ганнібала була поділена на три частини: 16000 осіб були залишені в метрополії; 16000 солдатів – в Іспанії; 59000 осіб було включено до експедиційного корпусу, з яким навесні 218 р. до н.е. Ганнібал почав наступ на Рим через Галлію, де до них приєдналися місцеві

племена, збільшивши таким чином його війська до 90000 осіб. Римська армія в свою чергу була поділена наступним чином: 24000 осіб перебувало в Іспанії; 27000 – на Сицилії; близько 24000 – в Галлії та Північній Італії.

Карфагенська армія перетнула Галлію та вступила до Північної Італії. В грудні 218 р. до н.е. відбулися битви у рік Тицина та Требія, в яких римляни були розгромлені. У 217 р. до н.е. в битві при Тразименському озері та в червні 216 р. до н.е. в битві при Каннах римляни також були розгромлені. Після цього на бік Ганнібала перейшли частина Луканії, Самній, Капуя, Сиракузи. Своєю допомогою запропонував Філіп V Македонський. Однак після перемоги при Каннах Ганнібал не наважився на продовження активних воєнних дій напередодні зими. Римляни ефективно скористалися цим, щоб провести мобілізацію та почати приборкання підвладних територій. Водночас вони ухилялися від зіткнень з основною частиною армії Ганнібала.

У 214 – 211 рр. до н.е. римська армія вела бої за Сицилію. Попри низку поразок, у 211 р. до н.е. вона захопила Сиракузи, після чого карфагеняни були змушені залишити Сицилію, а Рим отримав нову «зернову житницю». У 212 – 211 рр. до н.е. було здійснено успішну облогу головної бази Ганнібала в Ітадії – Капуї. Намагаючись врятувати союзників та власні запаси, карфагенський воєначальник спробував відволікти противника, виступивши у похід на Рим. Але облога «Вічного міста» не примусила його його правителів відізвати свою армію від Капуї, яка невдовзі капітулювала. Вже у 209 р. до н.е. римляни захопили повсталий Тарент, що раніше підтримав пунійців.

Активні воєнні дії відбувалися і на іншому театрі. У 214 р. до н.е. римляни двічі зуміли розгромити карфагенську армію та встановити контроль над східною частиною Іберійського півострова. Через три роки в Іспанію було відправлено велику пунійську армію на чолі з Гасдрубалом Баркою, яка розгромила римську армію під проводом братів Сципіонів.

Однак ця перемога не змінила суттєво ситуацію в Іспанії, римляни продовжували опір, намагаючись затримати пунійців. Вже у 209 р. до н.е. нова римська армія під командуванням Публія Корнелія Сципіона-молодшого захопила Новий Карфаген. В цих умовах пріоритетне значення мала кампанія в Італії, тому у 208 – 207 рр. до н.е. Гасдрубал був змушений відправитися на допомогу Ганнібалу. Йому успішно вдалося перейти Галлію та переправитися через Альпи, однак у 207 р. до н.е., в битві у ріці Метавр Гасдрубал був розгромлений та загинув. Після того, як Гасдрубал залишив Іспанію, місцеві карфагенські гарнізони очолив Магон, який в 206 р. до н.е., програвши битву під Іліпою, був змушений покинути півострів.

Римська перемога під Метавром поставила Ганнібала у безвихідне становище, він не мав ресурсів для продовження війни в Італії. До того ж, у 204 р. до н.е. 30000-а римська армія на чолі з Сципіоном висадила в Африці. У 204 р. до н.е. римляни розгромили нумідійського царя Сіфакса і передали престол одному з племінних вождів Массініссі. Тяжке становище Карфагена примусило сенат у 203 р. до н.е. відкликати Ганнібала в Африку. 19 жовтня 202 р. відбулася генеральна битва при Замі, яку Ганнібал програв. У 201 р. до н.е. було укладено мирний договір між Римом та Карфагеном. За його умовами пунійці втрачали всі свої колонії, військовий флот у 500 кораблів, повинні були сплатити контрибуцію в 10000 талантів за 50 років. Карфаген не мав права вести воєнні дії без дозволу Риму.

149 – 146 рр. до н.е. – Третя Пунічна війна.

На середину II ст. до н.е. Карфаген поступово відновив своє економічне становище завдяки інтенсивному розвитку сільського господарства, торгівлі, ремесел. Таким чином, пунійці залишалися конкурентами Риму в середземноморській торгівлі та викликали занепокоєння senatorів через можливість відновлення військового

потенціалу північноафриканської держави. В цих умовах римляни шукали привід для остаточного розгрому Карфагену. Ним стали воєнні дії між карфагенянами та нумідійським царем Массінісою в 150 р. до н.е., в яких пунійці були розгромлені. Попри це римський сенат зажадав повної здачі міста та визнання влади Риму. Головною умовою, на яку не погодилися пунійці, стало перенесення міста від моря вглиб континенту. Воєнні дії проходили одночасно поблизу Карфагена та в Лівії. Лише в 146 р. до н.е. місто було захоплено та стерто з землі. Його території були перетворені на провінцію Африка.

Експансія Римської держави в Східному Середземномор'ї

Римсько-македонські війни (215 – 148 рр. до н.е.).

Під час Іллірійських війн (229 – 228 рр., 220 – 219 рр. до н.е.) Римська держава захопила східне узбережжя Адріатики, а місцеві племена перейшли під її протекторат. Водночас македонський цар Філіп V (221 – 178 рр. до н.е.) не змирився з втратою цієї території та прагнув повернути її. У 220 р. до н.е. він оголосив війну Етолійському союзу (т.зв. «Союзницька війна») під приводом захисту Мессенії. На боці Македонії також виступив Ахейський союз, на боці Етолійського – Спарта та Родос. Водночас відбувалася війна Родосу з Візантієм за володіння Босфором, що ускладнювало надання допомоги етолійцям. У 218 р. до н.е. Філіп V здійснив похід на Пелопоннеський півострів, внаслідок якого було завойовано центральне місто Етолійського союзу Ферм. Вже в 217 р. до н.е. Філіп V захопив Фіви в Беотії. Саме в цей період македоняни отримали звістку про перемогу Ганнібала при Тразименському озері, яка створювала непогані перспективи для повернення Іллірії й навіть завоювання Італії. В цих умовах в 217 р. до н.е. між Філіпом V та Етолійським союзом було укладено мирний договір в м. Навпакт, який засвідчив збереження позицій країн.

У 216 р. до н.е. після битви при Каннах карфагеняни та македоняни уклали союз між собою з метою витиснення римлян з Іллірії та переходу її під владу Македонії.

214 – 205 рр. до н.е. – I Македонська війна.

Початок війни відзначився намаганням Філіпа V завоювати Іллірію шляхом блокади узбережжя та використання морських десантів. Ця стратегія не виправдала себе, оскільки римляни виявилися більш підготовленими до неї. В цих умовах македонський цар вирішив зробити ставку на наступ сушею.

У свою чергу, 212 р. до н.е. між римлянами та Етолійським союзом було укладено союз, відповідно до якого перші отримували рухоме майно та полонених, а етолійці – нерухоме майно. Згодом Риму приєдналися Спарта, Мессенія, Еліда та Пергам. До Македонії ж – Ахайя та Віфінія. Воєнні дії дозволили Римській республіці втрутитися у внутрішньогрецькі суперечки. В цілому активна участь Риму у воєнних діях на Балканах призвела до того, що Філіп не зміг оволодіти Іллірією та надати допомогу Карфагену. Розуміння безперспективності подальшого протистояння змусило суперників у 205 р. до н.е. укласти мирний договір, який тим не менш не вирішував проблеми у відносинах Риму та Македонії.

Після закінчення війни Філіп V зосередив свої зусилля на завоюванні Єгипту. При цьому він знайшов союзника в особі Антіоха III Великого (223 – 187 рр. до н.е.), правителя держави Селевкідів. За умовами союзного договору Філіпа V та Антіоха III про розподіл Єгипту. Після цього Філіп V почав завойовувати острови Егейського басейну та Малої Азії, Антіох III, у свою чергу, вдерся до Фінікії та Палестини, захопивши їх у 200 р. до н.е.

Завоювання македонянами Фракії, Малої Азії, полісів Егейського басейну призвело до перебоїв з постачанням хлібу Афінам. Водночас відбулося обмеження торговельних інтересів Родосу та Пергаму, що викликало воєнні дії між ними та Македонією, які завершилися перемогою

останньої. Це, у свою чергу, занепокоїло Рим і змусило його проводити більш активну політику на Балканському півострові.

200 – 197 рр. до н.е. – II македонська війна.

Потерпаючи від нападів Македонії, до Риму за допомогою звернулися Афіни, Єгипет, Родос, Пергам. Слід зазначити, що в самому Римі було багато противників війни за межами Апеннінського півострова, тому уряду довелося пустити в дію методи пропаганди та залякування македонською загрозою.

Наприкінці 200 р. до н.е. римські війська висадилися в Іллірії. На початковому етапі воєнні дії відбувалися з перемінним успіхом. Зокрема, Філіп V зберіг за собою Коринф та захопив Аргос. Водночас римляни уклали союз зі спартанським тираном Набісом. Потроху на бік римлян почали переходити грецькі союзи, для яких Македонія залишалася головним ворогом. Так, в 199 р. до н.е. приєднався Етолійський союз, а в 198 р. до н.е. Рим був підтриманий Ахейським союзом. В 197 р. до н.е. відбулася головна битва цієї війни – при Кіноскефалах. Римська армія під командуванням проконсула Тіта Квінкція Фламініна розгромила македонян і змусила Філіпа V в 196 р. до н.е. підписати мирний договір. За його умовами македоняни втрачали завойовані ними території в Малій Азії, Егейському морі, Греції. За Філіпом V залишалася лише Македонія. Римляни отримували весь македонський флот, молодшого сина Філіпа V Деметрія як заручника та 1000 талантів. Македонська армія була зменшена до 5000 солдатів і повністю позбавлялася флоту та бойових слонів. Союзники Риму отримали певні території, конфісковані у Македонії.

В 196 р. до н.е. на Істмійських іграх в Греції римляни проголосили «свободу всіх еллінів». Водночас вони здійснювали самовільний розподіл грецьких земель та передачу їх своїм союзникам. Зокрема, в 196 – 195 рр. до н.е. відбувалася війна Риму та його союзників проти Спарти, внаслідок

чого місцевий тиран Набіс був змушений відмовитися від Аргосу, міст пелопоннеського узбережжя, володінь на Криті.

В 179 р. до н.е. помер Філіп V. Відбулася боротьба за престол між римським ставлеником Деметрієм (молодшим сином Філіпа V, який проживав в Римі) та Персеєм, який переміг та знищив Деметрія. Він активізував діяльність з підготовки армії, провів амністію всіх вигнанців. Персей провадив активний пошук союзників в Греції, вів переговори з Карфагеном. Було укладено союз з сирійським царем Селеком IV, Епіром, правителями Іллірії та Фракії. Крім того, Персей активно співпрацював з демократичними угруповуваннями в грецьких полісах, надихаючи їх на боротьбу проти місцевих олігархів та римського впливу. Звісно, що це викликало невдоволення Риму та змушувало його до війни проти Персея.

171 – 168 рр. до н.е. – Третя Македонська війна.

Навесні 171 р. до н.е. римська армія висадилася в Македонії, після чого Епір та Іллірія перейшли на бік Риму. Разом з тим грецькі поліси до Персея не приєдналися. Македонія почала мирні переговори, але римляни почали вимагати повної капітуляції, після чого воєнні дії відновилися.

22 червня 168 р. до н.е. відбулася битва при Підні, в якій брали участь 15000 – 20000 македонян та 26000 римлян. Римська армія під проводом Луція Емілія Павла розгромили Персея. Він захоплений в полон та відправлений до Риму. Крім того, Епір та Іллірія були пограбовані римською армією. 150000 жителів Епіру було продано в рабство.

Територія Македонії, Епіру та Іллірії була приєднана до Римської держави. Македонія поділена на 4 ізольовані округи. Жителям цих територій було заборонено спілкуватися між собою, займатися зовнішньою торгівлею.

Римляни провели територіальний переділ Греції. Беотійський союз був розпущений перед війною. Територія Ахейського союзу була значно зменшена. Крім того, в 168 р. до н.е. римляни заарештували 1000 найбільш

впливових та багатих громадян Ахейського союзу. Рим також надав незалежність Карії та зробив Делос вільним портом. Це, у свою чергу, призвело до погіршення становища Родосу.

В 149 – 148 рр. до н.е. відбувалося повстання Андріска (лже-Філіпа), придушене римлянами. Після повстання Македонія перетворена на римську провінцію, до неї були приєднані Епір та Південна Іллірія. В 146 р. до н.е. тривало повстання Ахейського союзу на чолі з Коринфом. До повсталих не приєдналися інші грецькі поліси. В тому ж році в битві при Левкопетрі Ахейський союз був розгромлений римським консулом Луцієм Меммієм. Коринф було повністю знищено, а населення вигнано.

Римсько-сирійська війна (192 – 188 рр. до н.е.).

Після приєднання Південної Сирії Антіох III почав наступ на Сарди, що дало змогу йому Кілікію, Лікію, Карію, які раніше належали Птолемеям. Після укладення римсько-македонського миру в 197 р. до н.е. Антіох III здійснив захоплення колишніх македонських володінь в Малій Азії та Фракії. Таким чином, Антіох III почав підготовку до війни з Римом. Зокрема, він уклав союз з племенами галатів, а також почав переговори з грецькими державами.

Ще одною причиною війни між Сирією та Римом стало перебування Ганнібала в Антіоха III (в 195 р. до н.е. він залишив Карфаген). Ганнібал запропонував Антіоху III створити велику антиримську коаліцію у складі Сирії, Македонії, Карфагена, грецьких держав. Одним з аспектів запропонованого плану була пропозиція вести воєнні дії в Італії за допомоги італійських племен. Однак Антіох відмовився від цього плану.

В 193 р. до н.е. до Антіоха III прибуло посольство Риму з вимогою не втручатися у справи Греції, але переговори нічим не завершилися. На бік Сирії перейшли лише Етолійський та Беотійський союзи.

Восени 192 р. до н.е. на запрошення Етолійського союзу сирійські війська висадилися в Греції. Вони зайняли Фессалію, та в серпні 191 р.

до н.е. біля Фермопіл Антіох III був розгромлений військами Марка Акілія Глабріона. На боці римлян воювали війська Ахейського союзу, Македонії та Афін. Після цього сирійські війська були змушені повернутися до Ефеса, зосередившись при цьому на украпленні Херсонесу Фракійського та Лізімахії.

В серпні 190 р. до н.е. відбулася морська битва у гирлі річки Еврімедонт, в якій Ганнібал був розгромлений Луцієм Емілієм Регіллієм. Ще одна сирійська ескадра була розгромлена біля острова Міоннес. В цих умовах Антіох III запропонував почати переговори про мир, але римляни, навпаки, почали переправляти в Малу Азію свою армію на чолі з консулом Луцієм Корнелієм Сципіоном та Пубілем Корнелієм Сципіоном.

На межі 190 – початку 189 рр. до н.е. в битві при Магнесії союзна римсько-пергамська армія розгромила сирійців. В 188 р. до н.е. було підписано мирний договір в м. Апамея. Відповідно до умов Антіох III відмовлявся від всіх володінь в Європі та Азії на захід від гір Тавру на користь Родосу та Пергаму, Рим отримав острови Кефаленія та Закінф. Антіох III мав повернути полонених, передати свій флот та бойових слонів, сплатити контрибуцію у розмірі 15000 талантів та видати Ганнібала.

Поразка Риму у війні призвела до поступового занепаду держави Селевкідів. Відпала Вірменія. Водночас почали проявлятися сепаратистські виступи у східних областях. В 169 – 168 рр. до н.е. спадкоємець Антіоха III Антіох IV Філопатор (187 – 175 рр. до н.е.) вдерся до Єгипту у відповідь на намагання Птолемеїв повернути собі Південну Сирію. Після цього єгиптяни звернулися за допомогою до Риму. Римське посольство на чолі з Гаєм Попілієм змусило Антіоха IV вивести свої війська з Єгипту. Згодом, в 65 – 63 рр. до н.е. територія Сирії була приєднана до Римської держави як провінція.

Завоювання Родосу та Пергаму

В другій половині III ст. до н.е. Родос перетворився на посередника в міжнародній торгівлі в Східному Середземномор'ї. У війні з Сирією Родос підтримав Рим і отримав за це Лікію та Карію. Однак після Другої Македонської війни Родос змінив свою політику. Зокрема, він намагався стати посередником у відносинах двох держав і зберегти Македонську державу як протипагу Риму. У свою чергу, римляни почали поступово обмежувати розвиток Родосу. Були відібрані Карія та Лікія, а Делос отримав статус незалежного порту, що призвело до поступового занепаду Родосу.

За правління царя Евмена II Пергамська держава переживала період розквіту. Надання допомоги римлянам у війні проти Антіоха та македонян призвело до приєднання нових територій в Малій Азії. Водночас Евмен II намагався виступити як посередник у війні Риму та македонського царя Персея, за що був звинувачений у зраді римлянами. Постійні війни з галатами, фракійцями, віфінцями призвели до поступового виснаження Пергаму. За правління Аттала III (139 – 133 рр. до н.е.) соціально-політична ситуація настільки загострилася, що в своєму заповіті цар подарував царство Риму.

Вже в 132 р. до н.е. в Пергамі почалося повстання проти Риму, яке очолив Аристонік, брат Аттала III. Повстання було підтримане населенням Віфінії, Каппадокії, Пафлагонії. В 131 р. до н.е. в битві при місті Левки Аристонік розгромив римське військо під проводом Публія Ліцінія Красса. В 130 р. до н.е. нова римська армія під командуванням консула Марка Перперни розгромила повсталих, а Пергам був приєднаний як провінція до Риму.

Захоплення Іудеї

Іудейське царство виникло після розпаду Ізраїльського царства в 928 р. до н.е. Тривалий час воно протистояло спробам захоплення з боку

північного Ізраїльського царства, укладаючи союзи з сусідніми державами. Так, в VIII ст., в обмін на визнання протекторату з боку Ассирії іудеям вдалося домогтися розгрому Ізраїля. В 586 р. настала черга самої Іудеї, яка була підкорена Нововавилонським царством під проводом Навуходоносора II. В цей час її населення було депортовано до Вавилонії, лише згодом, після розгрому останньої персами, іудеям вдалося повернутися на батьківщину. В 33 р. до н.е. Іудею захопила армія Александра III Македонського, а вже після смерті царя країна увійшла до складу держави Птолемеїв.

У 202 р. до н.е. почалася П'ята сирійська війна між Селевкідами та Птолемеями за володіння Передньою Азією. Вона тривала до 195 р. до н.е. і завершилася приєднанням Іудеї до держави Селевкідів. За правління Антіоха IV на іудеїв почалися гоніння з метою їхньої еллінізації. Більш того, в 169 – 167 рр. до н.е. сирійський цар розорив Єрусалим та піддав нарузі його головний храм. У відповідь в 167 р. до н.е. почалося іудейське повстання на чолі з Іудою Маккавеєм (Молотом) проти влади Селевкідів. В 164 р. до н.е. повсталі розгромили селевкідські війська та оточили сирійську фортецю Акру в Єрусалимі. Повсталі двічі захоплювали Єрусалим, а в 161 р. до н.е. Іуда уклав союзний договір з Римською державою проти Селевкідів. Попри загибель Іуди Маккавея в 160 р. до н.е. посталі продовжили боротьбу проти окупантів і в 142 р. до н.е. домоглися фактичної незалежності Іудеї. Внутрішні чвари, що тривали за правління династії Хасмонеїв, призвели до втручання Риму. В 63 р. до н.е. полководець Гней Помпей захопив Єрусалим та змусив іудейських правителів визнати владу Риму, а в 4 р. до н.е., після смерті Ірода Великого (37/36 – 4 рр. до н.е.), країна була поділена на кілька провінцій.

Завоювання Єгипту

Внутрішні чвари владних придворних угруповань в Єгипті призвели до зовнішнього втручання з боку Сирії та Риму. В 164 – 163 рр. до н.е. римський сенат поділив царство між двома братами. Птолемеєм VI Філометор (181/180 – 146/145 рр. до н.е.) отримав Єгипет та Кіпр, Птолемеєм VII (VIII) Евергет Фіскон (170 – 116 рр. до н.е.) – Киренаїку. Згодом саме Римський сенат став основним арбітром у суперечках претендентів на єгипетський престол. В 96 р. римська держава встановила контроль над Киренаїкою – територією на захід від Єгипту, яка згодом була перетворена на провінцію.

У 80 р. до н.е. римський диктатор Луцій Корнелій Сулла передав єгипетський престол Птолемею XI Александру I. У відповідь на це александрійці вбили царя, а замість нього обрали Птолемея XII Авлета. Для свого визнання новий цар був змушений сплатити римському консулу Гаю Юлію Цезарю 6000 талантів, який зумів домогтися офіційного визнання Птолемея XII. Водночас в 58 р. до н.е. сенат прийняв закон, за яким Кіпр ставав римською провінцією. Останній правитель острова з династії Птолемеїв покінчив життя самогубством. Звістка про це викликала повстання в Єгипті, в результаті якого Птолемеєм XII Авлет був змушений втекти до Риму. Пообіцявши 10000 талантів, єгипетський заручився підтримкою римської армії. В 55 р. до н.е. Авлет відновив свою владу в Єгипті. Після його смерті розгорнулася боротьба за владу між Клеопатрою VII (51 – 30 рр. до н.е.) та Птолемеєм XIII (51 – 47 рр. до н.е.), в яку знову ж таки активно втручалися римські політики та воєначальники. Громадянська війна в Римській державі відстрочила остаточне підкорення Єгипту. Однак, переслідуючи Гнея Помпея, Цезар в 48 р. до н.е. висадився в Александрії, де змусив обох співправителів офіційно помиритися. Перебування римлян в країні викликало повстання єгиптян, під час якого Клеопатра VII підтримала Цезаря. Тримавши допомогу, Цезар придушив

повстання, передавши всю владу Клеопатрі VII. Водночас фактичний контроль над Єгиптом здійснювався римськими воєначальниками, країна розглядалася як база постачання продовольства до Італії, а також плацдарм на Близькому Сході. Після смерті Цезаря Єгипет перейшов до сфери впливу одного з тріумвірів Марка Антонія. Особисті відносини полководця та Клеопатри, посилення впливу останньої та протистояння з Октавіаном Августом призвели до початку громадянської війни в Римі в 32 р. до н.е. 2 вересня 31 р. до н.е. відбулася битва при Акціумі, в якій флот Марка Антонія та Клеопатри було розгромлено. В 30 р. до н.е. – римська армія зайняла Александрію, а Єгипет було перетворено на провінцію.

Римсько-понтійські (Мітрідатові) війни (89 – 63 рр. до н.е.)

Понтійське царство було засновано в 281 р. до н.е. персом знатного роду Мітрідатом I Ктістом. На початку II ст. до н.е. воно включало до себе більшу частину Пафлагонії, за виключенням Синопи. На сході були підкорені землі племені халібов, багаті на родовища. Водночас був встановлений протекторат над Малою Вірменією. Цар Фарнак I (190 – 159 рр. до н.е.), що правив в 183 – 17 рр. до н.е. зумів захопив Синопу, яка стала столицею Понту. Разом з тим, Фарнак I зіткнувся з коаліцією Віфінії, Пергаму та Каппадокії. Війна між ними завершилася поразкою понтійців. Вони були змушені відмовитися від Пафлагонії, зберігши за собою лише Синопу. За наступників Фарнака I Понтійське царство посилилося, але водночас все більше було змушене зважати на позицію Риму. Зокрема, вже Мітрідат IV (159 – 150 рр. до н.е.) став союзником римлян. Йому вдалося приєднати Фрігію та Галатію, Каппадокію та Пафлагонію. Мітрідат V (150 – 120 рр. до н.е.) продовжив політику співробітництва з римлянами. Так, зокрема, під час Третьої Пунічної війни та кампанії проти Пергаму він надавав військову допомогу Риму.

В 120 р., після смерті Мітрідата V співправителями Понту стали його дружина Лаодіка VI та сини Мітрідат VI Євпатор та Мітрідат Хрест. Між

ними розгорнулася боротьба за владу, яка завершилася перемогою Мітрідата VI Євпатора. На початку правління він уклав союз з Малою Вірменією, успадкувавши її престол, та північночорноморськими полісами Ольвія та Херсонес. В 107 р. до н.е., придушивши повстання Савмака, Мітрідат VI захопив Боспорське царство, а в 105 – 90 рр. здійснив завоювання кавказької Колхиди, яка була перетворена на окрему сатрапію. В 106/105 р. до н.е. було приєднано Пафлагонію, а на 100 р. до н.е. – Каппадокію. Втім ці території невдовзі на вимогу римського сенату були залишені понтійцями.

На кінець II ст. до н.е. римський вплив у Малій Азії став визначальним, однак він же призвів до зростання невдоволення щодо Риму, який незабаром переріс у ненависть. Мітрідат VI уважно слідкував за становищем у підвладних Риму країнах, вів переговори з місцевими елітами. Понтійському цареві вдалося також укласти союз з вірменським та парфянським царями. Наприкінці 90-х рр. I ст. до н.е. Мітрідат VI почав переговори з Єгиптом та Сирією про союз проти Риму. Крім того, він активно використовував середземноморських піратів, які перетворилися на одну з провідних сил в регіоні. Таким чином, на кінець 90-х рр. I ст. в Малій Азії склалася політична ситуація, що не задовольняла ні Рим, ні Понт.

89 – 85 рр. до н.е. – I Мітрідатова війна.

Напередодні війни сили сторін виглядали наступним чином: Римська республіка мала у своєму розпорядженні близька 170000 піхотинців та 12000 кавалеристів, крім того, союзне Віфінське царство – ще 40000 піхотинців та 6000 кавалеристів; Понтійське царство – 250000 піхотинців та 40000 кавалеристів.

Після невдалої спроби віфінського царя Нікомеда захопити Понт навесні 89 р. до н.е. війська Мітрідата VI почали наступ на римські володіння в Малій Азії. Внаслідок цього він отримав всю Малу Азію, після

чого в 88 р. до н.е. переправив свої війська в Європу. Водночас було завойовано практично всі острови Егейського моря. Його наступ призвів до того, що частина міст Греції перейшли на бік Понтійського царства. Водночас укріплюючи свою владу, Мітрідат VI наказав знищити всіх римських громадян в Азії (понад 80000 осіб), а також відібрати їх майно. На початок літа 88 р. до н.е. Мітрідат VI оволодів всіма римськими провінціями в Азії, Греції та Причорномор'ї.

Восени 87 р. до н.е. в Греції висадилися 5 легіонів під командуванням Луція Корнелія Сулли. Вже в 86 р. до н.е. Сулла захопив Афіни та Пірей, а згодом в битві при Херонеї розгромив понтійську армію під командуванням Архелая. У 85 р. до н.е. в битві біля Орхомена Сулла ще раз завдав поразки 80000-й понтійській армії. Це призвело до повстання низки грецьких міст проти Мітрідата VI. У відповідь на це, понтійський цар оголосив про надання свободи грецьким містам, а також провів низку реформ: надав свободу частині рабів, провів переділ земель на користь бідняків; скасував борги. Це, у свою чергу, призвело до переходу на бік римлян багатих верст населення. Крім того, в Азії висадилися 2 римські легіони, які спромоглися завдати кілька поразок понтійцям. У 85 р. до н.е. було укладено Дарданський мирний договір. Мітрідат VI був змушений відмовитися від своїх завоювань в Малій Азії, видати свій флот римлянам та сплатити контрибуцію в 3000 талантів. З іншого боку, Сулла пообіцяв амністію прибічникам Мітрідата VI.

83 – 81 pp. до н.е. – II Мітрідатова війна.

Після завершення Першої Мітрідатової війни в Малій Азії залишилися два римських легіони під командуванням легата Луція Ліцінія Мурени. Його радником був колишній понтійський стратег Архелай, який був змушений рятуватися втечею від можливої помсти Мітрідата VI. Намагаючись послабити Понтійське царство, Мурена в 83 р. до н.е. вдерся до володінь понтійського царя. Цей похід не був тривалим, але Мітрідат VI

все ж таки відправив до Риму офіційну скаргу на дії Мурени. Отримавши підтримку з боку сенату, у 82 р. до н.е. в битві при Галісі правитель Понту розгромив війська Мурени.

74 – 64 рр. до н.е. – III Мітрідатова війна.

В першій половині 70-х рр. до н.е. Мітрідату VI вдалося відновити військову могутність після війн з Римом. Було створено нову армію, яка нараховувала 140000 піхотинців та 16000 кавалеристів. Він мав також флот у 400 кораблів. У свою чергу, римляни у Малій Азії утримували 5 легіонів під командуванням консула Луція Ліцінія Лукулла загальною чисельністю 30000 піхотинців та 1600 вершників.

В 75 р. до н.е. після смерті віфінського царя Нікомеда IV його володіння за заповітом перейшли у спадок до Риму. Ця подія стала приводом до початку воєнних дій, водночас навесні 74 р. до н.е. у Віфінії почалося повстання проти Риму, після чого війська Мітрідата VI вступили до цієї області. Після розгрому римських військ у Віфінії понтійська армія розділилася на дві частини: перша почала завоювання Фрігії та центральної частини Малої Азії; друга під командуванням Мітрідата VI оточила фортецю Кізік, володіння яким забезпечувало контроль над Чорноморськими протоками. Взимку 74 – 73 рр. до н.е. Мітрідат після невдалої облоги Кізіка був змушений відступити. У свою чергу, армія Луція Лукулла почала наступ на територію Понтійського царства. Влітку 73 р. до н.е. римляни розгромили понтійський флот, який мав переправити в Італію експедиційний корпус. Було відновлено контроль над віфінією, а восени 73 р. до н.е. римські війська вдерлися до Понту. У битві під Кабірою (суч. Сівас, Туреччина) в 72 р. до н.е. Лукулл розгромив Мітрідата VI й змусив його втікати до свого зятя, царя Вірменії, Тиграна II (95 – 55 рр. до н.е.).

В 71 – 70 рр. до н.е. римська армія захопила територію Понтійського царства. Водночас з цим, римляни уклали союз з боспорським царем

Махаром (сином Мітрідата VI), готуючись до війни з Вірменією. Це дало змогу позбавити Мітрідата VI підтримки з боку Боспорського царства. Водночас римському воєначальнику Гнею Помпею вдалося розгромити середземноморських піратів, які були союзниками Понту.

В 70 р. до н.е. Лукулл звернувся з вимогою до вірменського царя видати Мітрідата VI, яка не була задоволена. Таким чином, в 69 – 68 рр. до н.е. відбувалася римсько-вірменська війна. Лукуллу вдалося розгромити вірменську армію в битву під Тигранокертом (Південна Туреччина) 6 жовтня 69 р. до н.е. Тим часом Мітрідат VI, користуючись тим, що увага римлян була відвернута на Вірменію, повернувся з 8000-м військом до Понтійського царства, розгромивши римські війська в битві при Зелі в 67 р. до н.е. У свою чергу, Лукулл був змушений залишити Вірменію.

Невдалі дії Лукулла в Малій Азії змусили сенат призначити Помпея головнокомандувачем римської армії на сході, надавши йому надзвичайні повноваження. Навесні 66 р. до н.е. 60000-е римське військо на чолі з Гнеєм Помпеєм почало новий наступ на Понтійське царство, крім того, було укладено союзні договори з парфянами та вірменськими заколотниками на чолі з сином царя Тиграном Молодшим. Проти римлян Мітрідату VI вдалося виставити лише 33000-у армію.

В 66 р. до н.е. відбулася битва при Дастірі, в якій понтійці були розгромлені. Після цього Тигран був змушений вийти з війни, уклавши Арташатський мирний договір, за яким він втратив практично всі свої раніше приєднані території. Тигран II був також змушений сплатити 6000 талантів як контрибуцію. Сирія, Кілікія та Коммагена перейшли під владу Риму. Цікаво, що Тигран II зберіг престол, а його син був змушений задовольнитися лише незначною місцевістю Софена у верхів'ях Тигру та Євфрату.

Мітрідат VI був змушений втікати на Кавказ, до Колхіди, а згодом, у Боспорське царство. Навесні 65 р. до н.е. він почав підготовку до нової

війни, уклавши союз з меотськими племенами. Вигнавши свого сина Махара, понтійський цар захопив Боспорське царство. Він почав формувати нове військо, набиравши до нього не лише вільних людей, але й рабів. Більш того, він обклав податками населення Боспору, чим викликав їхнє невдоволення. Це, у свою чергу, призвело до повстань в Фанагорії, Херсонесі. Водночас у Пантикапеї відбувся заколот на чолі з сином царя Фарнаком, на бік якого перейшла армія. Мітрідат VI збирався провести похід на Італію через Паннонію, але тепер був змушений укріпитися в акрополі Пантикапею. Опинившись у безвиході, в 63 р. до н.е. він покінчив життя самогубством. В 63 р. до н.е. на місці колишніх володінь Мітрідата VI була утворена нова провінція Понт та Віфінія.

Римсько-парфянські війни в I ст. до н.е.

Парфія знаходилася на південному сході від Каспійського моря. З VI ст. до н.е. вона знаходилася під владою Персії, згодом була приєднана до держави Олександра Македонського. Після його смерті увійшла до складу держави Селевкідів. В середині III ст. до н.е. племена дахів на чолі з вождем Аршаком I здійснили вторгнення до Парфії, де правив колишній намісник Селевкідів Андрагор. Аршак I загинув під час воєнних дій, але його брату Тірідату вдалося захопити країну та коронуватися як Аршак II (248/247 – 211 рр. до н.е.). В II ст. до н.е. парфянські царі завоювали Персію, Месопотамію та Центральну Азію. Перша угода між Римом та Парфією була укладена в 92 р. до н.е., коли було визначено кордон між двома державами – ріку Євфрат. Під час Мітрідатових війн держави підтримували союзні відносини, спрямовані в першу чергу проти вірменського царя Тиграна II. Водночас між ними поступово зростали протиріччя через прикордонні території та невизнання за парфянськими царями титулу «Цар царів». В середині I ст. до н.е. між Парфією та Римом почалися війни за Сирією, Вірменією, Месопотамією.

В 54 р. до н.е. римська армія на чолі з Марком Ліцинієм Крассом почала наступ на Парфію. Була захоплена частина Месопотамії, але потім армія була відведена на зимівлю в Сирію. Навесні 53 р. до н.е. 40000-а армія Красса знов вдерлася у Месопотамію. Водночас вірменський цар Артабаз привів до Красса ще 6000 солдатів та запропонував йому здійснити похід через Вірменію. Красс відмовився, й Артабаз залишив його. Причини відмови полягають в прагненні римського полководця якнайшвидше надати допомогу римським гарнізонам в Месопотамії. Водночас парфянський цар Ород II (57 – 38 рр. до н.е.) здійснив напад на Вірменію.

В 53 р. до н.е. відбулася битва при Каррах (суч. Харран, Туреччина), яка стала символом приниження Давнього Риму. Його армія нараховувала близько 50000 солдатів, однак була розгромлена набагато меншими військами парфян, що налічували 11000 осіб. Римський воєначальник Красс загинув разом зі своїм сином та 20000 римлян, 10000 – потрапило у полон. Втрати парфян були незначними, а от їхній командувач Сурен Міхран невдовзі був страчений за наказом царя Орода II, який заздрив йому та побоювався втрати престолу.

В 51 р. до н.е. парфянське військо вдерлося до Сирії. Воєнні дії продовжувалися до 49 р. до н.е. з перемінним успіхом. Лише внутрішньополітичні проблеми в Парфії змусили її військо залишити Сирію.

Експансія Риму на Іберійському півострові

Територія сучасної Іспанії в I тис. до н.е. була заселена племенами іберів, які займали східну та південну частину півострову, кельтами, що проживали у центрі та на заході й предками басків на північному заході. У VIII – VII ст. до н.е. східне узбережжя Іспанії поступово заселяється фінікійськими, зокрема, карфагенськими колоністами, що вели торгівлю з

місцевими племенами. Саме Іспанія в планах Ганнібала мала стати базою для вторгнення в Італію.

Перші завоювання Риму в Іспанії відбулися під час Пунічних війн. В 218 р. до н.е. римська армія під командуванням Гнея Корнелія Сципіона у битві при Циссі розгромила карфагенську армію Ганнона. Навесні 217 р. до н.е. відбулася морська битва при Ебро, в якій пунійці зазнали ще однієї поразки, втративши 29 кораблів. Битва при Дертосі (суч. Тортоса, Іспанія) знов завершилася перемогою римської армії та завадила Гасдрубалу перекинути свої війська до Італії морем. Разом із тим, в 211 р. до н.е. карфагенянам вдалося у двох битвах розгромити римську армію під командуванням братів Сципіонів: Публія та Гнея. Пунійці не встигли скористатися своїми перемогами, оскільки римляни продовжили воєнні дії, водночас до Іспанії було перекинуто армію під командуванням Клавдія Нерона.

У 209 р. до н.е. римляни під командуванням Публія Корнелія Сципіона Африканського захопили Новий Карфаген (суч. Картагена). Після цього римська армія пройшла всю територію Андалусії, зайнявши пунійську фортецю Гадір. Під час Другої Пунічної війни була завойована так звана Ближня (Східна) Іспанія. Управління цією територією було передане грецьким колоністам-союзникам Риму. Навесні 208 р. до н.е. Сципіон у битві під Бекулою завдав ще однієї поразки пунійській армії під проводом Гасдрубала. Трохи згодом було розгромлено війська Магона та Ганнона. У 206 р. до н.е. у битві під Іліпою (суч. Алькала-дель-Ріо, Іспанія) римляни остаточно розгромили армію Гасдрубала Гіско, після чого карфагеняни прийняли рішення залишити Іспанію.

Колонізація Іспанії римлянами постійно стикалася з опором місцевого населення, так в 191 р. до н.е. відбулося повстання іберійських племен проти Риму, придушене з великими труднощами. В 182 р. до н.е. римська армія вдерлася в долину ріки Ебро, перемогла кельтіберійські

племена та завоювала Центральну Іспанію. В 154 р. до н.е. почалося нове повстання іберійців на чолі з Віріантом. Римляни були змушені визнати його царем лузітан і лише після його загибелі повстання припинилося.

В 143 – 133 рр. до н.е. відбувалося повстання на півночі Іспанії з центром в місті Нуманція. Воно було придушене Сципіоном Еміліаном після 15-місячної облоги міста. В 139 р. до н.е. римляни розгромили кельтів та лузітан, що проживали в долині річки Тахо та увійшли на територію сучасної Португалії. Водночас римські гарнізони були розміщені на території Галісії.

Завоювання Африки та Югуртинська війна (112/111 – 105 рр. до н.е.)

Після розгрому Карфагену більша територія його території була перетворена на провінцію Африка. Водночас почалося економічна експансія римлянами на даній території. Після смерті царя Міціпси в 118 р. до н.е. в Нумідії розгорнулася міжособна боротьба за владу. Одному з претендентів, Югурті, вдалося розгромити сина колишнього царя Адгербала та змусити його втікати до Риму. За рішенням сенату Нумідія була поділена між суперниками, при цьому Югурта отримав західну частину. Вона не була економічно розвинена, але на її території проживали чисельні войовничі кочові племена, які увійшли до армії Югурти. Вже в 112 р. до н.е. його війська захопили столицю Адгербала – місто Цирту, де були перебиті римські громадяни та італіки. В Римі це викликало нове загострення боротьби між політичними угруповуваннями оптиматів та популярів. На вимогу останніх сенат оголосив війну Югурті. Військові дії почалися в 111 р. до н.е. і на першому етапі були достатньо вдалі для Риму. За їх наслідком було укладено перемир'я, умови якого передбачали виплату контрибуції, 30 бойових слонів тощо. В 110 р. до н.е. війна поновилася, однак цього разу римляни були розгромлені й змушені покинути Нумідію. Багато у чому це стало можливим завдяки політичній

боротьбі в самому «Вічному місті». Умови миру, запропоновані Югуртою, були настільки принизливими, що сенат негайно видав указ про формування нової армії. В 109 – 107 рр. до н.е. воєнні дії велися з перемінним успіхом, римський полководець Квінт Цецилій Метелл тривалий час не наважувався на генеральну битву, у свою чергу, Югурта також не мав для цього достатньо сил. Під тиском римлян він був змушений втекти у Мавретанію до свого тестя Бокха.

В 107 р. до н.е. консулом Африки було призначено Гая Марія. Для піднесення боєздатності армії ним було проведено її реформу. В армію почали набирати всіх охочих. Вони повинні були прослужити 16 років, а після відставки мали отримати земельний наділ. Водночас солдати повинні були отримати частину військової здобичі. Завдавши кількох поразок нумідійсько-мавретанській армії, Гай Марій змусив Бокха зрадити Югурту. Отримавши частину нумідійської території та статус союзника Риму, Бокх захопив Югурту та передав його римлянам. В 105 р. до н.е. територія Нумідії була приєднана до Римської держави, а сам Югурта був страчений в 104 р. до н.е.

Експансія Риму на північ. Війни з варварами

Перші зіткнення між римлянами та кельтами відбулися ще в VI ст. до н.е. Ці походи мали на меті захоплення здобичі та полонених, однак наприкінці V ст. до н.е. галли перейшли до територіальних захоплень земель, що межували з Італією. У 90-і рр. IV ст. до н.е. племена галлів, розгромивши етрусків в долині ріки По, оселилися в Північній Італії, яка отримала назву Цизальпійська Галлія. Також було оточено місто Клузій, влада якого звернулася за допомогою до римлян. В 390 – 387 рр. до н.е. відбувся перший похід галлів на Рим під проводом вождя Бренна як покарання за допомогу Клузію. Під час війни в 390/387 р. до н.е. римляни були розгромлені у ріки Аллія, і галли захопили «Вічне місто». Через

кілька місяців на їхні землі здійснили вторгнення племена венетів, змусивши тих відступити від Риму після отримання викупу від римлян.

В 360 – 357 рр. до н.е. та 346 – 345 рр. до н.е. відбувалися нові наступи галлів на Італію, які завдяки мужності римської армії завершилися невдачею. За їх наслідком в 329 р. до н.е. було укладено римсько-галльський договір про перемир'я. У 299 р. до н.е. договір був порушений галлами, які здійснили черговий напад на Італію. Трохи згодом під час Третьої Самнітської війни в 298 – 290 рр. до н.е. галли уклали союз з противниками Риму, однак останній спромігся поодинці розгромити союзників.

У 226 – 221 рр. до н.е. галльські племена почали нову кампанію проти римлян, які посалені внаслідок війн з пунійцями, однак вона також завершилася невдачею через міжусобиці серед самих кельтів. Згодом римська армія розгромила галлів під час битви під Теламоном у 225 р. до н.е., де загинуло близько 40000 варварів. Того ж року римляни самі перейшли у наступ. Під час підготовки до нової війни вони зуміли укласти союз з кельтськими племенами венетів та ценоманів. Племена боїв та інсубрів (50000 піхотинців та 20000 кавалеристів) були розгромлені в битві при Кластидії (суч. Кастеджо, Італія) в 222 р. до н.е. Це дало змогу римлянам завоювати Цизальпійську Галлію і закріпитися там за допомоги своїх колоній. Під час Другої Пунічної війни галльські племена відновили воєнні дії проти римлян, спираючись на підтримку Ганнібала. Лише в 191 р. до н.е. галли були розгромлені остаточно, це призвело до витіснення боїв в Галлію й асиміляції тих кельтів, що залишилися в Італії.

В 125 р. до н.е. на запрошення грецької колонії Массілії римські війська спільно з союзними племенами едуїв здійснили похід в долину ріки Рона проти кельтських племен саліїв, аллоброгів та арвернів. Внаслідок цього походу було здійснене приєднання Трансальпійської (Нарбонської) Галлії.

Наприкінці II ст. до н.е. кельтські племена тевтонів та кімврів, спустошивши Іспанію та Південну Галлію, почали вторгнення в Північну Італію. В 105 р. до н.е. в Нарбонській Галлії під Аравсіоном (Араузіоном) було розгромлено дві римські армії, що втратили при цьому до 120000 осіб. Лише в 102 р. до н.е. у битві при Аквах в Нарбонській Галлії Гаю Марію вдалося вперше розгромити кельтів за допомоги реформованої римської армії. Згодом, в 101 р. до н.е. відбулася битва при Верцеллах в Цизальпійській Галлії, де кельти остаточно були розгромлені. 80000 кельтів було продано в рабство.

На початку I ст. до н.е. – племена едуїв та секванів, об'єднавши навколо себе деякі інші галльські племена, почали боротьбу за панування в Центральній та Північній Галлії. При цьому едуї спиралися на союз з Римом, а секвани намагалися об'єднати навколо себе всіх його противників. В 70 - 60-і рр. I ст. до н.е. племена вельветів почали переселення з міжріччя Майну та Рейну на територію сучасної Швейцарії, яка була населена племенами свевів. Це, у свою чергу, викликало загострення міжплемінних відносин в Галлії. До вождя свевів Аріовіста за допомогою звернулися племена секванів та арвернів, які воювали з союзниками Риму едуями. Близько 61/60 р. до н.е. едуї були розгромлені союзними військами. У свою чергу, в 59 р. до н.е. Аріовіст оселився в Східній Галлії, на території сучасного Ельзасу, при цьому він зайняв територію племені едуїв, які звернулися за допомогою до Риму. Спочатку це прохання залишилося без уваги, але в 58 р. до н.е. гельвети (300000 чол. за оцінками Цезаря) вирішили переселитися в Західну Галлію через територію Нарбонської Галлії.

В 58 р. до н.е. Гай Юлій Цезар отримав в управління Цизальпійську та Нарбонську Галлію, а також Іллірік на 5 років з правом набору армії. Прибувши до Галлії, він одразу ж зіткнувся з проблемою свевів та

гельветів. Відмовивши гельветам у можливості переселення, в 58 р. до н.е. Цезар розгромив їх в битві під Бібрактом.

У вересні 58 р. до н.е. було розгромлено племена свевів біля хребта Вогьоз, внаслідок чого вони були відтіснені за Рейн. Згодом, в 57 р. до н.е., Цезар завдав поразки племенам бельгів, які проживали на північному сході Галлії. В тому році римляни підкорили племена нервіїв, узіметів, тенктерів, адуатуків. Водночас війська Публія Красса ввійшли на узбережжя Атлантики та підкорили племена венетів, есубіїв, редонів. Таким чином, відбулося формальне визнання галльськими племенами протекторату з боку Риму. Водночас вже навесні 56 р. до н.е. Цезар повернувся до Бретані для боротьби з племенами венетів, які також були розгромлені. У свою чергу, навесні 56 р. до н.е. – Публій Красс завоював Аквітанію. Таким чином, під владою Риму опинилася територія від Атлантичного океану до річки Рейн. Того ж року в місті Лукка відбулася зустріч тріумвірів, які домовилися про призначення Красса та Помпея консулами; передачу Помпею Іспанії та Африки; передачу військового командування на Сході Крассу, який повинен був вести воєнні дії проти парф'ян; подовження повноважень Цезаря в Галлії ще на 5 років.

В 56/55 р. до н.е. Цезар, розгромивши германські племена узіпетів та тенктерів, зажадав, щоб Аріовіст зі свевами залишив Галлію. Отримавши відмову, він перейшов Рейн і почав воєнні дії проти германців на їх території.

Після цього римські війська на чолі з Цезарем в 55 р. до н.е. здійснили перше вторгнення на Британські острови, однак експедиція виявилася невдалою для римлян. Римський флот було знищено, а Цезар був змушений відступити в Галлію. Наступного, 54 р. до н.е., відбувся другий похід Цезаря в Британію, у якому брали участь 5 легіонів, 2000 вершників, 800 суден. Під час цього вторгнення бритти зосередилися на

партизанських діях проти римлян. Цезар обклав данню вождя Кассівелауна, на чому завоювання Британії завершилося.

Невдоволені римським пануванням, кельтські племена белгів в 54 р. до н.е. підняли повстання на чолі з вождем треверів Індутіомаром та вождем ебуронів Амбіоріксом (Амбіорігом). Спочатку галли спромоглися знищити римські війська на чолі з Квінтом Тітурієм Сабіном та Луцієм Аврункулеєм Коттою, яких Амбіорікс заманив у пастку. Однак надалі після перегрупування сил Цезар розгромив повсталі племена. В 53 р. до н.е. на з'їзді галльських вождів під керівництвом Цезаря заколотники були засуджені. Водночас римські війська розгромили сенонів, треверів, ебуронів.

В 52 – 50 рр. до н.е. відбувалося повстання карнутів, арвернів та інших галльських племен. Очолив його вождь арвернів Верцингеторіг, який був проголошений царем. Причини повстання як і раніше полягали у втручанні римлян у внутрішні справи галльських племен, репресіях, контрибуціях. На етапі підготовки до повстання галлам вдалося налагодити зв'язки між племенами й навіть приборкати на деякий час внутрішні чвари між ними. Під час воєнних дій особливе значення отримали укріплені міста кельтських племен, які стали матеріальними базами постанців. За наказом Верцингеторіга на незахищених територіях продовольство та фураж знищувалися. Цезар зумів захопити укріплення Аварік (суч. Бурж, Франція), але головна фортеця Герговія (поблизу суч. Клермон-Феррана) в 52 р. до н.е. залишилася непідкореною, внаслідок чого на бік Верцингеторіга перейшли колишні союзники Рима едуї та інші племена. Водночас відбувся загальний галльський з'їзд, який закликав до спільної боротьби проти римлян. Вирішальні події цієї війни розгорнулися у вересні 52 р. до н.е. при облозі Алезії (поблизу суч. Діжона), яку захищав сам Верцингеторіг. Зумівши зупинити кельтські війська, що прийшли на допомогу, Цезар змусив варварів капітулювати. Невдовзі було

розгромлено й інші племена, через декілька років Галлія увійшла до складу Римської держави. Водночас Цезар прагнув створити серед кельтів прошарок з вождів та старійшин, які б підтримували Рим. Їм було надано привілеї, водночас піддано тотальній латинізації. Їх діти відправлялися до метрополії, де виховувалися у римському дусі. Разом із тим, прагнучи не допустити подальших повстань, було запроваджено тверді податки, що не могли змінюватися протягом року.

Громадянські війни середини I ст. до н.е. (49 – 31 рр. до н.е.)

Після зустрічі в Луцці та поділу повноважень між тріумвірами Помпей зосередив повноту влади в Римі. Проти нього фактично об'єдналися Красс та Цезар, однак в 54 р. до н.е. Красс загинув у війні проти парф'ян. Докладаючи значних зусиль для укріплення своєї влади в Римі, в 52 р. до н.е. Помпей обраний одноосібним правителем, залишившись при цьому намісником Іспанії.

В 49 р. до н.е. Сенат під тиском Помпея відмовив Цезарю у продовженні консульства в Галлії до розпуску армії, що призвело до розриву у відносинах між ними. Цезар опинився перед вибором – змиритися з рішенням сенату та в перспективі опинитися у ролі підсудного, або стати заколотником, порушивши один з основних законів Риму – не з'являтися в Італії на чолі армії. До того ж Помпей активно готувався до війни з Цезарем, спираючись на вимушену підтримку senatorів, які взагалі бажали відсторонення від влади обох суперників.

10 січня 49 р. до н.е. Цезар перейшов річку Рубікон, почавши воєнні дії проти Гнея Помпея. При цьому основна частина армії Помпея знаходилася в Іспанії, на боці Цезаря була більшість римських громадян середніх та нижніх верств та стан вершників. Помпей був змушений відступити в Грецію, де зібрав свої легіони з Африки та Греції, допоміжні війська з Нумідії, Далмації, Ілліріку. Водночас до нього прибули флоти Риму, Фракії та малоазійських держав.

Того ж року Цезар зі своєю армією у кількості 30000 піхотинців та 6000 вершників здійснив першу експедицію до Іспанії, прагнучи розгромити легіони, вірні Помпею (40000 піхотинців та 5000 вершників). В тому ж році відбулася битва при Ілерді, в якій помпеянці були розгромлені. Крім того, Цезар змусив здатися Массілію в Південній Галлії, яка була базою помпеянців.

Наступним кроком Цезаря стала кампанія проти самого Гнея Помпея. 5 січня 48 р. до н.е. Цезар висадився в Епірі з 20000 солдатами. На його бік одразу ж перейшли деякі міста Епіру, Македонії, Етолії, Фессалії, частина римських громадян. Невдовзі відбулася невдала для Цезаря битва при Діррахії, внаслідок чого він був змушений відступити.

Незабаром, в червні 48 р. до н.е. в битві при Фарсалі Помпей був розгромлений. Він був змушений втекти на Кіпр, а потім на острів Лесбос. В планах Помпея була втеча до Парфії, де він міг отримати війська та відновити воєнні дії проти Цезаря. Однак населення Східного Середземномор'я, отримавши звістку про перемогу Цезаря при Фарсалі, почало переходити на бік переможця. Це саме зробила і більшість римських легіонів в Азії. В цих умовах оточення Помпея вмовило його відправитися до Єгипту, де він був вбитий за наказом оточення царя Птолемея XIII. Практично одразу ж до берегів Єгипту прибув Цезар, який, втрутився у місцеві усобиці, пов'язані з боротьбою за владу між Птолемеєм XIII та Клеопатрою VII. Висадившись в Єгипті, Цезар зажадав від царя повернення боргу в 10 млн. динаріїв. Ці гроші повернуті не були, і тоді Цезар примусив Птолемея XIII примиритися з сестрою. Підтримавши її, Цезар опинився перед необхідністю придушувати повстання місцевого населення. В 48 – 47 рр. до н.е. тривала так звана Александрійська війна, під час якої Цезар перебував в облозі з боку військ Птолемея XII та александрійців.

Отримавши військову допомогу, Цезар у битві при Нилі, яка відбулася 26 – 27 березня 47 р. до н.е., розгромив єгиптян. Цар Птолемеї XIII загинув, а Клеопатра VII була проголошена єгипетською царицею. У свою чергу, Цезар отримав давній борг перед Римом та підтвердження союзницької вірності з боку Єгипту.

Громадянською війною в Римі вирішив скористатися боспорський цар Фарнак II, який в 47 р. до н.е. напав на царя Малої Вірменії Дейотара та цезаріанського намісника Малої Азії Доміція Кальвіна. Внаслідок цього Фарнак II, намагаючись відновити імперію Мітрідата VI, захопив Понт, частину Вірменії, Каппадокію. Таким чином, замість розгрому прибічників Помпея у Північній Африці та Іспанії, Цезар був змушений вирушити на північний схід проти боспорського царя. 2 серпня 47 р. до н.е. в битві при місті Зела Фарнак II був розгромлений, а Боспор переданий Мітрідату Пергамському, союзнику Цезаря, який надав йому допомогу під час Александрійської війни.

Стабілізувавши соціально-політичну ситуацію в Італії, Цезар в грудні 47 р. до н.е. висадився в Африці, де в цей час об'єдналися війська помпеянця Марка Порція Катона та нумідійського царя Юби.

Січень 46 р. до н.е. – в битві при Руспіні помпеянці завдали поразки Цезарю, однак не змогли розвинути успіх через початок повстання мавританського царя Бокха. Його, у свою чергу, підтримав Цезар. 6 квітня 46 р. до н.е. у битві при містечку Тапс у Тунісі, де Цезар розгромив Катона. Згодом було проведено вдалу облогу містечка Утіка (Туніс). Юба та Катон покінчили життя самогубством, Нумідія була перетворена на римську провінцію.

В 46 – 45 рр. до н.е. тривали воєнні дії в Іспанії між цезаріанцями та синами Помпея Гнеєм та Секстом, підтриманими Бокхом, який був невдоволений відмовою Цезаря передати йому Нумідію. 17 березня 45 р. до н.е. у надзвичайно важкій битві при Мунді Цезар розгромив

помпеянців. Таким чином, громадянську війну було завершено. Повернувшись до Риму, Цезар отримав прижиттєві диктаторські повноваження, владу цензора та титул імператора. Водночас він почав підготовку до походу проти парфян.

15 березня 44 р. до н.е. Цезар вбитий змовниками на чолі з Гаєм Кассієм Лонгіном та Марком Юнієм Брутом. Після цього, не відчуваючи підтримки з боку римлян, змовники були змушені втекти до Греції, де об'єднали навколо себе колишніх помпеянців. Тим часом в Іспанії почався заколот Секста Помпея, якому вдалося розгромити місцевих цезаріанців. Він почав підготовку до вторгнення в Італію. У Римі тривало протистояння між прибічниками Цезаря та Сенату. Серед цезаріанців виокремилися Марк Антоній та Гай Октавіан, які фактично очолювали ворожі одне до одного угруповування. В 44 р. до н.е. Октавіан уклав союз з оптиматами на чолі з Цицероном. Це дало змогу передати східні провінції Бруту та Кассію, які розпочали воєнні дії проти цезаріанців в азійських провінціях. Водночас Октавіан почав війну проти Антонія в Цизальпійській Галлії.

У квітні 43 р. до н.е. відбулася битва при Мутіні, в якій Антоній був розгромлений та змушений відступити у Нарбонську Галлію, де об'єднався з Емілієм Лепідом. Водночас погіршилися відносини між Октавіаном та Сенатом, який відмовив йому у посаді консула. Вже в жовтні 43 р. до н.е. Антоній, Лепід та Октавіан зустрілися поблизу міста Бононія в Північній Італії. На зустрічі було досягнуто домовленості про створення Другого тріумвірату. Його учасники мали отримати верховну владу на 5 років, було поділено західні провінції й домовлено про спільні дії проти Брута та Кассія.

В жовтні 42 р. до н.е. в битві при Філіппах у Македонії оптимати були розгромлені. Брут та Кассій покінчили життя самогубством. Після цього тріумвіри знов поділили Римську державу. Зокрема, Захід та Галлія були передані Октавіану, Схід – Марку Антонію, Африка – Емілію Лепіду.

Перебуваючи на Сході, Антоній на початку 41 р. до н.е. зустрівся з єгипетською царицею Клеопатрою VII та на її запрошення прибув до Єгипту. При цьому він сподівався отримати кошти на ведення війни проти парф'ян, а Клеопатра прагнула виправдатися за вичікувальну позицію під час громадянських війн та заручитися допомогою Марка Антонія у справі приєднання нових територій. Перебування триумвіра в Єгипті затягнулося через особисті стосунки з Клеопатрою VII, однак були перервані через початок чергового заколоту в Італії, участь у якому брали найближчі родичі Антонія. Фактично справа йшла до чергової міжусобної війни, однак оточення обох правителів зуміло домогтися укладення чергової угоди в 40 р. до н.е. в Брундізії про перерозподіл сфер впливу, надання допомоги в боротьбі проти спільних ворогів та шлюб між Антонієм та сестрою Октавіана. Прагнучи не допустити соціально-економічної дестабілізації в Італії, в 39 р. до н.е. тріумвіри домовилися з Секстом Помпеєм передачу тому Сицилії, Сардинії, Корсики, Пелопоннесу. Слід зазначити, що цей договір був лише тимчасовим заходом, вже в 38 – 36 рр. до н.е. Октавіан відновив воєнні дії проти Секста Помпея. У вересні 36 р. до н.е. воєначальник Октавіана Агріппа розгромив у Навлоха флот Помпея. Секст втік до Малої Азії у надії на допомогу парф'ян, однак був вбитий. Більш того, в 36 р. до н.е. Октавіан відсторонив від влади Емілія Лепіда. Таким чином, Іспанія, Галлія, Італія та Африка опинилися під його контролем.

Тим часом Марк Антоній все більш під вплив Клеопатри VII та східної культури. В 37 р. до н.е. Антоній, попри шлюб з сестрою Октавіана Октавією, побрався з Клеопатрою. Римський Сенат не визнав цього шлюбу, однак Антоній заявив про передачу єгипетській цариці та її дітям Лівії, Кілікії, Сирії, Фінікії, Вірменії, і, в майбутньому, Парфії. Це дозволило Октавіану здійснити інформаційну кампанію проти Антонія,

звинувативши того в потуранні Клеопатрі та відмові від римських традицій.

Перебуваючи на Сході, Мару Антоній переймався розширенням своїх володінь за рахунок Парфії. В 39 – 38 рр. до н.е. його армії під командуванням Публія Вентидія Басса вдалося розгромити парфянську армію та відновити контроль над усією Сирією та Іудеєю. В 36 – 35 р. до н.е. Марк Антоній зі 100000-ю армією, сподіваючись повністю розгромити Парфію, здійснив похід вглиб її території, до Атропатени. Однак місцеві правителі чинили жорсткий опір римлянам, а союзники виявилися ненадійними. В умовах постійних воєнних дій Антоній був змушений укласти мир з парфянами і повернутися до Єгипту, втративши понад 35000 солдатів. Сподіваючись покарати вірменського царя Артавазда за зраду, в 34 р. до н.е. армія Антонія вдерлася у Вірменію та покарала місцевого правителя. Значні втрати римлян під час походів та незначні результати внаслідок воєнних дій були використані Октавіаном для подальшої пропаганди проти Антонія. До того ж Антоній офіційно розвівся з Октавією, а сина Клеопатри VII Цезаріона проголосив спадкоємцем Гая Юлія Цезаря. У відповідь в 32 р. до н.е. Сенат прийняв рішення про оголошення Марка Антонія «ворогом Республіки».

Антоній, прагнучи здійснити висадку в Італії, зосередив армію та флот на острові Корфу, однак цей десант так і не був здійснений. 2 вересня 31 р. до н.е. в битві при мисі Акціум (північно-західна частина Греції) флот Антонія був розгромлений, а його армія перейшла на бік Октавіана.

Влітку 30 р. до н.е. війська Октавіана прибули до Єгипту. Марк Антоній та Клеопатра VII покінчили життя самогубством. Єгипет був перетворений на римську провінцію. Октавіан отримав титул імператора як командувача війська, принцепса як першого з senatorів, Августа як приближеного до богів. Крім того, Октавіан отримав повноваження на

приймання послів та укладення міжнародних договорів, що дало йому контроль над здійсненням зовнішньої політики.

8.2. Зовнішня політика Римської імперії за правління Октавіана Августа (30 р. до н.е. – 14 р. н.е.)

Зовнішня політика Октавіана Августа поєднувала у собі прагнення до захоплення нових територій та, водночас, необхідність захисту кордонів держави, що надто розрослася. В цих умовах імператор був змушений активно застосовувати весь арсенал римської дипломатії з метою пошуку нових союзників серед сусідніх держав та прибічників серед підкорених племен та народів. Реалізація зовнішньої політики передбачала не лише воєнну та дипломатичну діяльність, щоб забезпечити прихильність римського суспільства, імперські чиновники активно залучали пропагандистські методи – створювали «інформаційні приводи» для відзначення реальних та «міфічних» перемог Риму. Так, зокрема, повернення римських клейнодів парфянським царем Фраатом IV та відправлення його синів до імперії трактувалося як визнання протекторату з боку римлян.

Північна та західна політика Октавіана Августа

Її реалізація передбачала контроль над рейнським кордоном, недопущення укладення союзу між кельтськими й германськими племенами, а також подальше підкорення територій Іспанії, Іллірії, Придунав'я тощо. Зокрема, на лівий берег Рейну було переселено племена убійів, сигамбрів та трибоків. Племенами маркоманів, які проживали на території сучасної Чехії, почав панувати Маробод, який деякий час жив у Римі та отримав відповідне виховання. Племена свевського союзу отримали статус клієнтів Риму. Водночас вперше почався процес включення союзних племен до складу римської армії на правах допоміжних частин. Крім того, Август наділяв римським громадянством окремих вождів

варварських племен. Під керівництвом Октавіана були підкорені Кантабрія, Аквітанія, Паннонія, Далмація, альпійські племена вінделіків та салассів. Водночас Октавіан намагався стримати подальше розширення кордонів імперії, пояснюючи це неможливістю ефективного захисту кордонів, які охороняли понад 300000 легіонерів.

В I ст. до н.е. в Паннонії з'явилися перші римські поселення, які знаходилися під керівництвом префектів. Октавіан призначив намісником Паннонії Марка Віпсанія Агріппу, який у 16 р. до н.е. включив Норік до складу Римської держави. У 14 – 9 рр. до н.е. вся територія Паннонії була завойована, а в 6 р. до н.е. те саме було здійснено щодо Мезії. Місцеві жителі не змирилися з втратою незалежності, й в 6 – 9 рр. н.е. відбулося повстання придунайських племен далматів, паннонців, мезів та фракійців проти Риму. Причини повстання полягали у зловживаннях з боку місцевої імперської адміністрації та небажанні служити у допоміжних підрозділах римської армії, що воювала проти Маробода. Була зібрана велика армія, яку очолили три вожді: Батон Іллірійський, Батон Паннонський та Пінн. На деякий час їм вдалося встановити контроль над усією Паннонією. У свою чергу, римську армію очолив пасинок Октавіана Тиберій. Заради придушення повстання було укладено мир з Марободом та відкликано легіони зі Сходу. Лише через три роки повсталі племена були розгромлені та переселені у Мезію до місцевих греків.

Початок правління Октавіана Августа було відзначено повторним підкоренням південно-західної частини Галлії, племена якої відновили незалежність під час громадянських війн. Водночас Рим розпочав завоювання зарейнських областей. Внаслідок походів, здійснених пасинками Октавіана Тиберієм та Друзом, були завойовані германські землі до Ельби. Разом із тим, імперські землі також становилися об'єктом нападів з боку германців. Так, в 16 р. до н.е. племена сугамбрів, узіпетів та тенктерів пограбували прикордонні території Галлії та розгромили V-й

легіон під командуванням намісника Марка Лоллія. У відповідь Октавіан відправив каральну експедицію до Германії на чолі з пасинком Нероном Клавдієм Друзом Германіком. Під час воєнної кампанії 12 – 9 рр. до н.е. йому вдалося приборкати місцеві германські племена та просунути до річок Везер та Ельба. Після смерті Друза новим командувачем було призначено ще одного пасинка імператора – Тиберія Юлія Цезаря Августа. У 8 – 7 рр. до н.е. його зусиллями було приєднано Західну Германію, населення якої було обкладено даниною. Під час германського повстання 1 – 5 рр. до н.е. Тиберій підкорив племена, що проживали між Рейном та Ельбою, тим самим приєднавши й центральну Германію.

В 7 р. н.е. до германців було відправлено легата Квінтілія Вара, першими кроками якого стало запровадження римського судочинства в провінції, що викликало невдоволення серед германських племен. У свою чергу, війна в Паннонії та Іллірії змусила римлян перекинути частину своєї армії з Германії, чим вирішив скористатися вождь племені херусків Арміній. Тривалий час перебуваючи в Італії, він досконало вивчив військову тактику римлян. Користуючись приязню намісника, Арміній зумів об'єднати племена для майбутньої війни з Римом, яка почалася в 9 р. н.е. Заманивши римську армію у пастку, германці дали їм битви у Тевтобурзькому лісі (поблизу суч. Брамше, земля Нижня Саксонія, Німеччина), в якій завойовники були розгромлені. Це призвело до паніки в Римі, висилки германських та галльських дружин з Риму. Більш того, територія Германії була залишена римлянами. Однак германці не скористалися ситуацією, а кордони залишилися по річках Рейн та Дунай.

Ще одним напрямом зовнішньої політики Октавіана Августа стало остаточне захоплення Іспанії. У 26 р. до н.е. римська армія почала воєнні дії проти племен кантабрів та астурів, які проживали на північному заході Іберійського півострова. Лише наприкінці 25 р. до н.е. їх було підкорено, однак вже в 24 р. до н.е. повстали проти своїх завойовників. В 19 р. до н.е.

Марк Агріппа розгромив основні сили астурів та кантабрів, а остаточне їх підкорення завершив сам Август в 16 – 13 рр. до н.е.

Східна політика Октавіана Августа

Відносини зі державами Сходу, насамперед, Парфією залишалися одним з головних питань римської зовнішньої політики через боротьбу за контроль над торговельними шляхами, які проходили через римсько-парфянський кордон. Крім того, у сфері парфянсько-римських суперечностей перебували Сирія, Месопотамія, Вірменія. Традиційним кордоном між державами виступала річка Євфрат, однак сторони прагнули розширити свої володіння за рахунок один одного. Під час громадянських війн парфяни підтримували противників триумвірів, а згодом з перемінним успіхом вели воєнні дії проти Марка Антонія.

Наприкінці десятих років I ст. в Парфії розвернулася міжусобна боротьба між Фраатом IV та Тілідатом II, внаслідок якої останній втік до Риму та відвіз Августу сина Фраата IV. Водночас до Риму було відправлено парфянське посольство, яке вимагало повернути сина царя та самого Тілідата II, однак йому було відмовлено в цьому.

12 травня 20 р. до н.е. парфянський цар Фраат IV передав Риму регалії та полонених з римських легіонів Красса і Марка Антонія, що стало проявом посилення Риму та відновлення його впливу на Сході. Цікавим є також той факт, що в 10 р. до н.е. Фраат IV відправив до Риму двох своїх синів як заручників. Як зазначав А. Бокщанін, парфянський цар спеціально відправив їх до Риму, оскільки побоювався можливих сепаратистських дій власної аристократії. Разом із тим, проблемою у двосторонніх відносинах залишалася Вірменія. Римський контроль над цією країною створював загрозу для парфянських володінь в Месопотамії, Вавилоні, західних провінціях. У свою чергу, встановлення парфянського контролю над Вірменією означав посилення опозиції Риму в Іберії (Грузія) та Албанії

(Азербайджан), а також відкриття доступу до Чорного моря. До того ж парфяни уклали союз з сарматськими та скіфськими племенами.

Крім парфянського питання Октавіан надавав увагу підтриманню системи залежних царств (Мавританія в Африці, Коммагена, Каппадокія, Галатея, Іудея в Азії). Формально залишаючись незалежними, вони були зобов'язані захищати кордони імперії та корегувати свою політику у відповідності до вимог Риму. До повноважень Октавіана відносилося також призначення царів, вирішення спірних питань зовнішньої та внутрішньої політики. Типовим проявом такого залежного царства була Іудея. До битви при Акціумі іудейський цар Ірод підтримував Марка Антонія, а після його смерті перейшов на бік Октавіана. На підтвердження цього Ірод побудував велике місто Кесарію. Збільшення податків та наслідування еллінської культури призвело до зростання невдоволення серед іудеїв і виникнення секти зелотів (ревнителів), які вели боротьбу проти римського панування. Після смерті Ірода його сини відправилися до Октавіана, який поділив Іудею між ними. Це викликало повстання іудеїв в 6 р. н.е., яке було придушене римлянами.

В 23 р. до н.е. настала черга Кіпру, який з володіння єгипетської династії Птолемеїв перейшов у пряме підпорядкування Риму, після чого був перетворений на римську провінцію.

8.3. Східна політика Римської імперії в I – IV ст. н.е.

Парфянський напрям. Вірменське питання

За правління Октавіана Августа та його наступника Тиберія Клавдія Нерона (14 – 37 рр.) пріоритетна увага надавалася європейським справам, а саме необхідності стримувати варварські племена і, водночас, підтримувати спокій у своїх галльських володіннях. Саме тому, основна частина легіонів перебувала на півночі, водночас в Азії та Єгипті знаходилося лише шість. Така кількість не давала можливості розвернути

повномасштабні воєнні дії проти парф'ян. Цим пояснюється і пошук компромісу у відносинах з Фраатом IV у 20 р. до н.е. При цьому слід враховувати наявність в Азії армій союзних Риму держав, які грали допоміжну роль.

В 1 р. до н.е. один з можливих спадкоємців Августа Гай Цезар здійснив похід в Вірменію, яка була захоплена та передана прибічнику Риму Аріобарзану Атропатенському. Цей крок викликав чергове загострення відносин з Парфією, яка не бажала посилення позицій Риму в Азії. Внаслідок зустрічі Гая Цезаря та царя Парфії Фраата V вдалося пом'якшити ці суперечності. Вірменія була визнана зоною впливу Римської імперії, а родичі парф'янського царя, що перебували у «Вічному місті» мали й надалі там залишатися. Цей мир був нетривалим і перервався через заворушення у Вірменії, населення якої переважно ставилося негативно до Риму. Сама Парфія також опинилася у вирі внутрішнього протистояння, і лише в 6 р. н.е. царем став Вовон I (6 – 9 рр.), який тривалий час перебував у Римі як заручник, отримавши елліністичне виховання. Незнання місцевих звичаїв та грецько-римське оточення викликали ворожість парф'ян, частина з яких підтримала вторгнення атропатенського царя Артабана. Війна тривала кілька років і завершилася перемогою Артабана III (12 – 38 рр.), однак Рим не надто переймався цією проблемою. До того ж зберігала свою актуальність проблема відносин з германськими племенами, до того ж після смерті Октавіана Августа Тиберій був змушений в першу чергу боротися за владу. Лише згодом, укріпившись на престолі, Тиберій реформував азійську політику. Зокрема, було ліквідовано частину залежних царств, а їх території перетворилися на звичайні провінції.

Мир між двома державами зберігався до 34 р., коли Артабан III поставив на вірменський престол свого сина Аршака. Крім того, у своєму листі до Тиберія він вимагав повернути раніше вивезені з Парфії багатства

та території, що раніше належали Персії. Римський імператор у свою чергу відправив до Сирії свого легата Луція Вітеллія, а з ним ще одного претендента на царський престол Тірідата. Спираючись на опозиційні кола парфянської знаті, Вітеллій розпочав військові дії проти Артабана III. Вони відбувалися з перемінним успіхом, оскільки частина аристократії, що раніше приєдналася до Тірідата, незадоволена його діями, перейшла на бік суперника. До того ж римська армія не брала активної участі у громадянській війні в Парфії. В цих умовах обидві сторони як і раніше були налаштовані на компромісне вирішення суперечностей. В 36 р. на березі Євфрату було досягнуто угоди про збереження римського контролю над Вірменією в обмін на припинення підтримки Тірідата.

В 54 р., скориставшись дестабілізацією соціально-політичного становища у Вірменії, парфянський цар Вологез I (51 – 78 рр.) вдерся на її територію та поставив свого брата Тірідата новим правителем. Римські гарнізони були змушені залишити територію Вірменії. Оточення нового римського імператора Нерона Клавдія Цезаря Августа Германіка (54 – 68 рр.) вирішило активізувати зовнішню політику на Сході. В Азію було відправлено воєначальника Гнея Доміція Корбулона, який мав почати військові дії проти парфян. Однак стан римських легіонів не дозволяв цього, тому було вирішено провести чергові мирні переговори. В 55 р. було досягнуто згоди про відправлення до Вітеллія парфянських заручників. Разом із тим, римляни готувалися до майбутньої війни, і в 57 р. їхня армія вирушила на Вірменію. В 58 – 60 рр. Корбулон розгромив парфянсько-вірменські війська та захопив територію країни. Тірідат був змушений втекти з Вірменії. Вологез, у свою чергу, не мав можливості надати допомогу брату, оскільки був зайнятий придушенням повстання в Гірканії. На престол країни був поставлений ставленик Риму, водночас від неї було відторгнуто частину територій на користь сусідніх держав, що підтримали Корбулона.

В 61 р. почався новий наступ парфянського війська як на Вірменію так і на римські володіння в Сирії та Палестині. Корбулон запропонував парфянському царю укласти мир на умовах звільнення території Вірменії від присутності обох армій. Попри укладення попереднього договору Нерон відмовився його затвердити й вимагав продовження війни. До того ж в Азію було відправлено нового легата Цезеннія Пета, який обіцяв у найкоротший термін розгромити парфян. В 62 р. римська армія на чолі з Петом була розгромлена і змушена капітулювати біля м. Рандея у Вірменії. Римляни були змушені укласти перемир'я, яке передбачало виведення військ з Вірменії та принизливу церемонію «проведення під ярмом».

Після перемоги під Рандеєю Вологез I відправив до Риму посольство, яке вимагало затвердження царем Вірменії свого брата Тірідата. Успіху переговори не мали, а в Азію було перекинуто додаткові військові підрозділи. Загальне командування римською армією в Азії було передано Корбулону. В 63 р. нова римська армія вдерлася до Вірменії, дійшла до Рандеї, де відбулися чергові переговори між Корбулоном та Вологезом I, які завершилися укладенням прелімінарного договору. В 66 р. в Римі відбулося укладення римсько-парфянського договору щодо Вірменії. Відповідно до нього Тірідат ставав вірменським царем, однак повинен був прийняти знаки влади від Нерона. Таким чином, зберігалася ілюзія збереження впливу Риму на Сході. Показово, що римський воєначальник, завдяки якому було збережено римські провінції в Азії, Гней Доміцій Корбулон був змушений покінчити життя самогубством через заздрість Нерона та звинувачення у зрадництві в 67 р. Після укладення миру обидві держави вступили у період внутрішніх потрясінь, які надовго забезпечили мир на Сході. До того ж інтереси міжнародної торгівлі змушували правителів вести обережну помірковану політику щодо один одного.

На початку II ст. склалися передумови, що сприяли відновленню активного протистояння між Римською та Парфянською імперіями. Ще у 80-і рр. I ст. підтримали заколот Теренція Максима (Лженерона), який оголосив себе імператором, який врятувався. Згодом додалося прагнення Риму поширити свій вплив на територію Азії до Гірканського (Каспійського) моря. Тим самим римляни намагалися встановити контроль над західною частиною Великого шовкового шляху, що було неприйнятно для Парфії. До того ж припинила сплачувати данину Вірменія.

В 97 р. імператор Марк Кокцей Нерва (96 – 98 рр.), прагнучи укріпити свою владу обрав співправителем (цезарем) Марка Ульпія Нерву Траяна (97 (з 98 р. як імператор) – 117 рр.). Ставши імператором, Траян зумів укріпити внутрішнє становище в імперії, розгромити дакійські племена на чолі з Децебалом в 106 р. та посилити римську армію в Азії. Все це дозволило приступити до підготовки війни проти Парфії. До того ж римлянам було добре відомо про внутрішні та зовнішні проблеми азійської держави, зокрема, важкі війни на східних кордонах проти аланської, китайської та кушанської армій. В 106 р. Рим анексував Набатейське царство в Сирії, що межувало з Парфією. Його територію було включено до складу провінції Сирія. Також було встановлено контроль над торговими шляхами з Месопотамії до Сирії, Палестини та Єгипту, розміщено римську ескадру у Червоному морі та посилено контроль над Іудеєю. У 111 р. римляни захопили Синайський півострів та північно-західну Аравію (Кам'янисту Аравію). Це дало змогу забезпечити безпеку Єгипту і Сирії, а також безпеку морських шляхів у басейні Червоного моря.

На 113 р. у східних провінціях було накопичено 140 – 150000 солдатів, побудовано військову дорогу з Сирії до Червоного моря, встановлено контроль над кавказькими племенами та підтверджено протекторат над Боспорським царством. Залишалось знайти лише привід

для початку воєнних дій, його надали самі парфяни. В 109 р. цар Пакор II (78 – 109 рр.) передав владу своєму зятю або брату Хосрою (109 – 129 рр.). Той, у свою чергу, змінив без узгодження з Римом царя Вірменії Акседара на свого прибічника Партамасіріса. Парфянський цар надіслав посольство до Траяна з пропозицією затвердити це рішення, але римляни надали перевагу новій війні, яка тривала у 113 – 117 рр.

В 114 р. римська армія вдерлася у Вірменію, яка була захоплена і перетворена на римську провінцію. Навесні 115 р. було завойовано більшу частину Північної Месопотамії. Восени 115 р. Траян з армією повернувся на зимові квартири в Сирію.

На початку 116 р. римська армія почала новий наступ вздовж ріки Тигр на південь. Римляни захопили столицю Парфянського царства Ктесифон. Крім того, на бік римлян перейшло місто Селевкія на Тигрі, а римська армія дійшла до Перської затоки. Внаслідок успішних дій Ассирія, Месопотамія та Вавилон були проголошені римськими провінціями. Це призвело до реформи місцевого врядування, запровадження римської системи оподаткування, ліквідації місцевої системи самоврядування, влади династій. Фактично, ці події стало піком римської експансії на Сході. Але вже наприкінці 116 – початку 117 рр. почалося повстання в Міжріччі та східних провінціях Риму. Повстання почалося в невеликому іудейському князівстві Північної Месопотамії й розповсюдилося на Єгипет, Киренаїку, Кіпр. Траян був змушений відправити частину армії на придушення повстань, водночас активізували свої дії парфянські війська, які змогли розгромити значну частину римської армії. Наприкінці весни 117 р. римляни залишили Південну Месопотамію, а влітку того ж року і всю іншу частину Міжріччя, відійшовши в Сирію. Перебуваючи у важкому стані, Траян все ж таки почав планувати новий похід проти парфян, однак згодом був змушений відправитися на лікування до Риму. Він помер 9 серпня 117 р. на шляху у Кілікії.

Новий імператор Публій Елій Траян Адріан (117 – 138 рр.) уклав мирний договір з парфянами, за яким Рим відмовився від всіх нових східних володінь за виключенням Аравії. Кордон між двома державами проходив по річці Євфрат. Вірменія знов відновлювалася як царство, правителі якого мали затверджуватися римськими імператорами. Таким чином, чергова спроба захоплення парфянських земель провалилися. Водночас і Парфія не мала можливостей для захоплення римських провінцій в Азії. Надалі імператор намагався не допускати загострення відносин на Сході, проводячи помірковану політику, роблячи наголос на дипломатії. Та сама політика проводилася і за правління імператора Тіта Елія Адріана Антоніна Пія (138 – 161 рр.). Парфяни були змушені виконувати раніше укладені домовленості, більш того, Антонін Пій зумів привернути на свій бік правителів держав, що межували з азійською імперією. Ситуація змінилася після смерті Антоніна Пія. Новий імператор Марк Аврелій (161 – 180 рр.) одразу ж зіткнувся з парфянською агресією у Вірменії, де було знищено римські гарнізони й проголошено новим царем прибічника царя Вологеца III на ім'я Пакор.

Нова римсько-парфянська війна відбувалася в 161 – 166 рр. Намагаючись зупинити парфян, римський намісник Каппадокії виступив проти парфян, однак був розгромлений біля м. Елегей (Верхній Євфрат) в 162 р. Це дало змогу парфянській армії здійснити вторгнення в Сирію, де виникла загроза антиримського повстання. Римський намісник Атій Корнеліан був розгромлений парфянськими військами. В цих умовах Марк Аврелій перекинув на схід додаткові війська, водночас серед азійських легіонів шляхом репресій було відновлено військову дисципліну.

В 163 р. римська армія на чолі з Авідієм Кассієм та Стацієм Пріском відновила контроль над Вірменією і почала наступ у Північній Месопотамії. Вже в 164 р. римляни захопили та згодом зруйнували Селевкію і Ктесифон. Однак в Міжріччі почалася епідемія чуми, яка

призвела до поспішного відступу римлян. В 166 р. за наслідками війни було укладено мирний договір між Римом та Парфією. За ним до Римської імперії були приєднані міста Едесса, Карри, Нісібіс, Дурос-Європос. Вірменія формально зберігала незалежність, але фактично перейшла під протекторат Риму.

Новий етап протистояння відбувся в 90-і рр. II ст. і був пов'язаний з боротьбою за владу у Римській імперії, переможцем з якої вийшов Луцій Септимій Север (193 – 211 рр.). В 193/194 р. парфяни уклали союз з одним з претендентів на римський престол Гаєм Песценнієм Нігером Юстом, який був намісником Сирії та користувався популярністю населення. Отримавши підтримку парфян, Нігер почав активні дії проти Семптимія Севера, однак зазнав поразки біля міста Ісс і невдовзі загинув. Север, у свою чергу, здійснив похід проти північномесопотамських держав Адіабена, Осроена та Хатра, які спробували домогтися незалежності від Риму. Військові дії між римлянами та парфянами тривали до 198/199 р., коли було укладено мирний договір. За його умовами Північна Месопотамія визнавалася римським володінням, Парфія отримувала частину Вірменії, кордон між державами встановлювався по ріках Хабор та Євфрат. Після завершення війни Парфія опинилася у важкій політичній та економічній кризі. Сепаратизм провінційних правителів і далі посилювався, війна призвела до значних матеріальних втрат, цілі провінції були розорені римлянами. Водночас через потрясіння в Китаї було порушено функціонування Великого шовкового шляху, який давав Парфії надходження від митних зборів. В країні знов почалися династичні усобиці. Цар Вологез V (208 – 223 рр.) був змушений воювати зі своїм братом, який в 216 р. прийняв ім'я Артабан V (216 – 224 рр.).

У 211 р. до влади у Римі прийшов Септимій Бассіан Каракалла (211 – 217 рр.), який вирішив повторити похід Александра Македонського на Схід, прагнучи остаточно розгромити Парфію. Використавши вірменське

питання як привід до війни, у 216 р. Каракалла вдерся до Парфії, внаслідок чого Вологез V був змушений визнати себе васалом Риму. Однак вже незабаром Каракалла був вбитий, і Парфія звільнилася з-під протекторату Риму. Новий імператор Марк Опеллій Макрін (217 – 218 рр.), не бажаючи продовжувати військові дії проти Артабана V, тим не менш був змушений виступити назустріч парфянській армії, яка увійшла до римської Месопотамії. Поблизу міста Насібіс відбулася триденна битва, в якій явного переможця не було, однак парфяни перебували у більш вигідному становищі. За результатами переговорів римляни погодилися повернути полонених, захоплені міста та виплатити контрибуцію у розмірі 200 млн. сестерціїв. Таким чином, претензії Риму на панування в Месопотамії виявилися такими, що не могли бути реалізованими. Більш того, римська армія зазнала величезних втрат і не могла у майбутньому здійснювати стратегічні наступальні операції із захоплення нових територій. Її склад все більш залежав від провінціалів та варварів-найманців.

З іншого боку, і Парфія доживала своїх останніх днів. Перемігши римлян, Артабан V не зміг приборкати провінційну знать. У 220 р. правитель Персії Ардашир (Артаксеркс) підняв повстання проти обох правителів з династії Аршакідів. У 223 р. йому вдалося розгромити та знищити Вологеза V, а в 224 р. те саме відбулося і з Артабаном V. Таким чином, Парфянська держава припинила своє існування, а на зміну їй прийшла відновлена Персія на чолі з династією Сасанідів.

Іудея в політиці Риму

Після смерті Ірода Великого територія його царства була поділена між синами, однак зловживання з їхнього боку та загальне невдоволення римським пануванням призвели до повстання іудеїв в 6 р. Воно було жорстко придушене, а майже всю територію Іудеї під керівництвом окремого прокуратора було включено до провінції Сирія. Тим самим імператор Тиберій прагнув уніфікувати систему управління державою,

позбавити прикордонні території залишків автономії. Водночас його наступник Калігула навпаки, прагнучи скасувати всі нововведення Тиберія, вирішив відновити Іудейське царство. В 38 р. він відправив сина Ірода Великого Ірода Агріппу в Азію з метою передачі влади. Водночас, прагнучи придушити релігійні заворушення та універсалізувати населення імперії, Калігула в 39 р. наказав встановити в іудейських храмах свої статуї з метою відправлення культу. Однак це святотатство викликало обурення іудеїв та змусило їх почати підготовку до повстання. Римський намісник Петроній не поспішав виконувати наказ імператора, не бажаючи дестабілізувати ситуацію в Іудеї. Невдовзі Калігулу було вбито, а новий імператор Клавдій підтвердив царський титул Ірода Агріппи (41 – 44 рр.). Прийшовши до влади, новий правитель Іудеї одразу ж почав підготовку до майбутньої війни з римлянами. Зокрема, було укладено союз з жерцями, почалося будівництво нових кріпосних стін, відбувалися переговори з сусідніми державами про можливий союз. Римляни досить швидко дізналися про наміри Агріппи та запобігли їм. В 44 р. іудейський цар несподівано помер, можливо через отруєння. Його спадкоємці – Ірод Халкідський (44 – 48 рр.) та Марк Юлій Агріппа (49 – 93 рр.) були позбавлені частини своїх володінь, які було перетворено на провінцію Іудея. Країну було передано під безпосередній контроль римських чиновників, що призвело до зростання корупції, здириництва та релігійного протистояння. В Іудеї почав поширюватися рух сікаріїв («кинджальників»). Ця секта ставила на меті знищення римлян та колабораціоністів, а також відновлення незалежності Іудеї.

Так звана Перша Іудейська війна (66 – 70 рр.) почалася в Єрусалимі через зловживання з боку прокуратора Іудеї Гессія Флора. Римський гарнізон Єрусалиму було вирізано, більш того повсталі зуміли завдати відчутної поразки військам намісника Сирії Гая Цестія Галла. Фактично повстання очолило угруповання зелотів – «ревних», які створили збройні

загони, що базувалися в горах. Водночас найбільш радикальна група повстанців створила загони сікаріїв, якій займалися індивідуальним терором. Керівниками повстання стали первосвященник Анна, воєначальники Йосип бен Матітьяху (Йосип Флавій, майбутній історик, що описав ці події у праці «Іудейська війна») та Іоанн Гіскальський.

В 67 р. 60000-а римська армія на чолі з Веспасіаном Флавієм висадила в Іудеї, де зіткнулася з армією Йосипа бен Матітьяху. Іудеї були розгромлені, загинуло понад 40000 повсталих. Головною базою іудеїв став Єрусалим, однак під час облоги між ними почалися внутрішні суперечки, що призвели до репресій та знищення поміркованого крила. Після смерті Нерона на римському престолі ствердився Тіт Флавій Веспасіан (69 – 79 рр.), який наказав якнайшвидше завершити підкорення Іудеї. Ця справа була доручена сину імператора Тіту. У квітні 70 р. римляни оточили Єрусалим, в якому знаходилося за твердженням Й. Флавія близько 1 млн. осіб (хоча фактично не більше 250000 осіб). Місто було захоплено у вересні 70 р. під час облоги загинуло понад 100000 єрусалимців. Загальні жертви внаслідок повстання становили близько 600000 осіб, величезну кількість іудеїв було продано у рабство. Найдовше опиралися римлянам гірська фортеця Масада, яка знаходилася під контролем сікаріїв. Вона була захоплена лише в 73 р., після того, як останні захисники покінчили життя самогубством.

Під час чергової римсько-парфянської війни іудеї, що проживали за межами батьківщини, вирішили скористатися з нагоди та почали нове повстання (Друга Іудейська війна або «Війна Квієта» (115 – 117 рр.)). Воно охопило Північну Африку та Східне Середземномор'я. Традиційно об'єктами нападів з боку іудеїв стали язичницькі храми та жертівники, що підтверджує релігійний характер протистояння. Лише в 117 р. прокуратору Іудеї Лузію Квету вдалося придушити це повстання, жертвами якого відповідно до історичних джерел стало кілька сотень тисячі осіб.

В 132 – 135 рр. в Іудеї відбувалося нове повстання, відому за ім'ям свого ватажка Шимона (Симона) Бар-Кохби. За правління імператора Адріана відбулося значне покращення становища провінціалів, вони фактично зрівнялися в правах з римськими громадянами. Це призвело до прагнення іудеїв відновити єрусалимську релігійну громаду. Водночас Адріан заборонив релігійні обряди іудеїв і почав відновлювати Єрусалим, не дотримуючись іудейських традицій. Все це разом призвело до іудейського повстання. Його базою стали гірські райони західного узбережжя Мертвого моря. Очолив повстання Шимон Бар-Козіва (Бар-Кохба – «син Зірки»), якого іудеї вважали месією. Основним методом боротьби стали партизанські дії, оскільки повсталі розуміли неможливість відкритого протистояння з римською армією. Значні людські втрати призвели до відходу римлян у Сирію, а іудейські повстанці вступили в Єрусалим, де Бар-Кохб був оголошений правителем. В 134 р. до Іудеї прибув римський полководець Септимій Север, а пізніше і сам імператор Адріан. Значна перевага у силах дала змогу римлянам оволодіти Єрусалимом та іншими іудейськими містами. Повстання продовжувалося до 135 р., коли римляни оточили останню фортецю Бар-Кохби – Бетар. Повстання було придушене, а іудеям було заборонено селитися в Єрусалимі, який був знищений. На його місці була побудована римська військова колонія Елія Капітоліна. Значна частина іудеїв була продана в рабство, інші переселилися в Єгипет та Вавилон.

Римсько-перські відносини

У 224 р. в битві при Орміздагані в Мідії парфянський цар Артабан V був розгромлений та вбитий персами під командуванням Ардашира. Переможець в 226 р. відновив Перську державу, що зникла ще у другій половині IV ст. внаслідок походу Александра Македонського. Новим царем став Ардашир I (226 – 241 рр.), який заснував династію Сасанідів (224 – 651 рр.). Йому не вдалося завоювати Мідію та Вірменію, але все ж

таки він підкорив територію Центральної Азії до Хорезму та Афганістану. Зовнішньополітичні плани перського правителя передбачали повернення всіх територій, що раніше входили до складу імперії Ахеменідів. У свою чергу, Рим прекрасно розумів загрозу з боку новоствореної держави Ардашира I й прагнув її позбутися. До того ж римляни були зацікавлені у збереженні контролю над торговими шляхами, що сполучали з Індією та Китаєм.

Перша римсько-перська війна відбувалася в 230 – 232 рр. Приводом до неї стало посольство персів до Риму з вимогою віддати всі землі, що колись належали династії Ахеменідів. Звісно, що воно мало негативний результат і в жовтні в 230 р. відбулося вторгнення Ардашира в Месопотамію, Сирію та Малу Азію. Його дії були достатньо успішними, адже імператор Александр Север (222 – 235 рр.) не мав на той час достатньо сил в Азії, щоб запобігти вторгненню. У 231 р. Александр Север здійснив похід проти персів, результати якого були суперечливими. З одного боку, перси зуміли розгромити два з трьох угруповань римської армії, з іншого, зазнані втрати не дозволили Ардаширу продовжити завоювання римських провінцій на Сході. Водночас і римляни не мали змоги відновити масштабні воєнні дії проти персів, оскільки почалася чергова війна з германцями. Хоча відомостей про мирний договір між Александром Севером та Ардаширом I в історичних джерелах не знайдено, непрямі дані свідчать, що Римська Месопотамія залишилася незавойованою. Разом із тим, римські війська бали змушені відійти з Вірменії через успішні дії персів. Вже в 235 р. Александр Север був вбитий внаслідок змови, після чого Ардашир відновив підготовку до вторгнення в Месопотамію.

У 237 р. армія Ардашира I захопила римські месопотамські міста Нісібіс, Карри та Хатра. У відповідь в 238 р. імператор Гордіан III (238 – 244 рр.) оголосив про похід проти персів і в 242 р. вирушив на Схід. У 243 р. римська армія повернула раніше втрачені міста, а також розгромила

персів у битві при Ресаєні (суч. Туреччина). Завдяки їй на дурячий час було відвойовано Месопотамію та Осроену. Взимку 244 р. у битві при Массісі (Місічі) Гордіан III зазнав поразки й за деякими джерелами загинув. Новий імператор Філіпп I Араб (Аравітянин) уклав мир з персами, за яким Рим зберігав частину Месопотамії, Малу Вірменію та формальний контроль за Великою Вірменією. Водночас він мав сплатити 500000 золотих денаріїв царю Шапуру I (241 – 272 рр.). Вірогідно, що умови договору не були виконані у повному обсязі.

У 252 – 253 рр. Шапур I вдерся до східних римських провінцій. Римляни були розгромлені у битві при Барбаліссосі (суч. Сирія), внаслідок чого персами було завойовано Нісібіс та Антіохію, однак вже в 253 р. римляни зуміли витіснити перську армію. У 254 – 255 рр. Шапур I відновив воєнні дії й зумів знов захопити Антіохію та Вірменію. Згодом, у 259 р. за правління імператора Валеріана I (253 – 260 рр.) римська армія здійснила новий похід проти Перської держави, однак наступного року у битві під Едессою Валеріан зазнав поразки від персів.

В умовах загальної кризи римської політики на Сході новий імператор Публій Ліциній Егнатій Галлієн (253 – 268 рр.) доручив азіатські провінції та війну з персами правителю залежного царства Пальміра (260 – 273 рр.) Оденату (260 – 267 рр.). У 262 р. він зумів зупинити війська Шапура I і відвоювати у нього частину Месопотамії. Отримавши під своє командування римські легіони в Азії, Оденат розпочав активні воєнні дії проти персів. Так, було відновлено контроль над Едессою, Нісібісом та Каррами. Кілька разів він навіть піддавав облозі столицю Шапура I Ктесифон. Пальмірський цар отримав від імператора Галлієна титул імператора, а самостійно Оденат проголосив себе царем царів. Таким чином, він претендував на самостійність своєї зовнішньої політики та утворення нової імперії на Сході. Однак вже в 267 р. він був вбитий за загадкових обставин. Після смерті Одената правителька Пальміри Зенобія

(267 – 272 рр.) радикально змінила зовнішньополітичні орієнтири, відмовившись визнавати владу Риму та встановивши союзні відносини з Персією. Їй вдалося завоювати Єгипет та деякі інші території Риму на Сході. У 271 р. новий імператор Авреліан (270 – 275 рр.) вигнав війська Зенобії з Малої Азії, а вже в 272 р. Пальміра була завойована, а Зенобія потрапила у полон. У 273 р. у Пальмірі почалося повстання проти римлян, яке завершилося поразкою. Саме місто було повністю зруйновано.

У 275 р. Авреліан почав похід проти персів, однак під час перебування у Фракії, він був вбитий змовниками, а похід було скасовано. Імператор Марк Аврелій Кар (282 – 283 рр.), проголосивши своєю метою повне знищення Персії, здійснив похід у Месопотамію. Через вісім років римляни практично без опору захопили Міжріччя зі столицею Персії Ктесифоном. За результатами походу було укладено мирний договір, який передавав Вірменію під владу Риму.

У 284 р. повсталі легіонери проголосили імператором Гая Аврелія Валерія Діоклетіана (284 – 305 рр.). Його правління стало періодом відновлення могутності імперії, стабілізації в ній політичного та соціально-економічного становища. Реформа державного управління дозволила проводити більш активну зовнішню політику, що позначилося і на відносинах з Персією. У 296 р. перси вигнали ставленика Рима вірменського царя Тірідата III (287 – 330 рр.). Відповіддю став похід Діоклетіана та його співправителя Галерія (293 – 311 рр.), який було здійснено в 296 – 298 рр. Попри низку поразок римлянам вдалося розгромити перську армію та захопити Ктесифон. Вже в 298 р. противники уклали Нісібіський мирний договір. Він передбачав передачу Риму Верхньої Месопотамії, встановлення кордону між Римом та Персією по річці Тигр, перехід Іберії під протекторат імперії тощо.

За часів правління імператора Костянтина I (306 – 337 рр.) сторони, попри певні суперечності, зберігали мир. Лише після його смерті воєнні дії

відновилися. Перська армія вдерлася у Месопотамію та оточила Нісібіс. Наступник Костянтина I Констанцій II (324 – 361 рр., з 337 р. – як Август) спочатку був змушений приборкати сепаратистські виступи в самій імперії, а напередодні 339 р. здійснив успішний військовий похід проти царя Шапура II (309 – 379 рр.). Перманентні зіткнення продовжувалися до 350 р., коли неофіційно було проголошено перемир'я через нездатність обох сторін домогтися остаточної перемоги. У 359 р. війська Шапура II вдерлися у Північну Месопотамію та на схід Малої Азії. Персам вдалося захопити римські фортеці Амиду та Сінгару. Але згодом під тиском посиленої римської армії армія Шапура II була змушена залишити завойовані території. Вже у 363 р. римський імператор Юліан Відступник (361 – 363 рр.) здійснив похід проти Персії спільно з вірменськими, скіфськими (з Ірану) та арабськими союзниками. В битві, яка відбулася між Тигром та Євфратом, римляни перемогли. Їхня армія дійшла до Ктесифона, однак попри перемогу під її стінами столиця узята не була. У битві під Марангою (сус. Самарра, Ірак) 26 червня 363 р. імператор Юліан був смертельно поранений. Новий імператор Флавій Клавдій Іовіан (363 – 364 рр.) був змушений відступити та почати переговори про мир. В 363 р. було укладено Другий Нісібіський договір, значно не вигідніший за угоду 298 р. За його умовами перський цар отримав п'ять областей Верхньої Месопотамії, що раніше належали Риму з містами Нісібіс та Сінгара; імперія мала відмовитися під підтримки Вірменії; римське населення мало залишити Месопотамію. Договір було укладено троком на 30 років. Після цієї перемоги Шапур II почав активно втручатися у справи кавказьких держав, змінюючи там правителів на своїх прибічників. Водночас довгострокове перемир'я, що встановилося після 363 р., доводило його вигідність обом державам. Свідченням цього є активний розвиток торгівлі, зокрема, транзитної, між Римом та Персією. Фактично, мирні взаємини зберегалися до розділу Римської імперії в 395 р. Далі взаємини з Персією

стали проблемою виключно Візантійської імперії. Так, в 420 р. через гоніння на християн в Персії та торговельні суперечки воєнні дії відновилися. В 421 р. перський шахіншах Бахрам V (420/421 – 439 рр.) був розгромлений римлянами. Нова мирна угода, що була укладена в 422 р., зберігала у відносинах статус-кво і забезпечувала християнам вільне віросповідання у Персії. Водночас не було зафіксовано якихось змін у територіальному плані. Фактично, наслідком війни стало збереження прикордонного статусу Вірменії та Месопотамії.

8.4. Політика Римської імперії в Європі в I – IV ст.

Відносини з германськими та кельтськими, дакійськими племенами

Ще за правління Октавіана Августа процес завоювання натрапив на труднощі, коли в 9 р. н.е. внаслідок поразки в Тевтобурзькому лісі від армії вождя херусків Армінія Рим втратив західну частину Германії.

У 15 – 17 рр. племінник імператора Тиберія Германік тричі здійснював походи у Германію, під час яких римські війська доходили до ріки Альба (Ельба). Попри перемоги над херусками та іншими германськими племенами римлянам не вдалося утримати за собою захоплену територію через несприятливі погодні умови, великі людські та матеріальні втрати, тому кордон залишався незмінним.

Наприкінці I ст. до н.е. посилювалося плем'я маркоманів під керівництвом вождя Маробода (30 р. до н.е. – 37 р. н.е.). Воно проживало в Богемії та Східній Германії, і за правління Маробода до нього приєдналися свеви, лангобарди та інші германські племена. Військо маркоманів на той час нараховувало близько 70000 піхотинців та 4000 кавалеристів. У 4 р. н.е. Октавіан Август відправив на Маробода війська під командуванням Тиберія, яке мало підкорити варварів, але водночас з цим почалося повстання в Паннонії та Іллірії, що змусило імператора

перекинути легіони у вказані райони. Водночас і Маробод не бажав починати війну проти Риму, тому коли Арміній запропонував маркоманам укласти союз проти імперії, вождь відмовився. В 17 р. війська херусків під командуванням Армінія розгромили Маробода і змусили того просити допомоги у римлян. Внаслідок цього Маробод був скинутий з престолу власною аристократією і згодом втік до Риму, де був поселений у Равенні. Замість нього новим правителем маркоманів став прибічник Риму Ванній, який правив близька 30 років.

З 28 до 47 рр. відбувалися воєнні дії, пов'язані з боротьбою племен фризів проти римлян. Ці племена проживали у гирлі Рейну, не надавали рекрутів римській армії, але повинні були сплачувати податки. Крім того, вони знаходилися під владою префектів, зловживання яких і призвели до повстання.

В 69 – 79 рр. тривало повстання галльських та германських племен в Північній Галлії та Нижній Германії на чолі з Юлієм Цивілісом, колишнім найманцем з племені батавів. Повстання спочатку було спрямовано проти імператора Вітеллія, а пізніше перетворилися на війну проти римлян в цілому. Метою повстання стало проголошення самостійної Галльської імперії. До повстання приєдналися допоміжні частини та рейнські легіони, частина яких складалася з провінціалів. В місті Дурокортор (Реймс) відбулося зібрання представників всіх галльських міст, яке виявило розбіжності між різними племенами. Більшість учасників висловилося проти війни з Римом. Невдовзі у Галлію прийшли римські війська на чолі з Петілієм Цереалісом, який зміг розгромити повсталих. Після цього Цивіліс втік, а римляни оголосили загальну амністію. Також було запроваджено зниження податків для батавів.

Також поступово відбувався процес романізації північно-східних рубежів Римської імперії, і в 46 р. Фракія була перетворена на провінцію.

У 87 – 88 рр. відбувалася війна Риму проти племен даків, що проживали на території сучасної Румунії. Початок війни історичні джерела пов'язують з вторгненням дакійських племен на територію Римської імперії у провінцію Мезія. Дані дії приписують одночасно і царю даків Дурасу, і іншому, більш відомому правителю Децебалу (87 – 106 рр.). Йому вдалося в 87 р. зупинити наступ п'яти римських легіонів під командуванням Корнелія Фуска, що були направлені проти даків імператором Доміціаном. Однак вже у 88 р. римляни відновили наступ на землі дакійських племен. Відбулося кілька битв, внаслідок яких Доміціан та Децебал були змушенікласти мирний договір, за яким дакійський цар ставав клієнтом Риму, однак отримував за це гроші, які було спрямовано на будівництво нових фортець.

В 101 – 102 рр. відбувалася Перша Дакійська війна. Воєнні дії проти даків було відновлено за правління імператора Траяна (98 – 117 рр.), який бачив загрозу з боку Дакійської держави Децебала. Воєнні дії були надзвичайно важкими для обох сторін, однак завершилися перемогою Траяна. Децебал був змушений здатися римській армії та став клієнтом імперії. Він передав частину території своєї держави, видав важке озброєння, інженерів та римських втікачів. Незабаром дакам вдалося відновити свою могутність та відновити напади на римські володіння. В 105 – 106 рр. Траян здійснив новий похід проти Децебала, відомий як Друга Дакійська війна. На цей раз пропри відчайдушний опір даків римська армія повністю підкорила їхні землі. Децебал покінчив життя самогубством, а сама Дакія була перетворена на провінцію. В другій половині III ст. внаслідок міграцій племен готів римляни були змушені залишити Дакію (271 – 272 рр.).

В другій половині II ст. тиск на імперію посилили германські та сарматські племена, посилили тиск на прикордонні території імперії. Воювати з ними довелося імператору Марку Аврелію.

Перша Маркоманська війна (167 – 175 рр.). В 167 р. племена маркоманів, сарматів, квадів прорвали прикордонні укріплення і почали спустошувати дунайські землі. Зокрема, в 169 р. вождю маркоманів Балломару вдалося розгромити 20000-у римську армію та вдертися до Північної Італії. Лише наприкінці року війська під командуванням Марка Аврелія та Луція Вера змогли виступити у похід. Варвари були відкинуті за кордон, однак подальше просування римлян було зупинене через початок воєнних дій на Сході. Тому в 175 р. було укладено мирний договір з маркоманами, за яким вони визнавали верховну владу імператора, частина варварів перейшла на службу до римської армії.

Друга Маркоманська війна (177 – 180 рр.). В 177 р. маркомани, квади та їх союзники, порушивши мирний договір, відновили напади на прикордонні території імперії. Деякі варварські загони навіть зуміли прорватися через альпійські перевали в Італію. Військам Марка Аврелія вдалося відтіснити маркоманів за Дунай, однак невдовзі імператор помер внаслідок епідемії чуми. Новий імператор Коммод поспішив укласти мирний договір, пообіцявши маркоманам виплачувати велику данину в обмін на підтримання миру.

В середині III ст. в Центральній та Південно-Східній Європі склалися великі племінні об'єднання, які прагнули розширити території свого проживання. Готи переселилися з Південної Балтики в Причорномор'я, де створили свою державу.

250 – 251 рр. – готи разом з іншими племенами перейшли Дунай та почали розоряти Мезію та Фракію. Імператор Децій виступив проти них, але зазнав поразки біля Наїсу. Невдовзі відбулася нова битва біля Дунаю, в якій імператор загинув, але римляни виграли.

В II половині III ст. активізувався тиск германських племен франків та алеманів, які почали нападати на Верхню та Нижню Германію і здійснювати походи вглиб Галлії до Піренейських гір. До того ж в III ст.

відбулося переселення германського племені готів з Південної Балтії до Північного Причорномор'я. Фактично від самого початку свого проживання на території сучасної України готи здійснювали напади на територію Римської імперії й навіть отримували данину від неї. Цікаво, що племена готів римські джерела називали скіфами, можливо, малося на увазі утворення міжплемінного союзу чорноморських племен. У 238 р. почалася так звана Скіфська або Готська війна, що тривала до 271 р. Вже на початковому етапі варварами було захоплено та зруйновано давньогрецькі колонії Північного Причорномор'я: Ольвія, Тіра та інші. Далі воєнні дії розгорнулися на території Придунав'я та Балкан. В цих умовах римляни були змушені дозволити готам поселитися на своїх прикордонних землях та надати їм статус федератів-союзників, що передбачав виплату данини грошима та натурою. В 247 р. на деякий час виплати були припинені, що стало приводом до відновлення нападів на землі імперії. У 251 р. готська армія на чолі з вождем Кнівою (бл. 250 – 271 рр.) перетнула Дунай та вдерлася до Фракії, де захопила місто Філіпполь (суч. Пловдив, Болгарія). Після цього Кніва розгромив римську армію під командуванням імператора Траяна Деція (249 – 251 рр.) у битві під Абріттом (поблизу суч. Разграда, Болгарія). Новий імператор Требоніан Галл (251 – 253 рр.) був змушений укласти мир з готами та виплатити їм велику данину. Умови договору не виконувалися обома сторонами, тому воєнні дії практично одразу ж поновилися. Готи та їхні союзники почали здійснювати морські походи, грабуючи багаті міста-порти узбережжя Середземного моря.

Після поразки Валеріана в Західній Месопотамії під містом Едесса (260 р.) готи та алемани активізували напади. Готські племена розорювали міста Малої Азії та Греції, алеманські – прорвалися в Північну Італію і почали наступ на Рим. Готи, у свою чергу, у 267 р. піддали розграбуванню всю Грецію. Місцеві жителі перейшли до партизанської війни проти

варварів, змусивши тих відступити. У 268 р. імператор Галлієн розгромив готів в Мезії. Наступного, 269 р., в битві під Наїссом (суч. Ніш, Сербія) імператор Клавдій II (268 – 270 рр.) розгромив готські війська, знищивши близько 50000 варварів. Це призвело до того, що готи були прийняті до римських військ як федерати. Їхні племена осіли на території сучасної України, поділившись на ост- та вестготів. Поразка у війні змусила готів надовго припинити напади на римські землі. Лише в 332 р. імператор Костянтин розгромив готські племена, знищивши за історичними джерелами понад 100000 осіб. Разом із тим, він був також змушений приймати готів до римської армії та сплачувати їм данину.

У 60 – 70-і рр. IV ст. готи, скориставшись черговими внутрішньополітичними потрясіннями у Римській імперії, почали активно втручатися у боротьбу за престол. Так, в 366 р. вони підтримали одного з претендентів на імператорську владу воєначальника Прокопія, який підняв заколот у Константинополі. Однак готська допомога не встигла. Імператор Валент (364 – 378 рр.) розгромив Прокопія, а в 367 - 369 р. здійснив кілька походів проти готів, внаслідок яких вождь Атанаріх (363 – 381 рр.) був змушений укласти мирний договір, за яким кордоном ставав Дунай, обмежувалася двостороння торгівля та зменшувалися виплати для федератів.

В 375 р. у Північне Приазов'я вдерлися племена гунів, які піддали розгрому місцеві державні утворення, зокрема, і державу готів. Під тиском гунів в 376 р. вестготи почали міграцію на південний захід, на територію Фракії. Спочатку вони отримали дозвіл на поселення від римського уряду, але утиски з боку імперських чиновників призвели до загального повстання вестготів, підтриманого рабами та міською біднотою. Воно на чолі з вождем Фрітігерном (бл. 370 – 380 рр.) охопило все Придунав'я. Воєнні дії відбувалися з перемінним успіхом, доки в 378 р. у битві під Адріаноподем (суч. Едірне, Туреччина) римські війська на чолі з

імператором Валентом не були розгромлені. Було вбито понад 40000 римських воїнів та самого імператора. Вже після смерті Фритігерна в 382 р. новому імператору Феодосію (379 – 395 рр.) вдалося здійснити реформу армії та укласти мирну угоду з вестготами, за якою вони отримали статус федератів; землі в Мезії, Фракії, Іллірії; регулярне постачання продовольства та звільнення від податків.

Завоювання та римське панування у Британії

Перші спроби римського завоювання Британії були здійснені ще Гаєм Юлієм Цезарем в 55 – 54 рр. до н.е. На той час острів був заселений племенами бриттів, пиктів та скоттів, які перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу. Перебуваючи у торгових та культурних відносинах з населенням Галлії, бритти стали об'єктом завоювання з боку Римської держави, однак перші спроби, здійснені Цезарем, успіхом не увінчалися. На рубежі I ст. до н.е. – I ст. н.е. в Британії поступово сформувалося аристократичне угруповання, яке намагалося спертися на Рим у внутрішніх усобицях. Британія цікавила римлян з точки зору припинення підтримки антиримського руху в Галлії на чолі з друїдами, а також задля економічного освоєння цих територій, які постачали рабів, зерно та метали. В 43 – 44 рр. імператор Клавдій (41 – 54 рр.) поступово просуваючись на північ, завоював Британію. Була сформована нова провінція з центром у Веруламії, водночас північ та захід Британії зберегли свою незалежність.

Завойовані британські племена постійно стикалися з втратою земель, контрибуціями та репресіями з боку римлян. В 61 р. королева кельтського племені іценів Боудікка (лат. Боадіцея) повстала проти імператорської влади. Іцени та їх союзники зуміли захопити римські колонії Веруламій (суч. Сент-Олбанс), Камулодун (суч. Колчестер) та Лондіній (суч. Лондон). Намісник Британії Гай Светоній Паулін розгромив іценів та піддав їх жорстким репресіям. Боудікка ж покінчила життя самогубством.

У 78 р. римським намісником у Британії було призначено Гнея Юлія Агриколу, який продовжив завоювання Британії. Зокрема, було приєднано Північну Англію та Уельс, розгромлено шотландські племена. Постійні повстання проти імперії, базою яких була північна Британія, змусила римлян переглянути свою стратегію. Імператор Адріан (117 – 138 рр.) в 123 р. особисто побував у Британії й вирішив обмежити подальше просування римської армії на північ. Він наказав побудувати захисну стіну, відому як «Адріанов вал». Ці укріплення мали довжину у 117 км і склалися з каменю та торфу. Згодом, в 142 – 144 рр., було побудовано «Вал Антоніна», який знаходився на 160 км північніше «Вала Адріана» і становив у довжину 63 км. Однак його існування тривало недовго, вже наприкінці II – початку III ст. через напади кельтських племен укріплення були залишені, а римські гарнізони переведені на «Адріанов вал», який було терміново відновлено. У 208 р. римський імператор Септимій Север (193 – 211 рр.) прибув у Британію для остаточного розгрому шотландських племен. Війна з ними завершилася укладенням мирного договору, що мав на меті припинення кельтських нападів на римські володіння.

Римське панування у Британії сприяло її романізації, розвитку рабовласницького землеволодіння, ремісництва та торгівлі. Найбільш романізовано було південні території Британії, де постали міста, а місцева знать активно переймала звичаї римлян. Разом із тим, Британія в III ст. опинилася у вирі політичних потрясінь, що відбувалися в імперії. Її територія неодноразово ставала базою для заколотів проти центральної влади, частина з яких була успішною. Водночас через недостатню увагу до проблеми охорони Адріанового вала почастишали напади з боку піктів та скоттів. В 367 р. вони спільними зусиллями прорвали оборонні укріплення та пограбували Британію до самого Лондініума. Участь римських намісників Британії у боротьбі за імператорський престол змушувала їх перекидати війська на материк, залишаючи власні володіння без захисту.

Так, в 407 р. імператор Костянтин III (407 – 411 рр.) вивів всю армію з Британії в Галлію, тим самим залишивши її напризволяще. Вже в 410 р. імператор Гонорій (395 – 423 рр.) видав указ про відмову від протекторату над Британією. На місці римської провінції Британія почали утворюватися невеликі держави навколо латифундій або міст. Їх створювало романізоване бриттське населення. Однак невдовзі вони зіткнулися з германськими племенами англів та саксів, що переселялися у Британію під тиском інших кочових народів, зокрема, гунів. Таким чином, римська спадщина поступово почала витіснятися впливом родоплемінних відносин, який знаменував перехід до середньовіччя.

8.5. Римська імперія в міжнародних відносинах V ст.

Наприкінці III ст. в Римській імперії відбувається процес поступової варваризації армії, насамперед, шляхом наймання германських та сарматських племен. Причини полягали у втраті привабливості армійської служби в очах самих римлян, зубожінні значної частини спадкових солдатських родин, посиленні тиску на імперію з боку варварів. Водночас на керівні посади в армії почали призначитися варварські вожді, які брали на себе обов'язок із захисту територій Риму. За свідченнями римських істориків вже наприкінці III ст. лише чверть вояків складалася з римлян, інші були набрані з варварів.

В 395 р. Римська імперія була поділена на Західну та Східну (Візантійську). Західну Римську імперію зі столицею у Равенні очолив Гонорій (395 – 423 рр.), Східну за столицею в Константинополі – Аркадій (395 – 408 рр.).

На початку V ст. остаточно проявився занепад західноримської армії. Вона продовжувала складатися з прикордонних гарнізонів, які налічували близько 140000 військових поселенців, та польових – 120000 осіб. Однак найбільш боєздатною частиною армії виступали варварські підрозділи, що

отримували території, платню та продовольство за свою службу. Водночас у V ст. відбувалося посилення ролі командирів даних підрозділів, які поступово перетворилися на справжніх господарів імперії, що визначали кандидатури майбутніх формальних правителів Римської держави. За правління Гонорія подібну роль відігравав вандал Стиліхон, якому прийшлося вирішувати проблему вторгнень варварів до Італії та придушення сепаратистських рухів на території Галлії. Так, в 401 – 402 рр. римляни зуміли відбити вторгнення вестготів на чолі з Аларіхом, в 404 – 405 рр. зупинити та розгромити поблизу Флоренції готську армію на чолі з Радагайсом. Через два роки, в 407 р. на територію Галлії вдерлися племена аланів, вандалів та свевів, пограбувавши її. Лише надзвичайними зусиллями Стиліхону вдавалося зберегти імперію, однак в 408 р. він був вбитий, і в тому ж році армія Аларіха вдруге увійшла до Італії, оточивши Рим. 24 серпня 410 р. Рим було захоплено та пограбовано вестготами. В цих умовах уряд Гонорія був змушений погодитися на утворення на території Римської імперії напівнезалежних варварських держав. Зокрема, в 418 р. вестготи на чолі з Теодоріхом отримали Аквітанію, в 411 р. племена свевів захопили північний захід Іспанії, і в 429 р. вандали оселилися в Північній Африці.

За правління імператора Валентиніана III (425 – 455 рр.) зовнішньою політикою Риму відав Флавій Аецій, основним завданням якого стала боротьба проти племен гунів на чолі з Аттілою (433 – 453 рр.). Флавій Аецій активно використовував у боротьбі проти Аттіли наймані загони з германських племен, зокрема, вестготів. В червні 451 р. у битві на Каталаунських полях коаліція Риму, франків, аланів, армориканців, бургундів, вестготів та саксів розгромила гунську армію. Внаслідок смерті Аттіли в 453 р. його держава розпалася, однак процес ліквідації Західної Римської імперії був вже незворотнім. Варварські королівства перейшли до самостійної політики, спрямованої, зокрема, і проти Риму. Вестготи

захопили більшу частину Іспанії та Південну Галлію. Вандали підкорили африканські провінції Риму, створили власний військовий флот, завдяки чому здійснювали набіги на Сицилію, Корсику, Сардинію. Так, в 455 р. вандали захопили Рим і протягом 14 днів здійснювали його грабунок.

В 476 р. командувач імператорської гвардії Одоакр скинув останнього імператора Ромула Августула (475 – 476 рр.), а знаки влади відіслав у Константинополь до візантійського правителя Зенона (474 – 491 рр. з перервою). Територія Італії стала базою для утворення нових, варварських держав. Вони зберігали багато надбань римської культури, однак за політичною та соціально-економічною системою належали до середньовіччя. Східна Римська імперія більш успішно пройшла процес трансформації, зуміла зберегти свою могутність та проіснувати до 1453 р.

8.6. Організація дипломатичної служби за часів Імперії

Слід відзначити, що в I – V ст. зовнішньополітична сфера повністю перебувала у сфері повноважень імператора. Посольською справою відала канцелярія імператора. При цьому зберігався принцип недоторканості послів, зокрема, ворожих держав.

В період принципату розвивається такий феномен, як «внутрішня дипломатія», яка пов'язувала центр з периферійними провінціями, містами та іншими складовими елементами імперії. Активно використовувалися посольства і при спілкуванні окремих одиниць імперії на горизонтальному рівні. Водночас розвиток практики використання посольств призвів до того, що з одного боку, імператори намагалися обмежити їхню кількість через прагнення скоротити видатки на утримання, а з іншого – посилювалися вимоги до професійних якостей послів. Ними могли ставати римляни, які мали юридичну (адвокати), або ораторську освіту (ритори). В цих умовах у Римі було створено риторсько-дипломатичні школи, які забезпечували професійну підготовку майбутніх дипломатів.

Питання для самоконтролю

1. Дослідіть процес об'єднання Італії під владою Риму в V – першій половині III ст. до н.е.
2. Пунічні війни в контексті міжнародних відносин в Західному Середземномор'ї в III – II ст. до н.е.
3. Проаналізуйте процес підкорення Греції Римською республікою. Римо-македонські війни III – II ст. до н.е.
4. Проаналізуйте діяльність Гая Юлія Цезаря як приклад зовнішньої експансії Давнього Риму.
5. Дослідіть процес утвердження Римської імперії. Зовнішньополітична діяльність Октавіана Августа.
6. Визначте особливості зовнішньої політики Римської імперії на західному та північному напрямках в I – III ст.
7. Проаналізуйте східний вектор зовнішньої політики Римської імперії в I – III ст.
8. Міжнародне становище Римської імперії в IV ст. Розподіл імперії в 395 р.
9. У чому полягав процес посилення експансії варварських племен на територію Римської імперії? Визначте причини розпаду Західної Римської імперії.

Список рекомендованої літератури

1. Бокщанин А. Г. *Парфія та Рим. Исследования о развитии международных отношений позднего периода истории античного мира. Часть II. Система политического дуализма в Передней Азии.* М. : Издат-во Московского ун-та, 1966. 305 с.
2. Грант М. *Двенадцать цезарей: Пер с англ.* М. : ТЕРРА, 1998. 272 с.
3. Грант М. *Разрушители Римской империи: Пер. с англ.* М. : ТЕРРА, 1998. 224 с.

4. *История древнего Рима / Под ред. А.Г. Бокщанина, В.И. Кузицина. М. : Высш. шк., 1972. 336 с.*
5. *Кузицин В. И. История Древнего Рима. М. : Издательство «Высшая школа», 1981.*
6. *Моммзен Г. История Рима: В 8 кн. — С-П-б. : Наука, 1994.*
7. *Очерки истории международных отношений: Учебное пособие / Под общей ред. О. А. Колобова. Москва : ИМЭМО РАН; Нижний Новгород : ИФ ННГУ, 2001.*
8. *Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д.В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 1. Древний Мир. Благовещенск : Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. 476 с. URL : http://kuznetsov.ucoz.org/khrestomatija_po_istorii_mo-kniga_1-drevnij_mir.pdf.*

ГЕОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК

АКВИТАНІЯ (лат. Gallia Aquitania) – давньоримська провінція на території сучасної Франції з адміністративним центром у Толозі (суч. Тулуза). Назва провінції походить від племені аквітанів. У складі Давньоримської держави перебувала з 56 р. до н.е. по 418 р. н.е. В 507 р. була завойована франками на чолі з Хлодвігом.

АККАД – давньосхідна держава, що існувала на території сучасного Іраку в XXIV – XXII ст. до н.е. Столицею цієї держави було місто Агаде, або Аккаде. Була заснована Саргоном Давнім.

АММОН – давньосемітська держава, що існувала на східному березі р. Йордан в II – I тис. до н.е. Заснована аммонітянами, що прийшли з Аравії в середині II тис. до н.е. Столиця – Рабат-Аммон (суч. Амман).

АМОРЕЇ (самоназва – сугіт) – західносемітський кочовий народ, що в III тис. до н.е. кочував у Сирійському степу. Були предками євреїв та фінікійців. Розквіт аморейського панування в Месопотамії припав на правління Хаммурапі (прибл. 1793 – 1750 рр. до н.е.). У XVIII ст. до н.е. амореї заснували союз племен гіксосів, який зумів захопити Давній Єгипет. Останні амореї у Месопотамії були асимільовані племенами арамеїв у VII ст. до н.е.

АРАМЕЇ – давньосемітський народ, що населяв територію сучасних Сирії та Іраку. В історичних джерелах вперше згадуються в середині III тис. до н.е.

АРАХОЗИЯ (дав.-гр. Ἀραχωσία) – країна, що знаходилася на території сучасного Південно-східного Афганістану та Північного Пакистану. У давньоіранській авестійській традиції відома, як Харахваті. У VI – II ст. до н.е. входила до складу Персії, держави Александра Македонського, імперії Маур'їв, Греко-Бактрійського царства, Парфії.

АРКАДИЯ – історична область Давньої Греції, що знаходилася в центральній частині Пелопоннеського півострова. Була названа на честь Аркада – сина Зевса та німфи Каллісто.

АРЦАВА – давнє царство, що існувало на західному узбережжі Малої Азії. За однією з історичних гіпотез його більшість її населення складала споріднені хатті лувійці. Була знищена внаслідок наступу «народів моря».

АСКАЛОН, АШКЕЛОН – місто на території сучасного Ізраїлю, відоме з XX ст. до н.е. як порт та торговельно-ремісничий центр.

АХЕЙЦІ, ДАНАЙЦІ (дав.-гр. Ἀχαιοί) – давньогрецький народ, що був носієм мікенської культури. На початку II тис. до н.е. створили на території Греції ранньодержавні утворення – Мікени, Тірінф, Пілос, Афіни тощо. Здійснили колонізацію островів Егейського моря, брали участь у Троянській війні. В XII ст. до н.е. внаслідок експансії дорійців були асимільовані, або витіснені на північ Пелопоннеса, в Малу Азію, на острови Егейського моря.

БАКТРИЯ (дав.-гр. Βακτριανή) – історична область в середній течії Амудар'ї на території сучасних Узбекистану, Таджикистану, Афганістану, Пакистану зі столицею у місті Бактри. Вважається, що бактрійці були

предками сучасних таджиків та пушту. Входила до складу Перської імперії, держав Александра Македонського, Селевкідів тощо.

БЕОТІЯ – історична область в Центральній Греції. Найбільшим містом були Фіви, що очолювали Беотійський союз у V – II ст. до н.е.

ГАЛЛІЯ (лат. Gallia) – історична область на території Західної Європи, що включала до себе території між Піренеями, Атлантичним океаном, протокою Ла-Манш, річкою Рейн, горами Альпи та Апенніни, узбережжям Середземного моря. Назва пішла від кельтських племен, відомих давнім римлянам, як галли. Поділялася на Цизальпійську Галлію (територія північної Італії) та Трансальпійську Галлію (територія суч. Франції, Бельгії, частково Нідерланди, Швейцарія та Італія).

ГІРКАНІЯ (дав.-гр. Ὑρκανία, дав.-перс. – «Країна вовків») – грецька назва історичної території південного та південно-східного узбережжя Каспійського моря, що знаходилася у складі Персії, держави Александра Македонського та Парфії.

ДАВАНЬ (Паркан, Даюань, Сугуда, Фергана) – давньоазійська держава, що існувала на території центральної та східної частини Ферганської долини (у складі сучасних Узбекистану, Таджикистану та Киргизії). Вперше згадується в III ст. до н.е. Займала важливе місце як частина Великого шовкового шляху.

ДАКІЯ (лат. Dacia) – історична область між ріками Тиса, Дунай, Дністер та Карпатськими горами на півночі. Була завойована римським імператором Траяном на початку II ст. і втрачена в 271 р. через навалу готських племен.

ДАЛМАЦІЯ (лат. Dalmatia) – історична область на узбережжі Адріатичного моря (у складі сучасних Хорватії та Чорногорії). Вважається, що назва походить від іллірійського племені далматів.

ДОРІЙЦІ (дав.-гр. Δωριεῖς) – давньогрецьке плем'я, яке на рубежі XII – XII ст. до н.е. вдерлося на територію Греції з Північних Балкан. Дорійці розселилися переважно на Пелопоннесі; островах Крит, Родос, Санторін, Мелос; частково егейському узбережжі Малої Азії. Серед відомих дорійських полісів слід відзначити Спарту, Коринф, Мегари, Аргос. У Північному Причорномор'ї єдиним відомим дорійським полісом вважається Херсонес Таврійський.

ЕДОМ, ІДУМЕЯ (івр. עֲדוּמַי, дав.-гр. Ἰδουμαία) – історична область на півдні суч. Ізраїлю, між Мертвим та Червоним морями. Межувала з Іудеєю та Моавом на півночі, Синайським півостровом на заході та Південним Зайорданням на сході. Столиця – м. Петра. Едом був заселений з другої половини II тис. до н.е. З XI ст. до н.е. країна знаходилася у залежності від давніх ізраїльтян, пізніше, на початку I тис. до н.е. стала данником Ассирійського царства, а в VII – VI ст. до н.е. – Нововавилонського царства. Наприкінці III ст. до н.е. більша частина Едому увійшла до складу Набатеїського царства, а в кінці II ст. була завойована Іудейським царством. В 63 р. до н.е. над Едомом було встановлено протекторат Давнього Риму, в 106 р. він втратив внутрішню автономію і перейшов до складу провінції Аравія.

ЕЛАМ (шум. Нім, аккад. Еламту) – давня держава, що існувала на південному заході сучасного Ірану в III тис. до н.е. – середині VI ст. до н.е. Столиця – м. Сузи. Найвищого розквіту Елам досяг в II пол. XII ст. до н.е. за правління царя Шилхак-Іннушинака.

ЕОЛІДА – давньогрецька історична область на північному заході Малої Азії, включно з островами Лесбос та Тенедос. На півночі межувала з Троадою та Мізією, на південний захід – з Лідією, на півдні – з Іонією. Найбільші міста – Кими Еолідські та Смірна. В 546 р. до н.е. Еоліда завойована персами, пізніше входила до складу Першого афінського морського союзу. На рубежі V – IV ст. до н.е. перси відновили свій контроль над даною територією, але втратили внаслідок походів Александра III Македонського. В III – II ст. до н.е. територія Еоліди послідовно належала Пергамській державі, Селевкідам, а з 133 р. до н.е. – Давньому Риму.

ЕПІР – давня держава, що існувала на північному заході сучасної Греції в 330 – 167 рр. до н.е. Найбільшої могутності Епір зазнав за правління царя Пірра (з перервою 307 – 272 рр. до н.е.), якому вдалося на деякий час встановити контроль над Македонією та боротися за вплив в Південній Італії з Римською республікою. В 167 р. до н.е. Епір було завойовано давніми римлянами.

ЕТОЛІЯ – історична область в середній Греції. На заході межувала з Акарнанією, на сході – з Локридою та Доридою, на півночі – з Долопією. Найбільше місто – Ферм, що був центром Етолійського союзу (прибл. 322 – 189 рр. до н.е.).

ІЗРАЇЛЬСЬКЕ ЦАРСТВО – давньоєврейська держава, що існувала в XI ст. до н.е. – 928 рр. до н.е. Столиця – м. Єрусалим. Було засноване царем Саулом, найвищого розквіту досягло за правління Давида та Соломона наприкінці XI – X ст. до н.е. Після смерті Соломона розпалося на Ізраїльське (Північно-Ізраїльське) з центром в Самарії та Іудейське – зі

столицею, власне, в Єрусалимі. Північно-Ізраїльське царство з'явилося завдяки відмові десяти з дванадцяти єврейських племен (т.зв. «колін») підкорятися жорстокому правлінню сина Соломона Ровоама. Після відділення північної частини колись єдиного Ізраїльського царства ці території проіснували до 722 р. до н.е., коли вони захоплені Ассирією. Відповідно до історичних джерел та релігійних вірувань ці десять племен були депортовані й невеликими групами розселені на території Ассирійської імперії.

ІЛЛІРІЯ – історична місцевість, що у давні часи охоплювала територію східного узбережжя Адріатичного моря від півострова Істрія на півночі до Греції на півдні. Населялася індоєвропейськими племенами іллірійців, найбільшими серед яких вважалися далмати (делмати). Іллірійці були відомі, як войовничі племена, схильні до війн з сусідами та грабунків місцевих грецьких колоній. В 168 р. більша частина Іллірії увійшла до складу Давньоримської держави. Водночас римлянам знадобилося понад століття, щоб приборкати іллірійців. У складі Риму Іллірія в I ст. до н.е. являла собою окрему провінцію, а за правління Октавіана Августа була поділена на дві – Паннонію та Далмацію. Роль Іллірії як важливого регіону імперії посилилася за правління Септимія Севера (193 – 211 рр.).

ІОНІЯ – давньогрецька історична область на заході Малої Азії, включно з островами Хіос та Самос. Межувала з Еолідою на півночі, Лідією - на сході, Карією – на півночі. Серед 12 давніх міст Іонії особливу роль відігравали Мілет, Ефес, Клазомени.

ІУДЕЙСЬКЕ ЦАРСТВО (928 – 586 рр. до н.е.) – давньоєврейська держава, що виникла після розпаду Ізраїльського царства за правління сина Соломона Ровоама. Столиця – Єрусалим. Іудея знаходилися у васальній

залежності від Ассирії, а в 586 р. до н.е. була завойована вавилонським царем Навуходоносором II.

КАМΠΑНИЯ – місцевість на півдні Італії. У період античності входила до т.зв. Великої Греції, пізніше була завойована Давнім Римом. Серед давньогрецьких міста Кампанії найбільшими були Куми та Неаполь.

КАППАДОКІЯ (дав.-гр. *Καππαδοκία*) – історична область на сході Малої Азії (суч. Туреччина). Перекладається з перської як «Країна прекрасних коней». Межувала з Понтом на півночі, Вірменією – на північному сході, Месопотамією – на сході, Сирією та Кілікією – на півдні.

КАРІЯ (давн.-гр. *Καρία*) – історична область на південному сході Малої Азії. Межувала на півночі з Лідією, на сході – з Пісідією, на південному сході – з Лікією. Основні міста – Мілет, Мідас, Галікарнас. Входила до складу держави Хатті, Лідійського царства, Персії. Наприкінці II – першій половині I тис. до н.е. узбережжя Карії було колонізовано грецькими переселенцями. В другій половині V ст. до н.е. грецькі поліси Карії фактично отримали незалежність від Персії, однак наприкінці століття її втратили. Внаслідок походу Александра III Македонського Карія увійшла до складу його імперії. В 129 р. до н.е. була завойована римлянами та увійшла до провінції Азія.

КАРФАГЕН – північноафриканська держава, зі столицею в однойменному місті на території сучасного Тунісу. Заснований фінікійськими переселенцями з міста Тір у 814 р. до н.е. До його складу входили прибережні території Північної Африки, Південна Іспанія, Балеарські острови, Корсика, Сардинія, частина Сицилії. Являв собою олігархічну державу, орієнтовану на морську торгівлю та сільське рабовласницьке

господарство. Карфаген, використовуючи найману армію та потужний військо-морський флот, намагався встановити свою гегемонію в Західному Середземномор'ї, протистоячи грецьким містам-державам в регіоні. В III – II ст. внаслідок невдалих для Карфагену Пунічних війн з Римською республікою фінікійську державу було знищено.

КАСКИ (КАШКИ, КАШАКИ) – давній народ, що населяв території півночі Малої Азії. Відомі своїми війнами проти Хеттської держави. Наприкінці II тис. до н.е. були розгромлені асирійцями.

КАССИТИ (аккад. кашшу) – давній народ, що населяв гори Загросу (суч. Іран). Відомі своїми походами проти Вавилону та Елама. В першому навіть змогли захопити владу та правити як вавилонські царі в XVI – XII ст. до н.е.

КІЛКІЯ (дав.-гр. Κιλκία) – історична область на південному сході Малої Азії. В II тис. до н.е. входила до складу Хеттського царства, у VI ст. була завойована персами. В 333 р. перейшла під владу Александра III Македонського. Під час елліністичного періоду була частиною держави Селевкідів, а в 102 р. до н.е. була завойована Давнім Римом.

КОШАЛА – давньоіндійська держава на північному сході сучасної Індії. Пережила піднесення в VI – V ст. до н.е. Згадувалася серед 16 великих держав Давньої Індії – маханджанапад. Пізніше була завойована державою Магадха.

ЛАКОНІКА – історична область на Пелопоннеському півострові. Межувала з Аркадією на півночі та Мессенією на заході. В XI ст. до н.е.

була завойована дорійськими племенами, що заснували поліс Спарта. У I ст. до н.е. була включена до давньоримської провінції Ахайя.

ЛАРСА – шумерське місто-держава, засноване в III тис. до н.е. Розквіт Ларси припав на правління перших царів аморейської династії наприкінці XX – першій половині XIX ст. до н.е.

ЛІДІЯ (дав.-гр. Λυδία) – історична область на території Малої Азії (суч. Туреччина). У VII – VI ст. до н.е. в Лідії існувало царство зі столицею у м. Сфарт (дав.-гр. Сарди). Панівна династія Мермнадів була місцевого походження, зокрема, до неї належав останній цар Лідії – Крез, відомий своїми багатствами. В 546 р. до н.е. внаслідок поразки від перського царя Кіра Лідійське царство припинило своє існування.

ЛІКІЯ (дав.-гр. Λυκία) – історична область на півдні Малої Азії (суч. Туреччина). Межувала з Карією на заході, Пісідією – на північному сході, Памфілією – на сході. Головне місто – Ксанфос. З VI ст. до н.е. Лікія входила до складу Перської держави. Пізніше увійшла до складу держави Александра III Македонського. З 295 до 197 рр. до н.е. належала елліністичному Єгипту, а потім Селевкідам. В I ст. до н.е. увійшла до складу Римської республіки.

ЛОКРИДА (дав.-гр. Λοκρίς) – історична область Давньої Греції. Знаходилася на південному узбережжі Евбейської затоки.

МАГАДХА – історична область та держава (500 – 321 рр. до н.е.) на північному сході Давньої Індії. Входила до списку 16 махаджанпад – «великих держав» Індостану.

МАННА – давня держава у Передній Азії на території сучасного Північного Ірану зі столицею в Ізірту. Існувала в X – VII ст. до н.е. На півночі межувала з Урарту, на заході – з Ассирією, які вели боротьбу за контроль над Манною. Приблизно в 600 р. до н.е. Манна була завойована Мідією.

МАРГІАНА – історична область в Центральній Азії. Частково знаходилася на території сучасних Туркменістану, Узбекистану, Афганістану. На сході межувала з Бактрією та Согдіаною. Головне місто – Мерв.

МАРІ – шумерське місто-держава на сході сучасної Сирії. Було важливим торговельним центром, що поєднував Східне Середземномор'я з Месопотамією. В 1758 р. до н.е. було завойовано вавилонським царем Хаммурапі.

МЕЗІЯ – історична область на південь від Дунаю до Балканських гір. Населялася фракійськими племенами. В I ст. до н.е. була завойована Давнім Римом і перетворена на провінцію за правління Октавіана Августа. Імператор Доміціан у 86 р. до н.е. розділив її на Нижню та Верхню Мезію.

МЕССЕНІЯ (дав.-гр. Μεσσηνία) – історична місцевість на південному заході Пелопоннеського півострова у Давній Греції. Внаслідок двох Мессенських війн (VIII – VII ст. до н.е.) була завойована спартанцями. Її населення було перетворено на рабів-ілотів. Отримала незалежність у 369 р. до н.е. внаслідок розгрому Спарти Фівами. В 146 р. до н.е. була завойована римською армією та увійшла до складу провінції Ахайя.

МІДІЯ – історична область та держава (678 – 549 рр. до н.е.) на заході сучасного Ірану. Столиця – Ектабана. Наприкінці IX ст. була завойована

ассирійцями, але приблизно в 678 р. до н.е. за правління Каштаріті мідійці домоглися незалежності. Мідія в союзі з Вавилоном наприкінці VII ст. до н.е. розгромила Ассирію, поділивши її землі. В 550 р. до н.е. васальний правитель Персії Кір II зумів захопити владу в Мідії, поступово перетворивши її провінцію держави Ахеменідів.

МІЗІЯ – історична область на північному заході Малої Азії (суч. Туреччина). Межувала з Пропонтидою на півночі, Лідією – на півдні, Фрігією та Віфінією - на сході. Серед найбільших міст Мізії слід відзначити Пергам, Кізік, Лампсак, Абідос. Входила до складу Перської держави, пізніше імперії Александра III Македонського та його наступників. В 133 р. до н.е. була завойована Давнім Римом.

МІТАННІ (ХАНІГАЛЬБАТ) – давня держава, що існувала у Передній Азії в XVI – XIII ст. до н.е. Заснована племенами хурритів і частково включала до себе території сучасних Сирії та Туреччини. Столиця – Вашшуканні. В середині XIII ст. до н.е. було завойовано ассирійським царем Салманасаром I.

МОАВ – історична область на сході від Мертвого моря (суч. Йорданія). Моавське царство відоме своєю боротьбою з Ізраїльським царством в I половині I тис. до н.е. Період розквіту припав на кінець VIII – VII ст. до н.е. В VI ст. до н.е. Моав було включено до складу Персії.

НАМ В'ЕТ (в'єтн.), НАНЬЮЕ (кит.) – давнє царство, що існувало у 207 – 111 рр. до н.е. на півночі сучасного В'єтнаму та китайських провінцій Гуандун та Гуансі. Було утворене після розпаду імперії Цінь китайським воєначальником Чжао То (в'єтн. Чьєу Да). Формально визнаючи протекторат імперії Хань, намв'єтські царі не допускали її втручання у свої

справи. В 111 р. до н.е. китайський імператор У-ді зумів розгромити державу Нам В'єт і включити її до своїх володінь.

НАРОДИ МОРЯ – середземноморські племена, що в XII ст. до н.е. почали переселення з регіону Егейського моря на схід та південь. До цих племен належали: шардана, пелесет (філістимляни), тйєккер (тевкри, можливо, троянці), дін'їн (данаїці, можливо, ахейці), шекелеш (сікули), етвеш (можливо, ахейці), тереш (тирсени, можливо троянці), каркіса, лукка, вешеш, лабу, мешвеш, теукру. Внаслідок їх міграції було знищено державу Хатті та давньогрецькі держави Малої Азії, значно послаблено східносередземноморські держави та Єгипет.

НУБІЯ (КУШ) – історична область в долині р. Нил між I та VI порогами (південний Єгипет та північний Судан). Столиця – м. Мерое. В III – II тис. до н.е. з невеликими перервами перебували під владою єгипетських царів. В першій половині VIII ст. до н.е. нубійські правителі зуміли не лише домогтися незалежності від Єгипту, але й захопити його, встановивши там правління XXV Кушитської династії фараонів (760 – 656 рр. до н.е.).

ПАМФІЛІЯ (дав.-гр. Παμφυλία) – історична місцевість на території Малої Азії. Межувала на заході з Лікією, півночі – Пісідією, сході – Кілікією. В VI ст. до н.е. увійшла до складу Персії, в 333 р. до н.е. була завойована Александром III Македонським і після його смерті стала об'єктом боротьби діадохів. В 133 р. до н.е. була захоплена Давнім Римом.

ПАННОНІЯ (лат. Pannonia) – історична місцевість у Придунав'ї (частково території сучасних Угорщини, Австрії, Словенії та Сербії), що знаходилася на північному кордоні Давньоримської держави. На півдні межувала з Далмацією, сході – з Дакією. Найбільші міста – Аквінк, Карнунт, Сірмій.

Територія, що була населена іллірійськими племенами, і в 9 – 10 рр. н.е. увійшла до складу Римської імперії.

ПАРФІЯ – історична область на південному сході від Каспійського моря. З VI ст. до н.е. – провінція Персії, пізніше увійшла до складу держави Александра III Македонського. У 250 р. до н.е. на її території виникло незалежне Парфянське царство, що проіснувало до 220 р. н.е.

ПАФЛАГОНІЯ (дав.-гр. ἡ Παφλαγονία) – історична область на півночі Малої Азії. Межувала на сході з Понтом, на заході – з Віфінією, на півдні – з Галатією. В II половині IV ст. до н.е. увійшла до складу держави Александра III Македонського, пізніше – Понтійського царства. В 64 р. до н.е. була включена до складу Римської республіки.

ПУНТ – історична місцевість, вірогідно, на території Східної Африки, в регіоні Африканського рогу. Можливо охоплювала території сучасних Ефіопії, Еритреї, Ємену. Відома з історичних джерел як важливий торговельний партнер Давнього Єгипту.

САМНІТИ – давній народ, що проживав на території Центральної Італії зі столицею в Бовіанумі. В політичному плані являли собою союз племен з поступовим формуванням засад ранньодержавного ладу. Внаслідок Самнітських війн (343 – 290 рр. до н.е.) були змушені перейти під протекторат Давньоримської держави, а пізніше увійти до її складу.

СОГДІАНА, СОГД (дав.-гр. Σογδιανή) – історична область в Центральній Азії у межиріччі річок Амудар'я та Сирдар'я. Частково займала територію сучасних Узбекистану та Таджикистану. Столиця – Мараканда, заснована у VIII ст. до н.е. В VI ст. до н.е. Согдіана була завойована Персією. У 329 –

327 рр. до н.е., не зважаючи на повстання місцевого населення під проводом Спітамена, Александр III Македонський зумів підкорити Согдіану. Після його смерті в результаті кількох війн ця територія увійшла до складу держави Селевкідів, однак вже у середині III ст. до н.е. на його землях утворилося Греко-бактрійське царство.

ТАБАЛ – історична область на сході Малої Азії. В II тис. до н.е. входила до складу Хеттської держави, пізніше на цій території утворилося кілька держав, одна з яких – Бар-Бурруташ зуміла об'єднати навколо себе інші та прийняла загальну назву Табал. У VIII – VII ст. до н.е. входив до складу Ассирії, пізніше – Персії.

ТАКСІЛА (Такшашила) – давньоіндійське місто-держава (VI ст. до н.е. – VII ст. н.е.), що знаходилося на території південного сходу сучасного Пакистану.

ТРОЯ, ІЛІОН (хетт. Вілуса) – давнє поселення на узбережжі Егейського моря біля входу у протоку Дарданелли. Виникла в III тис. до н.е. і проіснувала як мінімум до V ст. н.е. Відома, як об'єкт експансії з боку ахейців під час так званої «Троянської війни» (сер. XIII ст. до н.е.). Внаслідок облоги була захоплена та піддана зруйнуванню.

УРАРТУ – давня держава на території південно-західної Азії (територія суч. Вірменії, частково Туреччини та Ірану). Вперше згадується в іранських джерелах в XIII ст. до н.е. Поява держави зафіксована у VIII ст. до н.е., вона проіснувала до VI ст. до н.е. відома своїми війнами з Ассирією за контроль над торговельними шляхами, що поєднували Месопотамію та Малу Азію.

УСУНСЬКА ДЕРЖАВА, УСУНІ – кочовий народ індоєвропейського або тюркського походження, що проживав на півночі Сіньцзяну з II ст. до н.е. Мали власну державу зі столицею в м. Чугучен (суч. с. Кизил-Суу у Киргизії).

ФЕССАЛІЯ – історична область на північному сході Греції. Найбільші міста – Лариса, Фарсал, Фери.

ФІНІКІЯ – історична область на сході Середземноморського регіону (суч. Ливан). На півдні межувала з Ізраїльським царством, на півночі та сході – з Сирією. Серед міст Фінікії особливу роль відігравали: Сідон, Тір, Бібл, Арвад. Фінікія була постійним об'єктом експансії через розвинену торгівлю, ремесло, вигідне географічне положення. Країна поперемінно опинялася під контролем Давнього Єгипту, Ассирії, Персії, Македонії. Фінікійці відомі також як прекрасні суднобудівники та мореплавці. Ними були засновані колонії по всьому Середземномор'ю, серед яких особливо виокремлюється Карфаген.

ФОКІДА – історична область в Центральній Греції. Межувала з Доридою та Західною Локридою на заході, Беотією та Східною Локридою на сході, Епикнемідською Локридою – на півночі. На півдні омивалася водами Коринфської затоки. Найбільші міста – Елатея, Лілея, Тифорея, Дельфи. Міста області в VI ст. до н.е. утворили Фокідський союз на чолі з Елатеєю. З перервами він проіснував до II ст. н.е.

ФРАКІЯ – історична область на сході Балкан (частково територія суч. Болгарії, північний схід Греції, європейська частина Туреччини). Омивається водами Егейського, Мармурового та Чорного морів. В античний період населялася фракійськими племенами. Узбережжя Фракії

було колонізовано грецькими переселенцями. Під час грецько-перських війн Фракія була завойована військами Дарія I. Після поразки персів під Платеями в 479 р. до н.е. і їхнього відступу з Балкан на території Фракії було засновано Одриське царство (475 – 46 рр. до н.е.), яке пізніше виступало як васал Македонії. Територія Фракії була завойована Філіппом II Македонським і увійшла до складу його держави. Пізніше, після смерті Александра III Македонського територія Фракії була передана діадоху Лісімаху. В першій половині I ст. до н.е. Фракія стала об'єктом експансії з боку Римської республіки. Внаслідок кількох вторгнень над територією Фракії було встановлено протекторат. В 46 р. н.е. Фракія була перетворена на звичайну провінцію з адміністративним центром в Перинфі.

ФРІГІЯ – історична область на території Малої Азії (суч. Туреччина). Межувала на півночі з Віфінією, північному заході – з Мізією, заході – з Еолією, південному заході – з Лідією, півдні – з Пісідією, сході – з Галатією. Столиці: Келени, Гордіон (з X ст. до н.е.). Основне населення – фрігійці, що вірогідно переселилися в Малу Азію близько 1200 р. до н.е. Наприкінці II тис. до н.е. ними було засновано Фрігійське царство, що брало участь у знищенні Хеттської держави. У VI ст. до н.е. Фрігія була завойована спочатку лідійцями, а пізніше персами. В 334 р. до н.е. країна була завойована Александром III Македонським, після ж його смерті стала об'єктом боротьби між діадохами. В 133 р. до н.е. Фрігія була завойована римлянами та перетворена на окрему провінцію, а згодом включена до складу провінції Азія.

ХАЛДЕЇ – племена семітського походження, що населяли територію Південної Месопотамії в X – VI ст. до н.е. Довгий час займалися напівкочовим скотарством, пізніше перейнявши від вавилонян зайняття

землеробством. Сформували напівнезалежні князівства у нижній течії Тигру та Євфрату, які вели боротьбу проти Ассирії. Найбільшого успіху досягли у другій половині VI ст. до н.е., коли халдейський вождь Набопаласар утворив Нововавилонське царство.

ХАЛКІДА – грецьке місто, що знаходиться на острові Евбея. Було збудоване на рубежі II – I тис. до н.е. Відоме своєю колонізаційною діяльністю в басейні Егейського моря та Західному Середземномор'ї. Вела війни з Еретрією та Афінами за Лелантську долину у VIII – VI ст. до н.е., пізніше підтримала грецькі міста-держави у війні з Персією.

ХАРАППА – сучасна назва давньоіндійського міста, одного з центрів Хараппської цивілізації (3300 – 1300 рр. до н.е.). Знаходилося на території сучасної пакистанської частини Пенджабу. Загальна кількість населення Хараппи перевищувала 23500 осіб.

ХУННУ (СЮННУ) – давній тюркський народ, що в II тис. до н.е. – II ст. н.е. населяв території сучасної Монголії, північної частини Китаю, Південного Сибіру тощо. У V ст. до н.е. почали здійснювати напад на північні провінції давнього Китаю, які з III ст. до н.е. перетворилися на постійні. Для боротьби з ними китайські правителі були змушені будувати фортечні мури, що наприкінці III ст. до н.е. були об'єднані у т.зв. Велику китайську стіну. Тоді ж хунну об'єдналися у союз племен на чолі з шаньюєм, який поступово надбав рис ранньодержавного утворення зі спадковою владою правителя.

ХУРРИТИ – давній народ, що проживав у Північній Месопотамії у другій половині III – I тис. до н.е. Найвищого розквіту зазнали за існування держави Мітанні в XVI – XII ст. до н.е.

ШУМЕР – давня цивілізація, що існувала у Месопотамії в IV – III тис. до н.е. Заснована пришлыми племенами шумерів, що, можливо, проживали в гористій місцевості Азії з виходом до моря. Принесли в Месопотамію письменність, іригаційне землеробство тощо.

ЮЕЧЖІ (КУШАНИ, ЕФТАЛІТИ) – давній народ, що проживав на території сучасного Сінцзян-Уйгурського автономного району КНР. Відомі своїми війнами з хунну, внаслідок яких в II ст. до н.е. були змушені мігрувати до Бактрії, а пізніше Північної Індії, де в I ст. до н.е. заснували Кушанське царство.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Аквітанія – 203, 209, 224, 228
- Аккад, аккадці – 20, 28-32, 34, 37, 45, 130, 228, 231, 235
- Аммон – 13, 52, 228
- Амореї – 15, 30-31, 47, 228, 236
- Арамеї – 33-34, 49, 57-58, 60, 228
- Арахозія – 168, 178, 229
- Аркадія – 130-131, 152, 158-159, 163, 229, 235
- Арцава – 20, 38, 40-41, 43, 45, 124, 229
- Аскалон, Ашкелон – 36, 229
- Ахейці, данайці – 42-43, 123-124, 229, 239, 241
- Бактрія, бактрійці – 72-73, 108, 167-168, 178, 229, 237, 241, 245
- Беотія, беотійці – 123, 135, 137, 139, 141, 143, 146, 148, 149, 156-159, 163, 171, 174, 177, 188, 191-192, 230, 242
- Вілуса, Троя, троянці – 38, 41, 43, 45, 123-124, 241
- Галлія, гали – 182, 183, 186, 200-205, 207, 210, 219, 221-224, 230
- Гірканія, гірканці – 133-134, 168, 178, 230
- Давань – 106, 109-110, 230
- Дакія, даки – 218, 220-221, 230, 239
- Далмація – 205, 209, 231, 233, 239
- Дорійці – 124, 131, 229, 231, 236
- Едом, Ідумея – 57, 231
- Елам, еламіти – 26-29, 31-34, 41, 49, 51, 55-59, 61-62, 133-134, 231, 235
- Еоліда – 133, 232-233
- Епір – 71, 160, 178, 183, 188, 190-191, 205, 232
- Етолія – 158, 171-172, 174, 188-189, 192, 205, 232
- Ефталіти, кушани, юечжі – 73-75, 101, 104, 106, 118-119, 245
- Ізраїль, Ізраїльське царство – 52, 54, 232-233, 238, 242

Іллірія, іллірійці – 124, 161, 164, 174, 188-191, 205, 219, 222, 231, 233, 240
Іонія, іонійці – 54, 124, 131, 133, 135, 136-137, 140, 143, 150, 171, 233
Іудея, Іудейське царство, іудеї – 36, 55-57, 60, 194, 211-213, 215, 216, 231-233
Кампанія – 125, 182-183, 234
Каппадокія – 47, 171, 178, 194-195, 206, 211, 214, 234
Карія – 133, 140, 142, 144, 161, 191, 193, 233-234, 236
Карфаген, карфагеняни – 138, 170, 184-190, 192, 199-200, 234-235, 242
Каски – 39, 41, 235
Кассити – 31-34, 235
Кілікія – 56, 133, 166, 175, 191, 208, 213, 234-235, 239
Кошала – 68-69, 235
Лаконіка – 129, 152, 235
Ларса – 31, 236
Лідія – 58-59, 61, 129, 133, 232-234, 236, 238, 243
Лікія – 40, 142, 166, 171-172, 191, 193, 234, 236, 239
Локрида – 141, 161, 171, 232, 236, 242
Магадха – 68-71, 74-75, 235, 236
Манна – 57, 61, 237
Маргіана – 134, 237
Марі – 27, 31, 49, 237
Мезія, мези – 209-210, 220-222, 237
Мессенія, мессенці – 130-131, 148, 158, 163, 188-189, 235, 237
Мідія, мідійці – 35-36, 51-53, 55-59, 133-134, 167-168, 173, 175, 208, 215-216, 237-238.
Мізія – 40, 232, 238, 243
Мітанні (Ханігальбат), мітаннійці – 16, 18, 20-23, 32, 38-40, 42, 45, 48-49, 238, 244
Моав – 55, 57, 231, 238

- Нам в'єт (в'єтн.), Наньюе (кит.) – 111-112, 238-239
- Нубія, нубійці, Куш, кушити – 10-14, 16-19, 24, 54, 57, 239
- Памфілія – 166, 171, 236, 239
- Паннонія – 198, 209, 219, 233, 239
- Парфія, парфяни – 72, 74, 109, 133-134, 168, 178, 195, 198-199, 203-204, 205, 207-208, 210-214, 216, 229-230, 240
- Пафлагонія – 166, 171, 178, 194-195, 240
- Пунт – 11-12, 14, 240
- Самній, самніти – 182-184, 187, 201, 240
- Согдіана, Согд, согдійці – 167, 168, 178, 237, 240-241
- Табал – 54-55, 60, 241
- Таксіла – 69-70, 73, 241
- Урарту – 48, 51-57, 61-62, 237, 241
- Усуні – 107, 109, 118, 242
- Фессалія, фессалійці – 123-124, 132, 137-138, 144, 152-153, 159, 160-161, 171, 183, 192, 205, 242
- Фінікія, фінікійці – 11, 17-18, 20-22, 35, 49, 51-54, 57-59, 122, 125-126, 134, 136, 140, 165-167, 173, 178, 189, 208, 228, 234-235, 242
- Фокіда, фокідяни – 123, 141, 143-144, 152, 155, 158, 161-162, 171, 242
- Фракія, фракійці – 124-125, 132-134, 137-138, 140, 143, 148, 156, 160-164, 171, 174-175, 178, 189, 192-193, 195, 205, 209-210, 218, 221-222, 237, 242, 243
- Фрігія, фрігійці – 54, 166, 171-172, 178, 195, 197, 238, 243
- Халдеї – 34-35, 53, 57-58, 243, 244
- Халкіда, халкідці – 135, 244
- Хараппа – 67, 244
- Хунну (сюнну) – 73, 100-107, 109-110, 113-120, 244-245
- Хуррити – 31, 39, 45, 244
- Шумер – 27-34, 37, 45, 236-237, 245

Навчальне видання

Булик Максим Володимирович

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ДАВНІ ЧАСИ

Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів

В авторській редакції